

AZƏRBAYCAN

10'2020

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ
Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA
Məsul katib: Vüsal NURU

REDAKSİYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Elçin, Musa Yaqub, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Əli Əmirli, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Yaşar, Asim Yadigar, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Əjdər Ol, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Telefonlar:

Redaksiya –
498-78-10
493-28-32
493-2834
Mühasibat –
493-29-41

Çapa imzalanıb:

01.10.2020

Sifariş 2193

Tiraj 500

Kağız formatı

70x108 1/16 - 6,5

kağız vərəqi

13 çap vərəqi

18,2 şərti çap vərəqi

E-mail:

intigam.gasimzade@gmail.com
sudabe334@mail.ru

Qiyəti

1 manat 50 qəpik

Bakı şəhəri,

“Azərbaycan”

nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur

**Dərc olunmuş yazılar qəbul edilmir.
Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.**

BU SAYIMIZDA:**P O E Z İ Y A**

BARAT VÜSAL – Şeirlər	3
VAQİF ASLAN – Şeirlər.....	72
ƏVƏZ MAHMUD LƏLƏDAĞ – Şeirlər.....	114
ÜLKƏR NİCATLI – Şeirlər.....	121
RAMİZ KƏRƏM – Şeirlər.....	148
ZAUR İLHAMOĞLU – Şeirlər.....	154
AYSEL NƏSİRZADƏ – Şeirlər.....	156
ZABİL PƏRVİZ – Şeirlər.....	167
MUXƏMMƏD HAQVERDİ – Şeirlər.....	172

E S S E

ANAR – Üç yazı (Göndərilməmiş məktub; Işıqlı pəncərə; Sözü'nün ağası)	158
--	-----

N Ə S R

KAMAL ABDULLA – Varisin “Qızıl cib saati”	13
VARİS – Qızıl cib saati.....	14
ELÇİN – Televizor (ssenari).....	79

P U B L İ S İ S T İ K A

NİZAMƏDDİN MUSTAFA – Türk-İslam mədəniyyətinin cüt gücü: şeyr və musiqi.....	125
---	-----

D E B Ü T

FAİQ NOVRUZLU – Buxarlanma (kontent-hekayə).....	175
--	-----

T Ə N Q İ D V Ə Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

PƏRVANƏ BƏKİRQIZI – Dastan poetikasından roman texnikasına keçid.....	178
ARZU HACIYEVA – Əbədi qayıdış haqqında bir əfsanə.....	183
XALİDƏ METE – Türk dastanlarında möcüzəvi gücün semantikasi.....	186

K İ T A B R Ə F İ 191

♦ P o e z i y a

Barat VÜSAL

DEYİLƏM

Aşiq ürəyinə, məşuq qəlbinə
Mən buta verənəm... buta deyiləm,
Vəhdəti-vücudun nişanəsiyəm,
Sirr dolu ümmanam, ada deyiləm.

Daim yanasıyam, işarasıyam,
Çevrilim torpağa, daşa, razıyam.
Balaca bir sual işarəsiyəm,
Dik-dik dikgildəyən nida deyiləm.

Minmişəm, düşməyim görək atımdan,
Çatlasın... qorxmuram ürək çatından,
Mələk qanadından, fələk qatından
Uzaq düşməmişəm, cuda deyiləm.

Əbədi düşmənəm haram sözüylə,
Yanıram... doludu yaram közüylə!
Ömrüm əvvəlində salam sözüyəm,
Ömrün sonundakı vida deyiləm.

Ölməz insanların sorağındayam,
Solmaz kitabların varağındayam.
Hər gün gözlərinin qabağındayam,
Budur bax, burdayam... burda deyiləm!?

Ay Barat, mən alov, mən su olmuşam,
“Həqq mənəm!” söyləyən Mənsur olmuşam,
Neçə məqam keçib, mən bu olmuşam,
Yox, hələ deyəsən, bu da deyiləm?!

TAC

Mən başıma tac gəzmirəm,
Mən tacın tacı insanam.
Dilim bal-şəkərdən şirin,
Mən dili acı insanam.

Daim Minbərdə olanam,
Bir yox, min yerdə olanam.
Mən Dərdi dərdə salanam,
Dərdin əlacı insanam.

Sanma bir quru həsirəm,
Adı da Məmmədnəsirəm.
Könlümü qurban kəsirəm,
Ömrümə qayçı insanam.

Öz binama daş qoymuşam,
Bir yanımi boş qoymuşam.
Haqq yolunda baş qoymuşam,
Bildim nə üçün insanam!

Darda varam, darda yoxam,
Harda varam, orda yoxam.
Yoxda varam, varda yoxam,
Mən Heçin heçi insanam.

Hər gün gedirəm, gəlirəm,
Bir gün ölməsəm, ölürəm.
Qabağı yaman görürəm,
Yaman görücü insanam.

Yaşayıram Soydan ötrü,
Çox sevsə də göydəm ətri...
Gül yığıram Göydən ötrü,
Yerdə arıçı insanam.

Bax, min yolla şeytan gedir,
Bir yollasa insan gedir.

Yol insana hardan gedir?
Yolun ayrıcı insanam.

Yol uzanır Kəbəyəcən,
Belə sanır yəqin yetən?
Ey Kəbəyə, Həccə gedən,
Mən Həccin Həccisi insanam!

Günahsızmış günah sözü,
Pənahsızmış pənah sözü?
Mənim qibləm Allah özü,
Mən belə hacı insanam!

Ay Barat, kefin kefiyəm,
İllah da, nəfin nəfiyəm.
Ölüm xofunun xofuyam,
Mən köçün köçü insanam!?

BARLI AĞAC

Barlı ağaclar daşlanır,
Daş atılan barlı ağac!
Qiyamət günü başlanıb,
Daşaltıda... barlı ağac!

Sənə də qərib deyirlər,
Yiyəsi ölüb, deyirlər.
Meyvəni yeyib deyirlər:
“Daş atırlar, barlı ağac!”

Gərək bir dastan yazım mən,
Hələ bir daş da gəzim mən.
Daha yavaşca özümdən
Baş açıram barlı ağac!

Sənə necə daş atılar,
O daş dönüb bir at olar,
Məni də mindirib apar,
Daş atınan... barlı ağac!

Çox divan tutarlar sənə,
Toxunar xatalar sənə,
Qorxuram atalar sənə,
Daş atı da, barlı ağac!

Öz həddini aşmayaydı,
Öz yolunu çaşmayaydı.
Düşmənləri daşlayaydı,
Daş atlılar barlı ağac!

Daş atanı öyrədən çox,
Ürəyini göynədən çox!
Ətəyindən meyvədən çox,
Daş tapıram barlı ağac!

Başın qeylü-qallı olur,
Daş səndən yığvallı olur.
Axır səndən “barlı” olur,
Daş xatirə... barlı ağac.

Nəfsim baxmayır sözümə,
Durur şeytantək üzümə!
Şeir yazmıram... özümə
Daş atıram barlı ağac!

Bu sınaq ürəkdir, ay zalım oğlu,
Sanırsan araba oxumu sınır?!
Quran Qurandı ki, onun da sözü
Harda ki yalandan oxunur, sınır!

Mən qəmi özümə yaxın bilirəm,
Bağban nələr çəkir, axı, bilirəm.
Hardasa palıdın yəqin bilirəm,
Toxumu cücərmir, toxumu sınır?!

Tale yandıranı söndürmək olmur,
Tale endirməzi endirmək olmur.
Şüşə var, möhkəmdir, sındırnaq olmur,
İnsan var, insana toxunub sınır!

ƏRDƏBİLƏ GETMİŞDİM

Yol gedirdim, uçurdum işığın qanadında,
Sanki işıq, nur oldu o gündən qanadım da!
Tapdım Işıq Dədəmi mən Şeyx Səfi adında,
Oğlum da yanımdaydı, ata-bala getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

O gün Şah İsmayılın özü ordaydı, orda,
Xəstə Qasımın aydın izi ordaydı, orda,
Gördüm Növrəs İmanın sazi ordaydı, orda,
Mən nə gözəl, nə Əzəl oba, elə getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

Hüzn-rahatlıq vardı babalar keçən yerdə,
Bu qədər işıq olar harada, haçan bir də?
İşıqdı bağ-bağatlar, evlər də, küçələr də,
Elə bil ki, Ruhgilə, İşıqgilə getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

Azardan qurtarmasın azar saran dünyanı,
Mən sevirəm könlünü eşqə verən insanı!
Gördüm ruhən orada bütöv Azərbaycanı,
Dərman eləmək üçün dərddə belə... getmişdim.
Ərdəbilə getmişdim!

Eşqim, andım, amalım, duyğum olan yerdəydim.
Hər şey sevən könlümə uyğun olan yerdəydim.
Allaha şükür olsun, ruhum olan yerdəydim,
Yurdumuz çox dardadı, darda hələ...
getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

Getmək necə də xoşdu şirin arzular ilə,
Yetmək necə də xoşdu şirin arzulargilə!
Ərdəbildən Təbrizə, Təbrizdən Ərdəbilə,
Yazdığını yazmışdı Allah-tala, getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

Girdiyimiz davadan qalib çıxmaqdan ötrü,
Yazdığımız qəbirdən ölüb, çıxmaqdan ötrü.
Sahibsiz ruhumuza sahib çıxmaqdan ötrü,
Ağlamaqdan bezmişdim, gülə-gülə getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

Alan gücünü sanma, tək uğurdan alırmış,
Nurlar nuru deyilən Ulu nurdan alırmış,
İşığını Günəş də bəlkə burdan alırmış,
Zər qədrini bilməyə Zərgərgilə getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

Çəkdirib öz şəklimi – əksimi alıb gəldim,
Alanda işıqların dərslərini alıb gəldim.

Mən haqdan alacağım dərsimi alıb gəldim,
Çünkü Həzrət Əlinin əli ilə getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

Barat, övliyaların çoxu orda dərslər alıb,
Onunçün də bu qədər ülvî, müqəddəs olub.
Çox yerlərə getməyim çox zaman əbəs olub,
Ağlım, huşum başıma gələn yerə getmişdim,
Ərdəbilə getmişdim!

SAĞIMDA DAYAN

Alanda sağımdan işıq alıram,
Solumda dayanma, sağımda dayan.
Sənə yalvarıram, sevgilim, sənə,
Solumda dayanma, sağımda dayan.

Kəbə sağındadır, oğul, dünyanın,
İşıq sönməsin, göz ol, dünyanın,
Gün sağ tərəfindən doğur dünyanın,
Solumda dayanma, sağımda dayan!

Axı nə axtarsan Vətəndə deyil,
Eşidib bilirəm Vətən nə deyir.
Mənə yurd da deyir, Vətən də deyir:
“Solumda dayanma, sağımda dayan”!

Qürurum, ləngərim sağ yanımdadır,
Ey əsgərim, yerin sağ yanımdadır.
Qələbə səngəri sağ yanımdadır,
Solumda dayanma, sağımda dayan.

İnsan, imtahandan sən üzüağ çıx,
Ey qəvvəs, dəryadan sən üzüb sağ çıx!
Gecən aydın olsun, gündüzün açıq,
Solumda dayanma, sağımda dayan.

Necə də nurlusan, necə də parlaq,
Təkcə gündüz deyil, gecə də parlaq,
Ey günəş, həmişə beləcə parlaq,
Solumda dayanma, sağımda dayan.

Mənə də nəzər sal, göz ol, ay ölüm,
Təki ol olanda gözəl, ay ölüm!

Məni də gəl apar, tez ol, ay ölüm,
Solumda dayanma, sağımda dayan!

MASA

Vallah, şair ollam... şair olmasam,
Vallah, azarlaram... azarlamasam!
Məni qoymayacaq tamam ölməyə,
Başdaşı – qələmim, məzarım – masam!

Mənim qazancımdı elin qazancı,
Elin itiyidir mənim itiyim...
Bir görün, o hürən kimin itidir?
Hələ ki masam var, şeir yazıram!
Hələ ki qələmim, şükür, itidir!

Vardır mənim hər bir guşədə masam,
Yoxuşda, bələndə şair oluram!
Palıd kötüyüdür meşədə masam,
Ona üz sürtəndə şair oluram.

Üstünə qaçaram qaçanda birbaş,
Fələk, nolar şeir yazana dəymə.
O daşı gəl bilmə balaca bir daş,
Dəymə, mənim o daş masama dəymə!

Bəzən ərk edirəm, dirsəklənirəm,
Bəlkə elə Allah sözü masamdır!
Bəzən dağlar-daşlar stol-stulum,
Bəzən Yer kürəsi
özü masamdır!

Sanmayın boynuna sarılamıram,
Qaynayır qaynasa qanım masama!
Elə yapışmışam... ayrılammıram,
Ürəyim masama, canım masama!

Götürün ortadan boş masaları,
Bir az yer eyləyin dolu masama.
(Göz dəyməsin, qurban olum masama!)
Baxıb, baxıb görsün səhv eləyir, səhv,
Baxıb, baxıb ölsün ölüm masama!

Vallah, gözü doymur şeir yazanın,
Deyir, yenə ola təzə şeir, bir!

Ölüm hökmü deyil, mənim masamın
Üstdəki yenə də təzə şeiridir!

...Kim mənim qəbrimi qəbir sanar ki?
Mən özüm Allahdan
məzar ummasam!
Məni qoymayacaq heç vaxt ölməyə,
Başdaşı – qələmim, məzarım – masam!

* * *

Eşdə Koroğlu qamətdə,
Eşqdə Kərəmim boydayam.
Bütünlükdə görəmməzsən,
Haqqın kərəmi boydayam.

O Nur dağı – o Tur mənim,
Ruhum – canım odur mənim!
Ucalığım budur mənim,
Sözüm, qələmim boydayam!

Dolanıram yeri, göyü,
Bacarmıram axı nəyi?
Bir vaxt Nuhun düzəltdiyi
Xilaskar gəmi boydayam.

Qəbir deyil qəbir mənə,
Çox şeylərə qadir mənə.
İzn verib o Bir mənə,
Hərfəm, əlif, mim boydayam!

Mən gecə-gündüz yanıram,
Mən necə də düz yanıram.
Hər an cızhacız yanıram,
Pərvanəm, şamım boydayam!

Barat, mən qüdrət tacıyam
Dövrün Mənsur Həllacıyam.
Sanki Sidrə ağacıyam,
Hamanam... həmin boydayam!

ŞAİR NAMAZI

Allahım, izn ver, bir söz söyləyim,
Əfv eylə, bağışla günahlarımı.

Sənin üzün bilim, yanağın bilim
O qızın üzünü, yanaqlarını...
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Sən deyən paltarı geyinib necə,
Bəs bəndə sayılsın bu gözəl niyə?
Gördüm namaz qılır əyilib necə
Gözəllik o qıza, o, gözəlliyə,
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Qoy ondan öyrənim namazı nəşə,
Ayağı altından keşmə getməyim.
O, sənə nə təhər səcdə edərsə,
Öyrənim, mən ona səcdə etməyi...
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Tapdım o gözəli tapırtək səni,
Vuruldu, mən sənə vurulmuş kimi.
Gözümü gözünə dikirtək sənin,
Əlimi əlinə vururmuş kimi!
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Səni unutturub əsəğfərullah,
Sənə qarşı söhbət-lafını öyrədir?
O, mənə allahlıq öyrətmir, vallah,
O, mənə ülvilik,
saflıq öyrədir...
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

İndi gör neynirsən... indi neynəyim?
Atmışam yayımdan oxumu, Allah!
Bəlkə əvvəl ona səcdə eləyim,
Sonra Quranını oxuyum, Allah?
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Var idi bilirsən bir "Namaz" şeirim,
İkinci namazdı, qılıram sənə.
Gün axşama doğru əyilib gedir,
İkinci namazı qılıram sənə!
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

İzn ver, başına özüm dolanım,
Başqaları çəksin qoyma nazını!
Yalandan-palandan namaz qılanlar,

Mənim pozmasınlar qoy namazımı,
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Gərək başa düşüm... başdan etməyim,
Nə imiş o məhşər günü... göstərir.
Necə əyilməyim, səcdə etməyim,
Baxsam Camalına – səni göstərir,
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Demə ki, səcdəmi gör bir səcdəsi,
Deyilən namaz da deyil namazı.
Vallah, belə olur şair səcdəsi,
Vallah, belə olur şair namazı,
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Baxtımın, baxtınımı çıxıb qarşıma,
Tanıdım baxınca
bircə baxışla
Nağayrım, bir işdi gəlib başıma,
Məni bağışlama!
Məni bağışla!
Bu gözəl önündə qoy namaz qılım!

Varisin “Qızıl cib saati”

Postmodern estetikada Umberto Ekonun ortaya qoyduğu belə bir sual var: Aristotel və ya Herodot niyə şair deyil, amma Homer, Vergili şairdir. Halbuki hər biri öz yazdıqlarını bir ədəbi, əbədi mətn kimi yaradıblar. Bəzi müasir ədəbi mətnlərdə biz bir zamanlar bir-birindən ayrılmış tarix və ədəbiyyatın sintezini müşahidə edirik. Hətta burada sərhədlərin hiss edilməyəcək dərəcədə itməsi halları da olur. Demək ki, önəmli olan əlahəzrət mətnidir, yerdə qalan təfərrüatdır.

Varisin oxuduğum “Qızıl cib saati” romanı yuxarıda dediyim məsələlər baxımından olduqca maraqlıdır. Roman bir-birinə paralel addımlayan iki süjetdən ibarətdir. Birinci sujetəri Qarabağ döyüşlərində şəhid olan, atasının qisasını almaq üçün 17 yaşında müharibəyə gedən və əsir düşən oğlunun intizarında əriyən və bu intizarın bitməsi naminə evində gənc ermənini əsir saxlayan, ona öz balası kimi qayğı göstərən ananın hisslərinin dramını detallı şəkildə bizə anladır. İkinci süjet isə daha çox gündəlik xarakterli olub İstanbul ermənisinin 1918-ci ilin mart ayında ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri soyqırımı öz gözüylə görüb qələmə almasından, erməni vəhşiliyinin erməninin öz dili ilə tarixi faktlarla, tarixi şəxslərin adları ilə ifşasından bəhs edir.

Romanda müəllifin çox yaxşı nağılçı olması aydın şəkildə hiss edilir. Roman insan taleyinin məhrumiyyətlərindən detallı şəkildə bəhs etdiyindən, birməfəşə oxunur. Oxucu sanki baş verən prosesin hansı nəticə ilə bitəcəyi üçün darıxır. Həm də Əsli ananın əzablarının tez bitməsini istədiyindən, romanı da tez oxuyub bitirmək istəyir.

Roman ermənilərin yüz il öncə Bakıda törətdikləri azərbaycanlı qırğınlarına tutulan güzgü, həmçinin hazırda da davam edən Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli üçün aparılan informasiya savaşında çox yaxşı silahdır. Romanda təsvir edilən ana obrazı bütün Azərbaycan analarının ümumiləşmiş insanpərvər obrazıdır. Bu obraz əksər hallarda heç bir ədəbi-bədii bənzətmələrlə deyil, sadəcə, onun əməllərinin təsviri ilə ədəbi qəhrəmana çevrilir.

Roman Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılması işinə yardımçı olacaq deyə onun müxtəlif dillərə tərcümə edilərək xarici ölkələrdə yayılması çox yaxşı olardı. Bu işdə ədəbiyyatın gücü digər güclərdən daha təsirlidir.

Mən belə bir romanın ərsəyə gəlməsi münasibətilə Varisi təbrik edirəm, “Qızıl cib saati” romanına gözəl ədəbi tale arzulayıram.

Kamal ABDULLA

VARİS

Qızıl cib saati

♦ Roman*

“Bir gün hökmən anlayacaqsan ki, əzəldən hər şey və hər kəs gözəgörünməz tellərlə bir-birinə bağlıdır. Dünyanın bu başında bir bulaq quruyacaqsan, əmin ol ki, o başında mütləq bir ümman yoxa çıxacaq.

Bu yanda bir çiçək üzüləcəksə, o yanda bir çəmənlik quruyacaq.

Dünyanın o üzündə bir adamın dərddə düşməsi də bu üzündəkilərin gec, ya tez izzirab çəkəcəyi anlamındadır.

Bir cam su kimiyik. Damlamız damlamızdan ayrılmaz.”

Təsəvvüf düşüncəsi

0-cı hissə

İnsan ömrü adi günlərin xoşbəxt və bədbəxt günlərə nisbətindən ibarətdir. Bir bədbəxt gün iki xoşbəxt günü aparır.

1-ci hissə

1-ci gün. 2 mart 1993-cü il

Əslində, yoxdan var olduqlarını yaxşı bildiyi kimi, onu da bilirdi ki, gec-tez vardan da yox olasıdırlar. Amma bu “gec-tez”in də öz insafı-mürvətli, ədalətli müddəti olmalıydı. Yoxsa ki, “gec”i tam əsirgəyib səni tələsik “tez”lə yoldaş eləməkləri hansı məntiqə sığardı?

Hava anidən qaraldı. Mavi səmadakı topa-topa ağ buludların üstündən qapqara yorğan asıldı sanki. Işığın itməsi ilə qüسسə çökdü ətrafa. Bayaq torağay oxuyurdu, indi cırcırma səsi həyəti başına götürdü. Ağcaqanadların basqısı da özünü çox gözlətmədi. Bir anda onu hiss etdi ki, bədənində daraşdılar.

Yenicə girmiş martın sazağı hara, torağay, cırcırma, ağcaqanad hara? Deyəsən, müharibə hər şeyin təhərini pozub.

* – İxtisarla

Şər qarışmasını heç sevməzdi. Bu vədələrdə təkliyi daha ağır keçirərdi. Həyət-baca, ev-eşik bir məhbəsə dönərdi onun üçün.

Rəhmətlik ərinin dülgər emalatxanasının divarı dibinə yığılmış quru təzəkdən bir bel götürüb yandırdı, tüstü burum-burum qalxdıqca, əsəbinə toxunan ağcaqanad vızıltısının səngidiyini duydu.

– Ay Əsli arvad, ay Əsli arvad!

Onumu çağırıdılar?

Bir xeyli dörd tərəfinə göz gəzdirərək çağırının təkrarlanmasını gözlədi. Təkrarlanmadı. Demək, qulağına səs gəlibmiş.

Deyəsən, bu gün də Camodan xəbər çıxmayacaq.

Nə vaxtdı emalatxananın içərisinə keçmirdi. Üstü şirələnmiş, əhənglə ağardılmış, elə də böyük olmayan bir tikiliydi. Şifərdən damı, taxta qapısı və iri pəncərəsi vardı. Hansısa hiss onu içəri daxil olmağa məcbur etdi. Açılib- bağlanmadıqca qapı sanki korşalmışdı, ağırlaşmışdı. Yaman da cırıldadı. İçəri kəsif rütubət qoxuyurdu, yarımqaranlıq idi, gözləri alışdıqca əşyaları sezməyə başladı. Tən ortada bir başına dəzgah qoyulmuş, o biri başına da mancanaq bərkidilmiş uzun dəmir masa qərarlaşmış, bir künkdə üst-üstə müxtəlif ölçülü yonulmuş taxtalar qalaqlanmışdı. Yan divardakı rəfi rəndə, çəkil, balta, mişar, iskenə, vintaçan, dəmir metrə istila eləmiş, digər künkdə yarımçıq qalmış qapı-pəncərə dəsti boynunu büküb durmuşdu. Yerdə isə xeyli taxta yonqarı vardı.

Əri müharibəyə gedəndən nəsə ürək eləməmişdi buranı süpürüb təmizləsin, istəməmişdi sahmanı pozsun. Vasvası olsa belə, barmaq qalınlığındakı toza da dözmək məcburiyyətindəydi.

– Ay Əsli arvad, ay Əsli arvad!

Kim idi, görən, çağırın? Bu dəfə sanki səs daha aşkar gəldi. Cəld özünü emalatxanadan çölə atdı. Bir müddət ətrafı dinşədi. Səs-səmir yox idi.

Dümağ rəngli darvazaya yaxınlaşdı, cəftəni qaldırıb iç qapını araladı, yola boylandı. Heç kəs gözünə dəymədi. Mart sazağı bozumtul səmaya, bozumtul evlərə, hasarlara, ağaclara bir hüzn hopdurmuşdu sanki. Ətrafdan qüssə, kədər yağırdı.

Haçandan-haçana hərəkətsizlik panoramını tərpənən iki qaraltı pozdu. Yun şala bürünmüş iki qadın yeyin-yeyin üzüyuxarı qalxırdı. Harasa tələsdikləri aşkar idi. Ona yaxınlaşanda qadınlardan biri dükanə un gəldiyini, bir ələ iki kilodan artıq vermədiklərini, yaman da basabas olduğunu söylədi. Soruşdu, o da gedirmi?

Dedi, yox, getmirəm, neynirəm unu.

Qadınların adlarını xatırlamağa çalışdı. Birlikdə rayon bazarında alver də eləmişdilər, kənd icra nümayəndəliyi ilə üzbəüz evlərdə yaşayırdılar, bu, dəqiq idi. Amma xatırlaya bilmədi. Qadınlar gözdən itəndə içini çəkərək öz-özünə gileyləndi ki, unla kiminçün, nə bişirəsiyəm ki...

Qaloşlarını ardınca sürüyə-sürüyə qayıtdı emalatxanaya. Əmin idi, əri İsa Güllütəpədə öldürülsə də, ruhu burdadır. Çünki əri səhər ertədən girərdi bura, ta ki şər qarışanadək. Demək olar, ömrünün böyük hissəsini bu divarlar arasında keçirmişdi, hər daşa, kərpicə ayları, illəri hopmuşdu. Kəndin, bəlkə də, lap rayonun ən yaxşı dülgəri sayılırdı İsa, əlləri qızıl idi. Camaat üçün dam vurur, döşəmə, pilləkən yığır, qapı-pəncərə, stol-stul, taxt, lap uşaq beşiyi – nə istəsələr, düzəldirdi. Dörd ətrafda oyma şəbəkə naxışını onun kimi vuran yox idi. Məlikli türbəsinin iç sütunlarını da o bərpa eləmişdi.

Taxtadan adam yaradardı, elə bilərdin, canlıdır. Heç bir işə görə də kimdənsə pul tələb etməzdi, pulu olan verirdi, olmayan ayın-oyun gətirirdi. Qonşu kənddən malakanlar, ermənilər də ona sifariş verməyə gələrdilər. Bir dəfə bir malakan demişdi, sənin adının İsa olması tale işidir. İsa peyğəmbər də dülgər olubmuş, dülgərliyin sirlərini o da atalığından – Yusufdən öyrənibmiş, Nazaret sakinlərinə təmənnəsiz xidmət göstəribmiş...

...Kətilin üstünə ərinin qaramtıl-göy rəngli önlüyü qatlanıb qoyulmuşdu, götürdü, tozunu çırpdı, sonra sığal çəkdi. Gözləri yaşardı. Oğulları Samir uşaq olanda rəhmətlik kişi bu önlüyü hərdən ona geyindirər, enli bıqlarına sığal çəkərək məmnun-məmnun oğlunun da özü kimi dülgərlik eləyəcəyini, özü bir kəndə-kəsəyə, bir el-obaya xidmət göstərdiyi halda oğlunun Bakıda oturacağını, bütün ölkənin ən tanınmışı olacağını xəyal edərdi.

Eyni vaxtda həm ərinin, həm də oğlunun qoxusunu duydu.

Çağırdılar onu?

Deyəsən, çağırdılar axı...

Kaş ki çağırırdılar...

Amma yox... Səs-səmir yox idi....

İnsan burnundan uzağı görsə, nə var ki. Yaşayırsan, elə bilirsən, həmişə də belə olacaq: günlərin axarı, təbiətin səxavəti, insanlığın insafı-mürvəti dəyişməz qalacaq. Ətrafında da dost-doğmaların, qurduğun gün-güzəranınla şad-xürrəm yaşayacaqsan. Amma qəfildən başında bir ildırım çaxır ki, onu görürsən dünyanın avandı tərsinə qarışıdı...

Allah müharibə çıxaranın evini yıxsın. Keçən il yanvarın son günlərində kişi dərhal, tərəddüdsüz, ögey atasından qalma beşaçılanı da götürüb təzə yaranan könüllü batalyonuna ilk yazılanlardan oldu (1988-ci ilin noyabrında nə iş idisə, kənddə ev-ev gəzib kimin silahı vardısıa, yığırdılar. Kaş ki onda İsa duyuq düşüb beşaçılanı gizlətməzdi. Bəlkə də, evdə yatan silah olmasaydı, onu qamarlayıb dərhal döyüşə atılmazdı). Heç üç ay keçmədi də, mərmə partlayışından həlak oldu. Camo gətirib yazığın beşaçılanını, gümüşü portsıqarını masanın üstünə qoyan gün 1992-ci ilin 17 aprel günü idi. Ailənin ilk qara günü.

Deyəsən, televizoru açıq qoyub. Bayaq saat altı “Xəbərlər”inə baxdı, sonra elə bildi, kimsə onu çağırır, hövlnak aşağı düşdü. Televizoru söndürmədi gerek ki. Boşuna işıq yanmasını, hansısa cihazın işlək qalmasını əsla sevməz. Niyə min bir əziyyətlə qazanılan pul-para küləyə uçurulsun?

Yeyin addımlarla evə çıxdı. Gördü, ekran qapqaradır. Demək, söndürüb-müş.

Bu televizor onun cehizliyi idi. Bir də soyuducu, beş dəst də yorğan-döşək. İsanın anası onun gəlin gələrkən mebel gətirməsinə razılıq verməmişdi, demişdi, ev mebelnən doludur, hara qoyasıyıq?!

“Qorizont” televizoru. Bir vaxtlar ən dəblisiydi. Hələm-hələm evdə olmazdı. İyirmi ildir ki, onlara xidmət edir. Özü də sədaqətlə. Hələ usta əli görməyib...

Ən çox özü baxardı televizora. Filmlərə baxardı, konsertlərə baxardı. Səhər proqramını heç qaçırmazdı (indi isə, daha çox “Xəbərlər”ə baxır). İsa yalnız yatmağa gələndə divanda mütəkkəyə dirşəklənib yarım saat-filan gözünü ekrana zilləyərdi, xüsusi bir istəyi də olmazdı, nə göstərsəydilər, baxardı. Samirinki isə videomaqnitofon idi. Qoşurdu, gözlərini zilləyirdi. Döyüş filmlərini, türk kliplərini xoşlayırdı madarı. Bir də görürdün, balasını

ekranın qarşısından zorla çəkib aparır ki, bu mənasız şeylərə baxmaqdan gözləri zəifləməsin.

Dili qurusun. Gərək mane olmazdı, qoyaydı, madarı doyunca istədiyinə baxsın... Doluxsundu.

Nə hiss idisə, yenə onu emalatxanaya çəkib apardı. Yenə bir müddət gözünü oradakı əşyalara zilləyib durdu. Yox, yüz faiz İsanın ruhu burdaydı. Deyirlər, insanın ruhu sağlığında vaxtının ən çoxunu keçirdiyi yerə güzər edir həmişə. Ora öyrəşdiyindən, o mühitdə tapır sakitliyi və rahatlığı.

Rəhmətlik getdi, atdı özünü oda. Balasını da güdaza verdi.

Emalatxananın tək pəncərəsinin şüşəsi kirdən görünməz olmuşdu. Yan-yörəsinə baxdı, onu silməyə əlinə bir şey keçmədi. Evə qalxıb köhnə önlüyünü götürdü, islatdı, hər iki tərəfindən şüşəni sildi. Təmiz olmadı. Qayıdıb bir də isladıb gəldi, yenidən sildi. Növbəti dəfə qəzet tapıb gətirər, silib pərildadar şüşəni.

İsanın, Samirin vaxtında heç buralar bu hala düşərdimi? Bütün günü əlindən süpürgə, döşəmə əskisi əskik olmazdı, pəncərələri parıldatmaqdan da bir ayrı zövq alardı. Deyirdi, əziz-gilanları tək təmizlik içində yaşasınlar. Ay Allah, necə sevərdi, əzizləyərdi onları. Orda oturma, burda otur. Burda durma, orda dur.

Hər bir qadının ailəsinə verəcəyi sevginin qədəri olur. Onu hissə-hissə, tədricən verir ki, ömür boyu bəs eləsin. Kaş doğmalarından bu cür tez ayrı düşəcəyini öncədən biləydi. Sevgisini büsbütün onların başından tökərdi. Bir qırıq da sonraya saxlamazdı...

Samir 17 yaşın içindəydi İsanın ölüm xəbəri gələndə. Gözünün yaşı qurumamış dedi, heç o yan-bu yanı yoxdur, mən də gedirəm vuruşmağa, atamın qanını almağa.

Deynən, ay bala, sən o zərif əlində ikidən-birdən silahımı tutmusan? Ömründə təlimmi görmüsən, vuruşmağa gedirsən? O əllər axı kağız-qələmə, kitablara öyrəşmişdi, silaha yox. Özü də sən bu il orta məktəbi bitirirsən, sənəd verməlisən, qəbul imtahanların var, institut oxumağın var. İllərdir əziyyət çəkmişən, bəhrəsini görməlisən.

Kimə deyirsən? Nə qədər eləsə də, oğlunu fikrindən daşındıra bilmədi. Camo da dedi, qoymaram getsin. Uşaq nədir, müharibə nədir? Amma cəmi dörd ay yarım saxlaya bildilər onu. Nə instituta sənəd verdi, nə imtahan gördü. Dedi, heç cür özümü toparlaya bilmirəm.

Onu da heç qınamaq olmur. Valideynlərinə çox bağlı uşaqdır. Atasının öldürülməsi ilə heç cür barışa bilmir.

Əslinin beşaçıları gizləməsi də bir işə yaramadı. Sentyabrda gizlicə döyüş zonasına gedib çıxdı. Camo təzədən onu geri qaytara bilmədi, savadlıydı deyə kəşfiyyata yazdı.

Cırcıramaların səsi çox yaxından gəlir, sanki emalatxananın içindədirlər. Hətta baxışları ilə axtardı da onları.

Kaş nə yollasa o vaxt tutub saxlayaydı Samiri. Özünü vuraydı xəstəliyə. Yataqdan qalxmıyaydı ki, ay bala, ölürəm, mənə bu vəziyyətdə qoyub hara gedirsən. Ya da, lap onu nişanlayaydı...

Ürəyinin bir parasında ərinə itirməyinin kədərini, o biri parasında oğlunun nigarançılığını daşıya-daşıya günləri aylara calayaraq gəlib o məşum günə – 24 yanvara çıxmışdı, dili qurumuş Camodan xəbər gəldi ki, evimiz yıxılıb, Samir əsir düşüb. Saçını yoldu, üzünü cırdı, dizlərinə döydü, gecə-gündüz

ağı deyib ağladı. Bilirdi elə, bu Qara Xoruz ili olan 1993-dən yaxşı heç nə gözləməyə dəyməzmiş.

Düz otuz yeddi gündür balası əsirlikdədir. Ömrü boyu insanın çox sayda arzuları olur, bəzən onlarca müxtəlif arzunu eyni zamanda daşıyır içində. Belədə arzu şiddəti bölündüyündən, arzuların hər biri ayrılıqda o qədər də güclü hiss edilmir. Onunsa bircə arzusu var: oğlu qayıdıb gəlsin. Və bu arzusunun şiddəti bənd-bərəni aşırıb irəli şığıyan sel qədərdir.

Camo and içib ki, düşmənlər tərəfdən əsir düşən kimi onu Samirlə dəyişdirəsidir. Əslində, kəndin xeyli şəhid verməsi səbəbindən bura əsir gətirmək risklidir. Şəhidlərin ailələri qan-qan deyir. Həmin əsiri diri-diri parçalamaq istəyərlər, çox güman. Kənddən əsir düşən də tək Samir deyil, daha dörd qapıda matəmdir. Daha dörd qapıda həsrətlə gözlərini yollara dikib qayıtmaz olanlarının qayıtmasını gözləyirlər. İki əsgər Samirlə birgə kəşfiyyata gedərkən, biri döyüşdə yaralanaraq əsir düşüb. Biri də mülki şəxsdir, quzularını otaranda azıb, əsir götürülüb. Bu ailələr də Camodan özünü küllərə dəyişmək üçün əsir tələb eləyirlər. İntəhası, onlar barı əsir düşənlərinin yerini bilirlər, Əslisə balasının harada olmasından xəbərsizdir. Sanki Samir yağlı əppək olub göyə çəkilib. Onunla birlikdə bada gedən cavanlar Əsgər andadır, nə səbəbdənsə Samiri onlardan ayırırlar.

Camonun söylədiyi "Ay bacı, heç narahat olma, səninlə mən dayıoğlu-bibi qızıyıq, qohum qohuma nə gündə gərəkdir, mütləq Samir balamızın yerini öyrənəsiyəm, birinci götürdüyümüz əsiri də Samirlə dəyiş-düyüş edəsiyəm, arxayın ol" kəlmələri indi Əsli üçün ən böyük təsəllidir. (Camo İmaməliyev yerli özünü müdafiə batalyonunun komandiridir, hamı ona Ayı Camo deyir. Yekəpəriyi, üz-gözünün daim tükü olması, bir də qorxubilməzliyinə görə belə adlandırırlar onu. Arxalarıdır, dirəkləridir.)

Allah Camoya qıymasın. Samirin əsir düşməsinə görə hər dəfəsində özünü qınayır. Deyir, gərək onu həmin o dumanlı gündə təcrübəsiz cavanlarla birgə kəşfiyyata göndərməzdim.

Nəsə ürəyinə damıbmış. Di gəl, öz qohumuna himayədarlıq etməsi sözsöhbətinin yaranacağından ehtiyat edib. Cavanlar da istiqaməti itiriblər, gedib erməni mövqelərinə çıxıblar...

– Ay Əsli, ay Əsli!

Cəld emalatxanadan çıxdı, darvaza səmtə gəldi. Heç kəs yox idi. Qulağına səs gəlmişdi yenə.

Nə işdir? Bu gün hey qulağına səs gəlir. Axırını Allah xeyirliyə calasın, deyəsən, bu gün mütləq Samirdən xəbər gətirəcəklər.

Mal təzəyi tüstülənməkdə, cırcıramalar oxumaqdaydı. Cırcıramalar sanki lap çoxalmışdılar, var gücləri ilə cingilti səs çıxarıb adamın qulaqlarını dəlmək istəyirdilər. Əsəbiləşdi, yerdən bir quru torpaq komu tapıb səs gələn səmtə tolazladı. Ardınca dərin səssizlik çökdü. Bir anda qulaqbatırıcı səsküy qütbündən qulaqbatırıcı səssizlik qütbünə düşdü.

Hər şeyin və hər kəsin qütbləşdiyi, məhz bu qütbləşmə səbəbindən də tərəzinin iki gözünün mövcudluğu barədə hələ lap gəncliyindən, tələbəliyindən üzübəri çox düşünmüşdü. Günün gecəsi və gündüzü, havanın istisi və soyuğu, yolun başlanğıcı və sonu, hərəkətliliyin sürətli və astası, insanların yaxşısı və yamanı, münasibətin sevgi və nifrət halı... Sonra istiqamətin irəli və geri yönələri, qoxunun bihüşedicisi və ürəkbulandırıcısı, səsin çığırtsı və pıçılıtsı, dadın şirini və acısı, rəngin ağ və qarası...

Mövcudluğun isə əbədisi və müvəqqətiliyi, olum və ölüm...

Bilirdi ki, bu qütblərin içində, daxilində də daxili təsnifat var, “az və çox”, “tam və qismən”, “bir qədər”, “nisbətən” kimi bölgülər var...

Gözünə quşların həyət masasının üstünü bir neçə yerdən batırmaları sataşdı. Qupquruydu, görünür, əvvəlki günlərdən qalmayıdı. Necə olub əhəmiyyət verməyib? Cəld emalatxanaya qayıdıb bayaq şüşəni sildiği ön-lüyünü gətirdi, isladib cidd-cəhdlə masanın üstünü silib təmizlədi.

Sükut da, səssizlik də eynən qütbləşib. Amma ənənəvi “tam və qismən” bölgüsündən başqa, onların bir təsnifatı da var: əvvəlinci və so-nuncu olanı. Səssizlik əvvəl gəlir. Səssizlik elə bir haldır ki, onu duyanda ötüriliyi, indicə keçib gedəcəyi, elə bu an bir zərif hənirtədən tutmuş güclü tappılığa qədər hansısa bir səs müdaxiləsinə məruz qalacağı təsəvvürü yaşayır içində. Səssizlik sanki səsin üzərinə su kimi çilənən və indicə süzülüb itəcəyi bəlli olan bir haldır. Sükutsa növbəti mərhələdir. Sükut – səssizliyin nidasıdır artıq. Onun hakimi-mütləqliyinin pozulacağına heç bir şübhənin qalmaması dəqiqdir. Sükut – səsin üzərinə çilənmir, yapışır. Onu öz nəhəng vücudu altında xışmalayır, əzib-təpdalayır, görünməz edir.

Masanın üstündə azacıq ləkə qalmışdı, yenidən onu silməyə girişdi.

Dünyanın düz vaxtında bir dəfə burda əyləşib çay içirdilər, iraq indisindən, İsanın çiyini quş batırmışdı, o da əlini göyə tutub şükür eləmişdi ki, nə yaxşı, göydə mal-qara uçmur...

Xatırladı, dodaqları qaçdı.

Ərini itirəndən tez-tez səssizliyə düşərdi. Ruh, bədəni keyiyər, qulaqları tutular, ətrafdakı bircə səs, hətta ən güclüsü, qulaqbatırıcısı belə onun iç dünyası sərhədini yarıb keçə bilməzdi. Amma bu səssizlik müddətli idi, onun ömrü, ən azı, “sabah”, “gələcək” kimi xoş rüyalar, xüylər cücərtləri peyda olanda kəsilərdi. Samirdən sonra isə səssizlik artıq sükuta adlayıb. Müddətindən asılı olmayaraq gələndə Əsli əl-qolunu yanına sallayıb tam ona təslim olur, hər gəlişini əbədi gəliş hesab edir indi...

– Ay Əsli arvad!

“Birdən Samirdən xəbər gələr” nidası ilə sükutdan qopdu, ətrafı dinşədi. Çağırın-filan yox idi.

Bəlkə bu səs özünün içindən gəlir? Hər dəfəsində xəbərdarlıq edir ki, gözdə-qulaqda ol?

Təzəyin tütüsü seyrəlmişdi.

Səhər yediyi bir qismət çörəyin üstündə qalması yadına düşdü. Mədəsini aldatmaq üçün ağzına bir şey atmaq fikri ilə evə keçdi. Çaydanı odun sobasının üstünə qoydu (hisdən nə yaman qaralıb, mütləq vaxt eləyib qumla yaxşıca sürtər), masanın üstündəki çay dəsmalının altından qaxaca dönmüş çörək götürdü, nəlbəkədəki pendir ovuntularına sürüb ağzına tərəf gətirdi.

Yazıq uşaq, Allah bilir, acdır, susuzdur. Allah bilir, döyürlər, işgəncə verirlər.

Çörək əlindəcə donub qaldı. Birdən madar balası üçün elə bir həsrət çəkdi, onsuzluğun acısından o qədər üzüldü ki, qıy çəkib zülüm-zülüm ağlamağa başladı.

– Ay Əsli bacı, ay Əsli bacı!!!

Yəqin bu dəfə də onu qara basırdı.

- Əsli bacı, ay Əsli bacı!!!

Yox axı! Kimsə darvazanı bərk-bərk döyürdü. Tanrı, bu ki Camonun səsidir. Samirdən xəbər var demək! Biixtiyar gözlərinin yaşını biləyi ilə silib çölə atıldı; hava qaralmışdı, qaloşlarını belə geyinmədən ayaqyalın özünü darvazaya çatdırdı, cəftəni qaldırıb qapını araladı.

Camo öz nəhəng gövdəsi ilə görmə bucağının tən yarısını tutmuşdu, digər yarısında hərbi UAZ avtomobili qərarlaşmışdı.

Qapı açılan kimi əlləri avtomatlı iki əsgər avtomobildən fərqli hərbi geyimdə bir gənci düşürüb həyətə saldı. Əsli sövq-təbii hiss etdi ki, bu, əsirdir, Camo onu Samirlə dəyişəsidir. İçinə oğluna qovuşurmuş kimi bir sevinc doldu dərhal.

Camo sağa-sola baxıb “İnşallah, görən olmadı yəqin”, – söyləyərək həyətə keçib qapını ardınca bağlayanda Əsli fərqi nə vardı ki, bu günü Samirinin əsir düşməsinin bir həftəsi tamam olandan - Camo “Birinci götürəcəyimiz əsiri Samirlə dəyişəcəyik” deyərək onu arxayın etdiyi gündən bəri, düz otuz gün idi gözləyirdi.

Əsir tir-tir titrəyirdi, çox arıq idi, cansız idi. Hərbi paltarının əyninə azı iki-üç ölçü böyük olması dərhal sezilirdi. Bığ yeri yenidən tərlənmişdi.

– Ay Camo, bu tifil lap körpədir ki... – deyib içini çəkdi.

Camo tərs-tərs əsirə tərəf boylanıb çəmkirdi:

– Körpənin nə iti azıb, gəlib bura çıxıb?! Oturaydı xarabasında da! İt köpək uşağı! Kökləri kəsilsin!

Əsir bu çəmkirmənin müqabilində bir qədər də büzüşdü, paltarının içində lap itib-batdı. Camonun birnəfəsə söylədiyi növbəti sözləri isə bütün cismi şadlıqla bürünən Əsliyə tuşlandı:

– Samvəllə ratsiya ilə danışdım, dedim, bir əsgərinizi əsir götürmüşük, şərtimiz var. Yalnız sırayı Samir Nurullayevlə dəyişəsiyik. İndi, görək, necə olacaq.

Sonra Camo nəfəsini dərib Əslinin sevincinə bir qədər məyusluq qatdı.

– Amma heç bundan gözüm su içmir, ölüvəyən biridir. İnanmıram, bir yiyə duran tapıla. Kaş yerinə bir zabıt olaydı, indi Samvelgil it dili çıxarıb yalvarardılar mənə...

Görəsən hansı ağıllı bu bir tikə, yarımcan uşağı anasından ayırır, əlinə də silah verib müharibəyə yollamışdı? Bunun müharibəlik qırımını varıydı?

Camo təfəssilatı söylədi. Meşənin ayağında günorta bərk atışmaları olubmuş. Ermənilər geri çəkildəndə bu binəva silahını qucaqlayaraq bir xəndəkdə dovşan kimi gizlənən vəziyyətdə yaxalanıbmuş...

Camo bayaqdan siqaret çəkmədiyinə fərqi nə varıb bir siqaret yandırdı, növbəti sözləri siqaret tüstüsüylə qol-boyun edərək havaya buraxdı:

– Bunun qaçmaq istəməsi-filan mümkünsüzdür. Ayaq üstündə qırxı çıxıb. Salaq rəhmətliyin emalatxanasına. Samveldən cavab çıxınca üç gün, beş gün qalsın orda. Yanımda saxlasam, it-qurd görüb xəbər çatdırar, gəlib əlimdən alarlar. Gündə bir dəfə əsgər göndərəcəm, yeməyini-içməyini verəcək, bir də ayaqyoluna çıxaracaq. Amma, ay bacı, nə dil bilsin, nə dodaq! Heç yerdə ağzını açıb kəlmə kəsmə ki, evində əsir gizlədirsən!

Əlbət ki nə dil biləcək, nə dodaq. Niyə hardasa ağzını açıb kəlmə kəssin ki?

Bu sözləri isə Camo əmr kimi səsləndirdi:

– Bax, diqqətlə qulas as! Hər ehtimalla qarşı, təhlükəsizlik qaydalarını pozub emalatxanaya yaxınlaşma! Anladın da, yəqin, mən!

Nə ölümü var ki emalatxanada? Əlbəttə yaxınlaşmaz. Başına yer qəhətdir?

Camo Əslidən başını cüzi tərpətməsini razılıq əlaməti olaraq qəbul edib ardınca da əsirin Qarabağ yox, Yerevan ermənisi olduğu üçün Azərbaycan dilini bilmədiyini vurğuladı, əsirə də rus dilində söylədi ki, yaşamaq istəyirsə, farağat dursun, əmrə tabe olsun. Artıq-əskik bir hərəkət eləsə, yerindəcə güllələnenəcək...

Əsir titrək səslə “baş üstə”ləri dalbadal yanaşı düzəndə Camo qurtardığı siqaretin oduna yenisini alışdırdı.

Sərin meh əsməyə başladı. Tüstünü tam dağıtdı.

Uzaqdan nəse çağırıtı səsləri gəlirdi. Kimisə çağırırdılar. Amma ad aydın eşidilmirdi.

– Ay Erza!

Əlirza?

Rza?

Şirzad?

Canavar ulartısına bənzər it hürüşməsi də eşidilməyə başladı. Əks tərəfdən də çox zəif muğam zəngüləsi yayılırdı, bütün səslər məsafəni yarıb qulaqlara pərçim olunmaqda idi.

Nədisə, bayaqdan atmırdılar. Güllə səsinə, mərmə vıyılısına alışmış qulaqlar qəribsemişdi.

Səma bir az da qaralmışdı, sağdakı qonşunun pəncərəsindən görünən öləziyən işıq qaranlıq düşdükcə get-gedə gurlaşırdı.

3-cü hissə

5-ci gün. 6 mart

Gecə gündüzün nidası da ola bilir, sualı da. Gecənin ayılı-ulduzlu, işıqlı, yaxud zülmət olması yalnız oyaq qalanlar üçün fərq edər. Birincidə azacıq ovunar, o ayın, ulduzun işığına bələnib bir qədər nikbinləşərsən, ikincidəse dıbsız qaranlığın vahiməsi səni büsbütün bədbinləşdirər...

Gecə ara-sıra yuxuladıqca elə hey Samiri görürdü. Görürdü ki, əziz balası zarıyır, inildəyir, hıçqırır...

Səhər ertədən ata evinə yollandı. Çox soyuq idi, otda, kol-kosda qırov varıydı. Şalına bürünsə də, titrəyirdi.

İkimərtəbəli, yastı damlı evdi, di gəl, oranı hər görəndə, sanır kəndləri boyda, rayonları boydadı. Bəlkə də dünya boydadı, heç dünyaya da sığmaz.

Bu boz-bulanıq mart günündə gözündə bütün həyat-baca rəngbərəng güllərə, alabəzək kəpənəklərə büründü. Burada yaşanan uşaqlıq, yeniyetməlik, ilk gənclik illərinə bürünmüş şirin xatirələr hər yanı durmadan gözəlləşdirir, daha sevimli, daha istəkli edirdi.

Atası əynində sıırıqlı həyətdə oturmuşdu, əlində kəlbətin köhnə bir yəhərlə qurdalanırdı, həmişəki kimi, qarşısında da armudu stəkanda buğlanan çayı və xırda doğranmış kəllə qəndi varıydı. Anası illərin vərdişiylə toyuq-cücəyə dən səpə-səpə “cip” kəlməsini dalbadal, mahnı kimi səsləndirirdi.

Bir qoca nənəsi də var Əslinin. Anasının anası, sevimli Tükəz nənəsi. Valideynləri ilə görüşüb, onlara Samirdən hələ bir xəbər olmaması

məyusluğu yaşadıb (bir istədi əsir barədə danışıb qocaları ümidləndirsən, amma sonra Camonun tapşırığını xatırlayıb fikrindən vaz keçdi), nənəsini soruşdu. Hələ yatırmış. Səbh namazını qılıb sonra yenidən yuxuya dalıbmış.

Nənəsini çox sevir. Gözünü açandan onu əli “Quran”lı, təsbeqli görüb. Nənəsi ona Mir Həmzə ağanın qezəllərini öyrədib, sufilikdən, nəqşi-bəndilikdən danışır.

***Eşqin kanı, Qarabağdır məkanım,
Bülbülü-şeydayam, cənnət yerimdir.
Ələmi yandıran gör nə çağımdır,
Sinəmə çəkilən qara dağımdır,
Qara bağrım qanlı Qarabağımdır.***

Yerdə bardaş qurub çiyin ata-ata, yırğalana-yırğalana avazla qezəl ox-uyar, hər biri iki rükət olmaqla beş dəfə namazını qılar, gün ərzində ağzından dua əskik olmazdı. 99 sədəf muncuqlu təsbehini də ardıcıl dörd dəfə çevirər, birincidə “Sübhanallah”, növbətilərdə “Əlhəmdülilləh”, “La ilahə illəllah” və “Allahu Əkbər” söyləyərdi.

Əslinin ana tərəfi Qarabağın tanınmış nəslindəndir, onlara Dəyirmançılar deyirlər. Tükəz nənəsinin atası İldırım bəy çar dövründə Qarabağda ən böyük dəyirmanlardan birinin sahibi olmuşdu. Nənəsinə də “Dəyirmançı qızı” deyirdilər. Bolşeviklər gələndə qolçomaq adıyla kişini güllələmiş, dəyirmanı da qapadıb anbara çevirmişdilər...

...Evə girdi, səliqə-sahman yaratdı, həyət-bacaya əl gəzdirdi. Su qaynatdı, kirli paltarları yuyub zivədən asdı.

Qocaların çayı, şəkəri bol idi, ancaq un urvanın dibindəydi. Özünü qınadı ki, gərək o gün arvadlar deyəndə gedib növbəyə durardı, un alıb gətirərdi...

Kartof-soğanları, iki-üç bişirimlik ətələri də var idi. Atası yaşlaşsa da, gözləri işığını xeyli itirsə də pinəçiliyindən qalmır, beş-on manat çörəkpulu qazanır. Üstəlik, mal-qara, toyuq-cücə də karlarına gəlir. Maşallah, anası qıvrıqdı, çox vaxt rayona – bazara özü gedib süd-qatıq, yumurta satır...

Nənəsi oyansaydı, bir onunla hal-əhval tutardı, azacıq da olsa nikbinliyə köklənərdi, ancaq, maşallah, yaman möhkəm yatmışdı qarı. Başının üstündə durub bir qədər bu doğma insanın çöhrəsinə tamaşa etdi. Cizgiləri o qədər gözəldi. Ağ birçəyi, qırıqları bu gözəlliyə xələl gətirmir, onu tamamlayır. Yaşına uyğun olmayan tərzdə sakit yatıb. Əsla xorultu səsi yoxdur.

Nənəsindən həmişə güc alıb, təsəlli alıb. Çətində, darda onun Təsəvvüfdən gələn, çoxunu da əzbər bildiyi sözlərinə sığınır. “Başına nə gəlsə, gəlsin, hətta səni səndən alan, göyün hansısa bir qatına qaldırıb da yerə çıxıran vəqəələr belə baş versin, yenə məyuslaşıb ruhdan düşmə, təslim olma! İstədiyini əldə edəndə qədər şükür etmək lazımdır. Uğur – diləyi gerçəkləşməyəndə də şükür etməyi bacaranındır”.

Yaxud bu: “Bütün qapılar üzünə örtülsə belə, axırda Tanrı heç gözləmədiyin halda mütləq üzünə bir qapı açacaq. Bu qapının cırıltısı artıq eşidilmək üzrədir, dinləsənə!”

Yaxud...

...Eşiyyə çıxanda gözüne ilk sataşan ikiye haçalanan gövdəsindən yoğun-yoğun boluca qol-budaqları çıxan nəhəng tut ağacı oldu. Samirin gözdən oğurlanan kimi bu həyətə gəlməsini, baba-nənəsinə, böyük nənəsinə necə

sarmanmasını, eləcə də bu həyət-bacaya aid bir çox şeylərə, bax elə bu tut ağacına necə bağlanmasını xatırlayıb doluxsundu.

Anasına nəse sözü varıydı. Bayaqdan ha düşünürdü, yadına sala bilmirdi. Axır ki tut ağacının hüzurunda xatırladı nə deyəsi olduğunu. Ev səmtə boylanıb, artırmadan görünən anasına dedi, ay ana, odunum qurtarır, özünüə alanda mənim qapıma da bir yük yolladın, pulunu verim.

Anası dərhal gileyləndi ki, niyə üstündə haqqın böyük olan baldızıngil sənin odununu gətirmirlər, pulla alırsan?

İndi hərə öz başını gırlədiyindən heç kəsdən heç nə ummurdu. İnsanları, necə ki aldıqları tərbiyə, mühit, təbii şərait, iqlim formalaşdırır, eləcə də baş verən fəlakətlərdən – zəlzələlərdən, sel və daşqınlardan, quraqlıqdan, münəqişə və müharibələrdən doğan, həyəcan, təşviş və qorxuya söykənmiş özünüqoruma instinkti də tam dəyişdirə bilir.

...Evə qayıdanda yol boyu madarı üçün yenə xısın-xısın ağladı.

Bax, bu yolla Samir məktəbə gedərdi.

Bax, bir dəfə bu hasarın qabağında dostları ilə dayanmışdı, şəhərdən qonaq gəlmiş şalvarlı bir qıza söz atırdılar qırıxmallar.

Bir dəfə bu döngədə kiminsə velosipedini sürəndə yıxılmışdı, dizi sıyrılmışdı.

O tikan-qanqal basmış meydançada dostlarıyla futbol oynayırdı.

O yol onu dükanə aparıb-gətirirdi...

Hər addım oğlula bağlı xatirəydi. Dünyada xatirə qədər yandırır cızdağ çıxaran ikinci bir şey yoxmuş.

Evə çatandan ta ki günorta Camonun göndərdiyi əsgər gələnə kimi yenə də elə hey istədi emalatxanaya girib əsirdən hesab sorsun. Hətta nazik hülqumu çıxan boğazından yapışib onu boğmaq istəyinəcən gedib çıxdı. Axı nə idi günahları?! Niyə dağıtdılar tifaqlarını? Hamıya yaxşılıq edərək, xoşbəxtlik arzulayaraq şad-xürrəm yaşayırdılar. Yazıq İsa necə xeyirxah idi, neçə körpəyə havayı beşik düzəldib vermişdi. Aralarında nə qədər erməni də var idi. Bir kəsin xətrinə dəyməmişdi, gözün üstə qaşın var deməmişdi.

Madar balası necə də yaxşı oxuyurdu, bütün qiymətləri dörd-beş idi. Ən yaxşı instituta girəsiydi, ən dəyərləli diplomu alasıydı... Allah, o necə yaraşıqlıdı, şirindi. Bir də görürdün, gözünün üstünə düşən kəkilini əlinin yanı ilə itələyir. Bir də görürdün, yanaqlarının batması şərti ilə bəxtəvər-bəxtəvər gülümsəyir...

Niyə hər şey bircə anda məhv edildi axı?!

Birdən ağılına gəldi ki, bəlkə də, ərinin qatili həmin onun düzəltdiyi o beşiklərdən birində böyüyüb. Lap elə, bəlkə də, emalatxanadakı o əsirdir!

Üşürgələndi. Tükləri biz-biz oldu.

Emalatxanaya tərəf addımladı. Qapıya çathaçatda sanki güclü bir yel axını üzünü yalayaraq keçib getdi. Eşitdiyinə, bildiyinə görə, ruhlar öz gəlişləri barədə məhz bu cür xəbərdarlıq edirlər. "Bismillah" söylədi, ürəyində gileyləndi ki, nəhaq bu kafir erməni diğasının emalatxanaya saldırılmasına razılıq verdi. İsanın ruhu, yəqin, narahatdır.

İsa Əslidən bir yaş böyük idi, 1949-cu il təvəllüdlüyüdü, o da adlı-sanlı nəsiləndi. Ulu babası Nurulla bəy Qarabağın ən nüfuzlu bəylərindən sayılırmış. Qəribə xüsusiyyəti vardı bu nəslin. Nəsil şəcərələrinə görə yeddi nəsil bütün kişilər cəmi bir oğul övladına sahib olmuşdular. Eləcə də İsanın

atası Qasım, elə bil, missiyasını yerinə yetirməyi gözləyirmiş. Kolxozun yük maşınını sürürdü, İsa dünyaya gələndən cəmi üç gün sonra maşını aşırıb dünyadan köçmüşdü.

İsanın anası Qəmər iki uşaqla (İsadan qabaq bir qızları olmuşdu) dam altında tək qalmış, o ağır illərdə çox əziyyət çəkmiş, uşaqlarının acından ölməməsi naminə Yəhya adlı bir dul dülgerə ərə getməyə razılıq vermişdi. Qəmərlə Yəhyanın izdivacından daha bir qız dünyaya gəlmişdi, ancaq tale işiydi ki, Allah İsaya qardaş verməmişdi.

Yaman nikbin adam idi İsa. Əsliylə ailə quranda ona ailə hekayətlərini söyləmiş, gülümsünərək əlavə etmişdi ki, biz öz böyük sevgimizlə nəslin cəmi bir oğlan uşağı ənənəsini pozacaq, bir-birindən yaraşıqlı üç-dörd oğlan uşağı dünyaya gətirəcəyik.

Samir dünyaya gələndə İsa xoşbəxtlikdən quş kimi uçurdu, deyirdi, bir-incisi gəldi, qaldı sonrakılar. Amma sonrakılar gəlmədilər. Heç birinin əyər-əskiyyə yox idi, Qəmər arvad qabağına qatıb hətta onları Bakıya müayinəyə də aparmışdı ki, kənd yerində oğullu-uşaq olmaq adətdir. Bir uşaq amanatdır, onunla kifayətlənməkmi olar? Di gəl, Allah, nədisə, onlara ikinci övladı vermədi. İndi də bircə balası ilə Əslini sınağa çəkir.

Bəlkə, balasını əsir götürən elə emalatxanadakı o köpək oğlu köpəkdir?

Fikir ani olaraq gəlib beyninə doldu, ani olaraq da getdi. O ayaq üstündə qırxı çıxmış köpək oğlundan əsir götürənmi çıxar?

Amma az sonra həmin fikir hərlənib-fırlanıb yenə gəldi. Dünyanın işini bilmək olmaz. Doğrudan da, bu erməni it oğlu it bizimkilərə əsir düşübsə, deməli, buralarda – bu həndəvərdə vuruşanlardandır. Samiri də elə buralarda, bu həndəvərdə vuruşanlar əsir götürüblər də. Şəxsən bu köpək oğlunun özünün əsir götürmək qırımı olmasa belə, ola bilər əsirgötürmə məqamının iştirakçısı olsun.

Camonun əsgəri gəlib gedəndən xeyli sonra, nəhayət ki, özünü toparlayıb sakitcə emalatxanaya girdi. Əsir səmtindən yayınaraq içinə dolmuş qəzəbdən yüngülcə titrəyiş keçirən baxışları ərinin dəzgahında, mancanlığında gəzdi. Özünü inandırmağa çalışdı ki, indi qalxıb evdən balta-bıçaq gətirməklə ərinin, balasının qisasını rahatca ala bilər. Bıçağı bu erməni gədəsinin ürəyinə saplayar, baltanın qundağını təpəsinə çıxpar, yaxud boğazından yapışib bərk-bərk boğar onu...

Amma "lənət şeytana" deyib əsirə nəzər yetirmədən də emalatxanadan çıxdı. Bunları edə bilərdimi? Bəlkə də edərdi. Amma bir başqasına qarşı. Əzazil, zalım, yaşı çox, əli bizimkilərin qanına bulaşması bəlli birinə qarşı. İsanın qatilinə qarşı dəqiq edərdi. Bu bədbəxtsə lap uşaqdır, oğlu yaşındadır... Gərək onu qorusun. Oğluyla dəyişəsidirlər axı. Çox tanış gələn də sifəti var. Kiməsə hədsiz dərəcədə bənzəyir. Amma kimə?

Evdə qərar tuta bilmədi. Qulaq yoldaşı olan televizor da köməyinə yetmədi.

Nə oldu bu əsir dəyişmək məsələsi?! Niyə həll etmirlər axı?!

Tez-tələsik şalını başına atıb qaloşlarını geyindi. Bir də onu gördü "pozisiya" deyilən yerə yön alıb. ("Pozisiya" kəndin yuxarı tərəfində – təpəlikdə yerli könüllülərin mövqe tutduğu yerdir. Burada blindajda qərargah yerləşir, əsgərlər də döyüş hazırlığı vəziyyətində müxtəlif mövqələrdə düzülürlər).

Məqsədi gedib Camonu danışdırmaq, elə uşaqlığından sirr dağarcığı kimi heç kəsə heç nəyi bölüşməməkdə ad çıxarmış qohumundan nəse söz

almaq idi. Barxudarın anbarının yanına çatanda yanında UAZ avtomobilinin dayandığını gördü. Camo öz yekəpər vücudunu quş kimi yerə atdı.

– Bibiqızı, hara belə? – soruşması ilə onunla qabaq-qənşər dayanması birçə an çəkdi.

Yaxşı qohum idi, mehriban idi. Bibisi qızını harda gördü, əhval-ruhiyyəsindən asılı olmayaraq çöhrəsinə sevinc qonurdu.

– Elə sənın yanına gəlirdim.

– Xeyirdir?

– Dedim, görüm, uşaqdan bir xəbər varmı.

– Dünən gətirmədik əsiri? Səbr elə də.

– Dünən gətirməmisiz, beş gündür artıq.

– Beş gün müharibə üçün bilirsən nədir? Beş dəqiqə, beş saniyə.

– Dözə bilmirəm axı, neynəyim.

– Darıxma, əsas odur dəyişməyə əsirimiz var. Samvelə demişəm, əsirin valideynlərini tapıb dərhal əlaqə saxlasın, birləşib uşağın yerini öyrənsinlər, dəyişək.

Camo bir siqaret yandırır dəyiş-düyüşün ən rahat yol olmasını söylədi. Yoxsa ki, pulla əsir almaq çox müşküldür. Əsgərə beş min rubl, zabıtə on min rubl qiymət qoyulub. Üstəlik, pulun batmaq ehtimalı da yüksəkdir.

Belədə, Əsli soruşdu, səncə, nə vaxt bir xəbər olar?

Camo çiyinlərini çəkdi.

Sonra da Əsli Camonun siqaretini sümürüb qurtarmasını, kötüyü yerə tullayıb xrom çəkmələri ilə tapdalamasını, torpağa qarışdırmasını məyusluqla izlədi. Baxışları Camodan qopanda Barxudarın divarının şirəsi qopub tökülmüş sovetdənqalma, xeyli nəhəng anbarı səmtə yön aldı. Bir vaxtlar kənd camaatının vurhavur un, düyü, şəkər çuvalları, yağ, makaron-vermişel qutuları daşdığı bu ünvan qapısına vurulmuş böyük, paslı qıfilla xeyli aciz, miskin görüntü almışdı...

* * *

Gecə sanki əvvəlki gecələrə bənzəmirdi, fərqliydi. Zülmətin çalarları daha tünd, ulduzların parıltısı daha gur, ağacların xışıltısı daha ucadan idi. Yatağına uzanıb yorğana bürünəndə yüngülcə qapı cırıltısı eşitdi, yenə üzünü yalayaraq keçib gedən yel axınını hiss etdi. Yenə "Bismillah" söylədi, salavat çevirdi. Üreyi bərk-bərk döyündü, köksünü yarıb çıxmaq istədi. Gözünü elə bu an nəse sezəcəkmiş kimi, otağın zil qaranlığına zillədi, az keçmiş qaramtıl-göy rəngli önlükdə enlibiğ bir kişi (İsa?!) gəlib gözünün qabağında dayandı.

Gözlərini ovuşdurdu, bilmədi yatırmı, yuxudamı görür onu, ya oyaqdırmı.

Tədricən sima dəyişdi, üz cizgiləri bir-birinə qarışdı, nurani bir kişiye çevrildi. O, dümağ saqqallıydı, ağ upuzun əba geyinmişdi, yaşıl çalması, əlində əsası varıydı (Mir Həmzə ağa?!). Əsasını asta-asta yerə döyəcəyləyərək yapışıqlı bir səslə sual etdi ki, məndən nəse soruşmaq istəyirsən, düzdürmü?

Yuxu ilə oyaqlığın, xəyalla gerçəkliyin arasında vurnuxmaqda olan Əsliyə cavab söyləməyə imkan verməyərək, ardınca daha bir sual ünvanladı, soruşdu, ruh barədə bilmək istəyirsən özü də, eləmi?

Əsli bir onu duydu ki, qan-tərin içindədir, amma tamamilə rahat idi. Asudə idi həm də.

Dümağ saqqallı, upuzun əbalı, əli əsalı şəxs əsasını asta-asta yerə döyəcləməklə danışmağa başladı. Sözlər sirr dolu, sehr doluydu, çox əsrarəngiz idi. İlmə-ilmə toxunub mənalı cümlələr yaradır, sonra yaratdıqları mənalı qoyub özləri qeyb olur, yerlərini növbəti gələnlərə təhvil verirdilər.

– O, gəlib-gedir, sənin çevrəndədir, deyilmi? O gün qütbləşmə barədə əbəsdüşünməmişən. Mövcudiyyət də iki qütbədir, birində bütün maddi və mənəvi gerçəkliyi Özündə ehtiva edən, daim mövcud olan Mütləq Varlıq dayanır. O, Tanrıdır. Digərindəse Onun Vücudundan yaranan sonsuz sayda maddi varlıqlar, cisimlər, əşyalar, insanlar dayanır. Gördüyün hər şey Tanrı Vücudunun ən fərqli görkəmdə, quruluşda, rənglərdə görünüşüdür; Haqdan qeyri nə varsa, hamısı Haqqın Zat və Sifətlərinin törənişi, Onun çeşidli cismani varlıqlar şəklində təzahürüdür. Kainatdakı bütün qətrə və zərrələrdə ilahi ünsür vardır.

Otağın bumbuz soyuqluğu daha yox idi, ılıq, ruhoşsayan havaydı, yamyaşıl çəmənliyin gül-çiçəyinə kəpənəklər daraşmışdı, ağaclarına quşlar qonub cəh-cəh vururdu.

– Bil, Tanrı Zatından hər an sonsuz sayda nurlar ayrılır, ruh adlanan həmin nurlar İlahi Varlıqdan maddi aləmə doğru eniş yoluna başlayır, ruhlər aləminə keçirlər. O aləmə ki, orada sonsuz sayda şəkil və simalar mövcuddur, hamısı da cismani deyil, xəyalidir, şəffafdır. İlahi Zatından qopmuş nur üçün bu aləm çox gözəldir, onu nə qədər sevincə, həzzə qovuşdurur. Ancaq ilkin yaranışda ona verilən vücut sevgisi tezliklə öz işini görür, onu vücuda qovuşmağa sövq edir. Beləcə, nur eniş yolunu bir qədər də davam etdirir.

Doğrudan da, sanki nələrsə, çox xırda cisimciklər yuxarıdan aşağıya tökülüşürdü. Ayırd etdi ki, bunlar qığılcımlardır. Yay gecəsinin qaranlıq səmasında ulduzların enişini az görməmişdi, buradasa bir yox, bir neçə parıltı eniş trayektoriyası edirdi.

– Ruh doqquz qatdan keçib, nəhayət, maddi aləmə çatır. O aləmə ki, orada istilik və soyuqluqla, yumşaqlyq və sərtliklə üzləşir, dörd ünsür olan havayla, odla, suyla, torpaqla baş-başa qalır. İlahi nur maddi aləmdə mövcud olan üçlüklə – canlı bitkiylə, canlı heyvanatla, ən nəhayət, insanla qovuşur, vücuda daxil olur, surət, forma, rəng alır. Burada da o, sevincə, həzzə qerq olur. Amma bütün yarananlar öz əzəllərinin cazibəsindən qopa bilmirlər axı. Get-gedə ruh da əzəlinin – Tanrı Zatının xiffətini çəkir. Vücutun öteri olması səbəbindən vücut sevgisinin də ötəriliyi hər an bir az da şiddətlənir. Nəhayət, vücut sevgisi bilmərrə qeybə çəkilib Tanrı sevgisi ilə əvəzlənir, ruh öz əslinə qayıdır.

Tədricən səs zəifləməyə, çəmənlik, gül-çiçək, quş cəh-cəhi cənnəti çəkilməyə, otağın soyuqluğu və zülmət qaranlığı bərpa olunmağa başladı. Tədricən dümağ saqqallı şəxsin sifət cizgiləri də qarışdı, o, gənc, göyçək bir oğlana çevrildi, əlinin yanı ilə kəkilini dala itələyib gülümsədi, yanaqlarında çökəklər peyda oldu (Aman Allah! Samir?!).

Son sözlərini söyləyə-söyləyə dumanınımı, tüstününümü, buludunmu, axır ki, ağılğın içində qeyb olmağa başladı:

– Tanrının sübutu naminə Öz İradəsi ilə Onun Zatından qopmuş zərrələr çeşidli maddi yollardan keçərək sonda yenidən əslinə – Onun Özünə qayıdıb Ona qovuşur. Bütün maddiyyət, Kainat Haqq Zatının törəməsi olduğundan, hansı səmtə baxsan, Tanrını görəcəksən! Tanrı Zati sonsuz

sirlərlə doludur, çox gizlidir, dərkolunmazdır. Haqqı Haqqın Özündən başqa heç kəs dərk edə bilməz. Çünki yaradılmış hər şeydə bir əskiklik var, bir nöqsan var. Nöqsansız olansa yalnız Tanrı Zatıdır.

4-cü hissə

1-ci dəftər

“Uşaqlıqdan qasırgıları sevməmişəm. Axı qasırga – dənizin, okeanın təbii halı deyil. Daim sakit olan, asta-asta ləpələnən, öz mavi sularında günəşin bərq vurmasından xumarlanan sular ayda-ildə bir dəfə bax bu təbii halından çıxır, hansısa soyuq iqlimin, dağıdıcı fırtına küləklərinin təsiri ilə səthindən qaldırılaraq bir-birinin dalınca burulğanlı hərəkətlər etməyə vadar edilir.

Mən sakit olanı sevirəm. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, heç bir vaxt tay-tuşlarımin dava-dalaşlarına, haylı-küylü oyunlarına qoşulmamışam. Öz dünyam, öz maraq dairəm, öz oyunlarım olub.

Mən Üsküdərdə doğulmuşam. Konstantinopolun Asiya hissəsində, qədimdən qədim Xrispol şəhərinin yerində salınmış, min illər tarixi olan Üsküdərdə. Əlbəttə ki, dünyanın ən böyük imperiyalarından olan Osmanlı imperiyasının paytaxtında, paytaxtın ən nüfuzlu ilçəsində yaşamağımdan qürur duyuram. Hal-hazırda gəlib yetişdiyimiz bu 1912-ci ildə Üsküdərdə bir çox xalqın nümayəndəsi – ümumilikdə 170 min insan yaşayır. Osmanlının son siyahıyaalınmasına görə türklər, rumlular, yəhudilər və biz ermənilər üstünlük təşkil edirik.

Mən özüm 1889-cu il təvəllüdlüyəm, iyirmi üç yaşım var. Ecayanlar nəslindənəm. Hamşinlər tayfasıyıq, əslən trabzonluyuq. Konstantinopolda bizim nəslə yaxşı tanıyırlar. Atam Sərkis memardır, babam Qurqen də memar olub, adla tanınan Karapet Balyanın yanında çalışıb. Bəylərbəyi sarayını tikib, Adiləsultan sarayının bərpasında iştirak edib. Bundan əvvəl Osmanlı imperiyasının taxtında əyləşən Sultan II Əbdül-Həmidin uzun illər maliyyə naziri olmuş Akop Kazazyanın da bizə ana tərəfdən qohumluğu çatır.

Evimiz düz Bosfor körfəzinə, möhtəşəm Qız Qalasına baxır. O Qız Qalasına ki, xüsusən günəş qürubə enəndə özündəki hansısa sehirlə cazibəylə insanı fasiləsiz tamaşasına durmağa vadar edir. Uşaqlıqdan dünyagörüşümün formalaşmasında ruhumu qidalandıran bu mənzərə başlıca rol oynayıb. Əbəs yerə deyilmir ki, insanı yaşadığı mühit, hər gün görməyə alışdığı mənzərə palçıqdan yoğurur.

Gözəlim Üsküdəri qərbdən əhatələyən Bosforla biz Avropa sahilinə - Beşiktaş, Bəyoğluna, Əminönüyə gedib-gələ bilirik. Üsküdərin şimalında Beykoz, cənubunda Kadıköy, şərqində isə Ataşehir yerləşir.

İbtidai təhsilimi Üsküdərin ruhani məktəbində, ali təhsilimi əksər mütərəqqi konstantinopollu gənc kimi Avropada – Leypsiqdə almışam.

Validəynlərimin məndən başqa bir də bir qızları var. Məndən iki yaş kiçik olan, 1891-ci il təvəllüdlü, mələk kimi saf, gözəllər gözəli olan bacım Nora.

Konstantinopol çox nəhəng şəhərdir, bir başından o biri başına günlərcə getmək gerek. Odur ki, burda hər kəs öz ilçəsinə qapanır, çalışır iş-gücünü də, asudə vaxtını da orada qursun, alış-verişini də orda etsin. Bizim Üsküdər görməli yerləri ilə də zəngindir, Qız Qalasından başqa bu-

rada göz oxşayan Çinili məscidi, Mehriməhsultan məscidi, Sultan Əhməd fəvvarəsi yerləşir. Bizim ibadət etdiyimiz Surp Krikor erməni kilsəsi də buradadır.

Atamın babat bir kitabxanası var, böyük türk şairləri Namik Kamalın, Tofiq Fikrətin şeirlərini oxuya-oxuya böyümüşəm, Tofiq Fikrətin "Sərvəti-fünun" ədəbi cərəyanının təsiri ilə özüm də cızmaqaralar eləmişəm. Ruben Sevak isə mənim idealım olub. Onun "Qırmızı kitab"ını dəfələrlə, sevə-sevə təkrarlamışam. Düzdür, yeniyetməlik şüurumda millətlərin bir yerdə, tam firavanlıqda yaşamasının mümkünlüyü gözümlə gördüyüm realıqla çalın-çarpaz şəkildə isbat olunduğu halda, bu əsərdə yer üzünə səpələnmiş ermənilərin, xüsusən Osmanlıda yaşayanların istibdad altında yaşaması, əzilməsi, zülmə məruz qalması iddia olunub, bununla razılaşmaq istəməsəm belə, onun şeirlərini sevmişəm. Bir hüzn, bir ləngərlilik olduğu üçün sevmişəm. Onun hədsiz sevdiyim:

Oyanın, mehriban zıncırovlar!

Kim sizin dilinizi dilçəyinizdən qoparıb?

Qan söz tələb eləyir, kəkələmək yox.

Bəsdirin susdunuz! Yetər, zıncırovlar!,

- bəndinin tam mahiyyətini isə yalnız Leypsiqdə təhsilimi bitirib Konstantinopola qayıdanda dərk etmişəm, anlamışam ki, bu, inqilabi çağırışdır!

Son illər Levon Şantı da sevərək oxuyuram. Azadlığı illüziyalarda ax-taran bu yazarın yaradıcılığıyla, halbuki, Üsküdər məktəbində oxuyanda artıq tanış idim, onun "Köhnə allahlar" dramı tamaşaya qoyularkən mən də, bacım Nora da orada rol almışdıq.

Levon Şant mənə həm də son vaxtlar fikrimi hədsiz məşğul eləyən "Daşnaksütun" partiyasına sevgisi ilə maraqlıdır.

Dostlarım, əsasən, bir-iki erməni gəncidir, hamısı ali Avropa təhsili görən mədəni intellidentlərdir. İçlərində ən yaxın sandığım ruh ortağım olan Hamletdir. Bir dostum da türkdür, skripkaçı Onal bəy. Bəzən birlikdə ünlü sənətçi – həm skripkaçı, həm bəstəkar Osman Zeki Üngəri dinləməyə gedir, onun adamı özündən alan musiqisindən zövq alır. Belə saatlarda türk qəhvəsi içmək, lokum dadmaq da bizim üçün zəruri təmrinlər sayılır. Ancaq Onal bəylə çox da yaxınlaşmıram, uşaqlığımda bir hadisə baş verib ki, ondan sonra heç bir türkü ürəyimə yaxın buraxa bilmirəm.

Hazırkı məşğuliyyətlərim içində bir də qəzet mütaliəsi əsas yer tutur. Təhsilimi başa vurub geri döndəndən sonra öz təhsilim üzrə işləməmişəm. Düzü, Dağ sənayeçiliyi ixtisası heç məni açmır da. Dəbə düşüb oxumuşam, amma ürəyimcə deyil bu sayaq mühəndislik. Atamın açdığı xırda dükanda onun gipsdən hazırladığı, dini anlam kəsb edən heykəlcikləri rumlulara, ermənilərimizə satmaqla məşğul olmuşam. Amma sonradan atamın qəfildən mənim həyat rellərimin istiqamətini doxsan dərəcə dəyişməsi səbəbindən qəzetçilik deyilən bir məntəqəyə yönəlmişəm öz karyera qatarımla.

Maraqla, həvəslə, səylə mənimsəmək, öyrənmək istəyi ilə Konstantinopolda çıxan ermənicə qəzetləri - "Arevak"ı, "Ayrenik"i və "Masis"i mütaliə edirəm, yazı üslublarını, lakoniklik, faktı ərz etmə, yaxşı başlıq seçmə qabiliyyətini mənimsəməyə çalışıram.

Əslində, atamın bu qəzet sevdası da boşuna deyil, səbəblidir. Təqribən bir ay öncə, sentyabrın günəşli və küləkli bir günündə atamın çoxdankı dostu Qriqori Melkumyan bizə təşrif buyurmuşdu, anam tez-tez bişirdiyi,

mənim heyranı olduğum yaşıl lobyə soyutmasını (yaşıl lobyəni bütöv-bütöv duzlu suda qaynadır, süfrəyə verəndə üstünə əridilmiş yağ və sarımsaq-qatıq əlavə edir) süfrəyə qoymuşdu, qonağımız bəh-bəhlə ondan yeyirdi, hətta necə aludə olmuşdusa, sarımsaq-qatıq kostyumuna da sıçramışdı, həmin vaxt birdən atam yol çəkən gözlərini pəncərə səmtindən yığışdırıb salfetlə kostyumundakı ləkəni söylə təmizləyən Qriqori əmiyə “Birəcə bizim bu Aşota da babat bir intelligent işi tapılsaydı, gözəl olardı” şikayətini çatdıranda, o da dərhal, çoxdan buna hazır kimi söyləmişdi ki, “İndi Osmanlının çox gərgin, türk-erməni münasibətlərinin də xeyli mürəkkəbləşdiyi bir zamandır, indi erməni milləti öz milli məniyini sübut etməkçün apardığı mücadiləsində savadlı gənclərə böyük ehtiyac duyur. Daşnaksütunun qərargahında yaxşı bir iş var: dpir işi (türklər buna mirzəlik deyir). Gəl baş aparatda olan dostlarımla danışım, Aşotu ora düzəldək”.

Atam dərhal “Mənim oğlunun işi nədən ibarət olacaq və qazancı ailəsini dolandırmağa bəs edəcəkmi?” sualını ünvanlamışdı, kostyumunun ləkəsini təmizləyib qurtarıb yenidən lobyə yeməyə girişmiş Qriqori əmiyə mənim artıq 23 yaşımı tamamladığımı, qonşu məhlədə yaşayan Tatevosun kiçik qızı Anuşla nişanlı olduğumu, tezliklə evlənəcəyimizi, ayrıca yaşamaq zorunda qaldığımızı dilə gətirmişdi. O da asta-asta yediklərini çeynəyib qurtarıb, özünü nitqə tam rahatlayıb ərz etmişdi ki, “Hazırda bütün Osmanlı üzrə həm Türkiyə ermənilərinin, həm də Daşnaksütunun şərəf tarixi azadlıq uğrunda gedən çarpışmalarla, üsyanlarla yazılmaqdadır. Aşot bölgələrə gedib bu tarixi yazacaq, yaxşı da qazanacaq. Quracağı ailəsini tam təmin edəcəyinə isə əmisi kimi söz verirəm”.

Çox yubatmadan, elə ertəsi gün Qriqori əmi məni Zeytunburnuya apardı, oradakı ikimərtəbəli bir qədimi mülkdə yerləşən, üzərinə “Erməni İnqilabi Federasiyası” sözləri yazılmış Daşnaksütun partiyası bürosunun qərargahına daxil olduq. Qırmızı fonda sarı rəngdə əldə tutulmuş bayraq, çarpaz qılinc, lələk və bəldən ibarət olan daşnak emblemi iri bir parçada çəkilib mismarlarla divara vurulmuşdu. Qriqori əmi emblemi göstərib şərhə varanda belə çıxdı ki, müasir ermənilər qılınca əldə etməli, bellə qurub-yaratmalı, lələklə də yazıb tarixə qovuşdurmalıdırlar.

Bizi sifət quruluşu çox kor-kobud olan, qalın dodaqları ilə qalın qaşları digər üz atributlarından xeyli iri olaraq qabarıq görünən Qaragözov soyadlı funksioner qəbul etdi, Qriqori əmini dinlədikdən, ədəb-əcdadım barədə tam məlumatı mənimsədikdən sonra dedi, “Oğul, hesab et ki, qəzet müxbirisən, atəş nöqtələrinə get, gördüklərini yaz. Qələm həqiqətə xidmət etməlidir. Düzü düz, əyrini əyri yaz. Gələcək tarixçilər üçün bu günün salnaməsini qoy ortaya”.

Amma bir qədər söhbətdən sonra mənim bayaq açıqladığı peşə borcuna korrektə gətirdi, dedi, “Bəzən tarixi həqiqətlər ümummillə mənafəsinə təhrif olunmalı, qaraya ağ demək də məqbul sayılmalıdır. Sənin əsas borcun, unutma, həqiqətə yox, Daşnaksütun partiyasının və erməni millətçiliyinin ideyalarına xidmət etməkdir. Odur ki, şərti şumda kəsək, gördüklərini məhz bu kontekstə uyğunlaşdıraraq yazmalısən”.

Dərhal etiraz etdim, dedim nəyisə improvizə etmək istedadına malik deyiləm, mən gördüyümü yazacağam, sizsə necə istəyirsiniz, dəyişərsiniz.

Düzü, həmin an bir erməni gənci kimi xalqıma xidmət edə biləcəyim məni hədsiz şərəfləndirmişdi, hətta “atəş nöqtələrinə” getmək riski belə

məni çəkəndirmədi, canla-başla, ikiəlli bu işə razılıq verdim, Qriqori əmini də məni heykəlcik satmaq bezginliyindən xilas etməsi səbəbindən qucaqlayıb öpdüm.

Ən gözəl olanı isə o idi ki, mənə partiya işçisi yox, qəzet müxbiri sənədi veriləcəkdi. Olduqca cəlbədici idi! Konstantinopolda qəzetçilik çox prestijli peşə sayılırdı! Görüşdüyümüz şəxs bildirmişdi ki, yazılarım müntəzəm olaraq partiyanın qəzet və jurnallarında dərc ediləcək, yetər ki, onun etimadını doğrulda bilim.

Əhvalat uydurmaq, yaxud gördüklərimi sözbəsöz təsvir etmək qabiliyyətimi hələ lap uşaqlıqdan atam müşahidə etmiş, bunu özümə bildirmişdi. Xəttim də gözəl idi, muncuq kimi düzürdüm sözləri. Nəzərə alanda ki, bizim erməni əlifbası qədim heroqliflər sayağıdır, çətindir, onunla ortaya gözəl xətt qoymaq təbii ki, hər kəsin işi deyil.

Dərhal xəyallar qurdum. Qəzetlər, jurnallar məqalələrimi dərc edir, oxucular səbirsizliklə imzamı axtarır. Valideynlərim, bacım, nişanlım mənimlə qürur duyur. Dostlarım da eynən. Mən yüksək kürsülərə dövlətlər alıram. Kostyum-qalstukda, nişastalanmış ağappaq köynəkdə daim diqqət mərkəzində dururam... Bundan gözəl nə ola bilər ki.

İşin öhdəsindən layiqincə gələcəyimə əmin idim. Həç bir qorxum, ürküm yox idi.

1912-ci il Osmanlı tarixinin doğrudan da gərginliklər, təbəllüatlar dövrüydü. Osmanlı imperiyasının başında duran Sultan II Əbdül-Həmid əvəzləmiş V Mehmet Gənc Türklər Partiyasının əlində bir maniken idi sadəcə. İmperiya həm beynəlxalq reputasiyasını itirmişdi, həm də imperiyadaxili qiyamlar, xüsusən bizim ermənilərin, eləcə də makedonların, albanların, rumluların qiyamları geniş vüsət almışdı.

Bir qədər geri qayıtsaq, nəyi görərik? Sultan II Əbdül-Həmid paranoyyadan əziyyət çəkirdi, saray çevrilişindən, ordu buntundan qorxurdu, ona görə də get-gedə daha da mühafizəkarlaşırdı. Məsələn, Kolluəllin məşhur "Kiçik müharibələr" kitabı imperiya ərazisində fransızca artıq yayılmışdı, əyyanlar ona deyirdilər, gəlin bunu türkcəyə tərcümə etdirib ordu zabitlərimizə paylayaq, amma o, vətəndaş və partizan müharibəsinin, azsaylı xalqların qiyamının yatırılması taktikasını zabitlərin öyrənməsini istəmirdi, deyirdi, birdən ordu bunu öyrənib onun özünə qarşı tətbiq edər. Osmanlı komandirləri isə böyük müharibələrə alışmışdı, onların qiyam yatırmaq üsulu müharibə taktikasının təkrarı idi, onlar iğtişas yatırma hərbiyyəsinə əsla bələd deyildilər. Nəticə etibarı ilə də kiçik müharibələr daha sərt, daha amansız boğulurdu.

Osmanlı imperiyası əraziləri çox böyükdür, türklər məskunlaşan bu ucsuz-bucaqsız Bizans ərazilərinə Qafqazları, Balkanları, Mesopotamiyanı, Ərəbistanı, Şimali Afrikanı da qatsaq, görün bir nə qədər, sonsuzluq qədər böyük ərazilər, müxtəlif xalqlar, dinlər alınır. Bu boyda ərazini idarə etmək get-gedə çətinləşirdi, daxili iğtişas və qiyamlar hey artır, onları yatırımağa hədsiz güc tələb olunurdu. Sultanın imperiyanı gerilədən hakimiyyətinə müdaxilə etmək qərarı məhz buradan qaynaqlanmışdı, biz ermənilərin böyük coşqu ilə qarşıladığı, bir-birinə gözdəndirliyi verib şirni payladığı bir olay – avropalaşmış müsəlmanların, o cümlədən Parisə köçmüş osmanlı şahzadəsi Səbahəddin bəyin 1907-ci ildə İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin (bir adı da Gənc Türklər Partiyası

idi) qurultayını keçirərək Sultanın anarxist hakimiyyətinə qarşı açıq mübarizə sərgiləməsi başlamışdı, gənc türklər bizim Daşnaksütun partiyası ilə müttəfiqlik sənədi də imzalamışdılar. 23 iyulda Sultan geri çəkilərək 1876-cı ildə qüvvədən düşməsinə elan etdiyi Konstitusiyayı yenidən bərpa etməyə məcbur olmuşdu. (O dönəmin bizlərə gətirdiyi sevincini də xüsusi qeyd etmək istərdim). Nəticədə Türk parlamenti bərpa edilmiş, gizli fəaliyyət göstərən bütün təşkilat və komitələr, o cümlədən bizim erməni komitələri fəaliyyətlərini açıq müstəviyə gətirib qanuni siyasi partiyalara çevirmişdilər. Təsadüfi deyil ki, Türk parlamentinə ilk seçkilərdə 10 erməni də parlamentdə yer almışdı. Zira, dinc həyat çox da uzun sürməmişdi. 1909-cu ilin 12 aprelində Kilikiya qətləliamı baş vermişdi. Mənbələrdə Yeni Türk namestniki Kamal paşanın Kilikiya qətləliamında 17 min erməninin qətlə yetirilməsi barədə qeydlərinə rast gəlmək olar. Hökumət qüvvələrinin də 1850 nəfər itki verdiyi təsdiqlənib. Bu, Türkiyə hakimiyyətinin erməni iğtişaşlarına və üsyanlarına qarşı tarixdəki ən ciddi, ən sərt cavabı hesab edilir, biləsiniz. Kilikiya qətləliamından sonra bizim ermənilər türklərə aşkar diş qıcadılar. Təsəvvür edin, iş o yerə çatmışdı, hətta siyasətə qarışmaq təbiətinə zidd olan atam belə Qriqori əminin təhrikindən sonra Daşnaksütunun Zeytunburnudakı qərargahı önündə yumruqlarını qaldıraraq protest edən həmyerlilərinə qoşulmuşdu.

O məqamda gənc türklər Daşnak partiyasına söz verdi ki, günahkarlar cəzalandırılacaq, ölənlər üçün təzminat veriləcək. Aprelin sonlarına yaxın baş verən, bizim narahatçılığımıza səbəb olan növbəti olay Sultan Abdul-Həmidin əlaltılarının üsyan qaldıraraq onu yenidən hakimi-mütləq etmələri oldu ki, bu xoşagəlməz hal parlamentin ləğvi, konstitusiyanın yenidən qüvvədən düşməsi ilə nəticələndi. Zira, gənc türklərin geri çəkilməməsi, Sultanı tam devirib yerinə formal olaraq oğlu Mehmeti əyləşdirmələri, özlərinin də tam şəkildə hakimiyyəti ələ almaları Osmanlının ağırlaşmış və qatılaşmış havasını xeyli yüngülləşdirdi, sıxıntı və narahatçılıq buludları arxasından bir ümid günəşi də boylandı. Buraxılan Türk parlamentinə dərhal yeni seçki kampaniyasının keçirilməsi, gənc türklərin parlamentdə 284 yerdən 170-ni qazanmaları bizim erməni komitələri və daşnak partiyamızı da hərəkətə gətirdi, türklərin boynuna xeyli şərtlər yüklədik (az qala muxtariyyət tələbiydi bu). Nə gizlədim, o dövrlərdə türklər Balkanlarda bolqar, rum, serb iğtişaşlarının qarşısında duruş gətirə bilməyib geri çəkilirdi, bizimkiləri həm də türklərin zəifləməsi iştaha gətirirdi. Amma nə yazıq, tərəflər anlaşmadı, nəticədə də gənc türklərlə erməni inqilab federasiyalarının, Daşnak partiyasının münasibətləri rəsmən pozuldu.

Bax, hazırkı vəziyyət beləydi, bu pozulmuş münasibət addımbaşı bizimkilərin odlu-alovlu qəzet manşetlərindən tutmuş, təşkil etdikləri nümayişlərdə özünü göstərməkdəydi. İndi qalırdı mənim bu gərgin vəziyyətdən baş çıxara bilməyim, o ki sel gələndə xırda-xuruş nə var, qabağına qatıb aparır, daha möhkəm, köklü şeylərə toxuna bilmir, yazılarda da gərək sel apararaq xırda-xuruşlar yox, məhz həmin o köklü-köməclilər yer alsın. Yazı gərək bir günün, bir ayın, bir ilin yazısı olmasın, əsrlərin, qərinələrin yazısı olsun.

Bunu təmin etmək üçün var gücümle çalışmaqda israrlı idim!"

5-ci hissə

8-ci gün. 9 mart

Hava nə yaman soyuqdur belə. İnanmaq olmur ki, bu gün-sabah Novruz bayramı gələsindir.

Uzaqlarda dağın qarlı zirvəsi ilə tam təzad təşkil edən qaramtıl sinəsi xeyli yalın görünür. Orada cır alça, armud, alma, eləcə də ardıc, zoğal, yemişan ağaclarının, itburnu, moruq kollarının yarpaqsız vücutları üşüyə-üşüyə qalıb. Ensiz bir duman qatı da gözə dəyməkdədir. Dağın aşağı yamacı boyunca asta-asta sürünür.

Bu gün martın doqquzudur, çərşənbə axşamı. Üçüncü çərşənbə. Yel çərşənbəsi. Yəqin elə onunçündür ki, bu cür soyuq yel əsir. Əslində, Əsli təqvim, bayramları, hər şeyi unutmuşdu (Təkcə, təqribən, cümə axşamlarının vaxtını bilirdi, bir də hər axşam günəş batanda Samirin əsir götürüldüyü gündən bəri qalaqlanan rəqəm yükünün üstünə daha birini artırır). Qonşu Münəvvər dil-ağız eləyəndə ki, ay bacı, inşallah, Samirin şad xəbəri gələr, balan qayıdar, ardınca da çərşənbə axşamı olduğundan plov tədarükü gördüyünü, düyü qaynatdığını, ət olmasa da yağ-soğan qovurduğunu söyləyəndə və qulağıbatmış kimi evdə tək oturmamasını, onlara gəlməsini xahiş edəndə eymənmişdi. Nə işi var xalxın qapısında? Guya elə gedib plov yiyəsi halı var? Boğazından keçərmə heç?

İsa da, Samir də plov xoşlayan idilər. Novruzqabağı hər dörd çərşənbədə, Novruzda, Ramazanda da, üstəlik, Yeni ildə, ad günlərində də bu evdə plov qazanı asılardı. Bəh-bəh-bəh! Əslinin qəşəng əl qabiliyyəti var, anasından, nənəsindən, Dəyirmançıların bütün zənənlərindən irsən keçib sanki. Bir plov bişirərdi, barmaqlarının beşini də yalayardı. Dəmə qoyulan düyünün iştahgətirici ətriylə aşqaranın adam umsunduran qoxusu bir-birinə qarışırdı, İsayla Samir hey gedib-gələr, səbirsizliklə: “Nə oldu, bişmədi?” – deyə soruşardılar.

İsa plov aşqarasının qovrulmuş kişmişlə soğanının dəlisiydi, bir də qazmağın. Samir soğanları arıtlayıb çıxarırdı, sevmirdi, amma o da qovrulmuş albuxaranın, şabalıdın aşığı idi. Düzdür, cücəylə də, qoyun ətiylə də Əslinin plovu dadlı çıxardı, amma ən ləzzətli yağlı dana ətiylə bişən olurdu. Plov mərasimi əsl təmtəraq idi. Ən qəşəng Pakistan düyüsü, İran kişmişi alırdı Əsli, albuxaranın, quru qaysının ən bahalısını – Ordubaddan gələnini seçirdi, dananın ən qəşəng yerindən – bel ətindən sifariş verirdi. Doğmalarını sevindirməkçün əlindən nə gəlirdisə, əsirgəmirdi.

Süfrəyə mövsümdən asılı olaraq müxtəlif salatlar, cürbəcür şorabalar, turşular, növ-növ kompotlar da düzülərdi. Qəfildən qapını açan olanda, elə bilirdilər qonaqlıqdır.

İsa deyirdi, bizim gəlindən bir dənədir. Samir deyirdi, mənim anamdan yoxdur. Bəytərifinə durardılar.

Bəzən adi dədə-baba plovu çərçivəsindən Əsli Qarabağın zəngin plov çeşidlərinə müraciət etməklə çıxırdı. Özü də onlar plov yox, aş deyirdilər bu mətbəx möcüzəsinə. Yadındadır, ilk dəfə qırxbuğumlu aş bişirmişdi. Qırxbuğum bitkisindən ilk baxışdan səbz-plova bənzəyən aş çıxır. İsayla Samir öncə “Bu nədir?” deyib ağız büzsələr də, sonradan barmaqlarını yalamışdılar. Eləcə də balqabaqlı aş onlar bəh-bəhlə yemişdilər...

Bəlkə durub bir ovuc düyü arıtlayıb qaynatsın, onun da evindən həmir çıxsın? Bacasından tüstü əskik olmaz deyə İsanın da ruhu şadlanar.

Mətbəxi eşələdi, şüşə bankanın dibində bir az düyü tapdı. Baxdı, içində birə-filan varmış. Kişmiş, şabalıd, albuxara – bunlar yox idi təbii ki. Ancaq Münəvvər kimi soğanı yağda qovurub düyünün üstünə qoya bilərdi.

Ət də yox idi. Son dəfə əti yeni il gecəsi “pozisiyadan” iki günlük icazə alıb gəlmiş madarıyla birgə dadmışdı. Bir yekə qazan bozartma eləmişdi, üç ev aşağıdakı qonşu qoyun kəsib ətinə münasib qiymətə satırdı, qabırğalı yerindən iki kilo almışdı... Süfrə açıb ana-bala ikilikdə yemişdilər, qocalara da aparmışdılar.

Oğlunun yekəldiyini, kişiləşdiyini onda hiss etdi. İki yekə boşqabı doldurub yedi, özü də eynən rəhmətlik atası kimi, şorabayla, baş soğanla. Soğan yeməyə cəbhədə öyrəşibmiş madarı...

Şkafın böyründəki ləyənə baxdı. İçində iki dənə büzüşmüş, cücərmiş kartof vardı, soğan isə yox idi. Lap kövrəldi. İsanın vaxtında bu ləyəni, indi içində qaynadıb qoyduğu süddən, mayadan, bir də iki baş satlıq pendirdən başqa heç nə olmayan o soyuducu həmişə ağzına kimi dolu olardı. İsa deyərdi, bolluq, tamarzıqalmanı üstələyən ailələr həmişə uzunömürlü ailələr olur.

Niyə belədir axı? Bəzən kimlərsə özlərinə başqalarının bədbəxtlikləri üzərində xoşbəxtlik qurmaq istəyirlər. Başqalarının əlindəkiləri zorla qoparıb almağa çalışırlar. Bəzən fərd fərddən, bəzənsə daha böyük miqyasda, artıq toplum toplumdan. Vəhşicəsinə, qəddarlıqla, acımasızcasına bunu edirlər. Amma bir şeyi düşünməli ki, başqasından aldığı xoşbəxtlik heç vaxt sənə xoşbəxtliyin ola bilməz. Hər kəsin xoşbəxtliyi məhz öz ölçüsünə-biçisinə uyğun olur. Başqa qəlibə getmir.

Yenə acı-acı, zülüm-zülüm ağlamağa başladı.

Birdən acizlikdən, biçarəlikdən doğan hissləri onu tərk etdi, qəzəb, nifrət bütün bədənini çulğaladı. Düşməni uzaqda deyil, cəmi iyirmi addım aralıdadır, səkkiz gündür onun qapısındadır. Ərini əlindən alan, oğlunu zülmərlə salan düşməni onunla birgə eyni havanı udur.

Dişləri bağırsağını kəsdi. Beyni sanki qıc oldu, gözləri qıyılıb yumuldu. Ani olaraq iti mətbəx bıçağını götürdü. Öldürəcək o iblisi. Tək öz ərinin yox, oğlunun yox, bütün kənd-kəsəyin, bütün xalqın qisasını alacaq. Necə yəni təhlükəsizlik qaydalarını pozub emalatxanaya yaxınlaşa bilməz?! Yaxınlaşar, lap o yana da keçər!

Qəti addımlarla eşiyə çıxdı, amma emalatxananın qapısına çatanda duruxdu, bayaqkı qətiyyəti onu tərk etdi, hətta geri qayıtmağı da düşündü. Haçandan-haçana özünü toparlayıb, hər halda, qapını açaraq içəri keçdi. Əsir kürəyini divara söykəyib yerdə oturmuşdu, gözlərini naməlumluğa dikib ağzından buğ çıxa-çıxa tir-tir əsirdi. Camonun əsgərinin gətirdiyi dərin nimçədəki kartof püresinin az qismini, iki dilim çörəyin də birini saxlamışdı, dəmir fincandakı çayı da yarımçıq içmişdi. Görünür, növbəti dəfə acanda bunlar karına gələcəkdi.

İçəri çox soyuq idi.

Əsli ehtiyatla yaxınlaşıb bir addımlığında dayananda əsir gözlərini ağır-ağır qaldıraraq bir müddət məlun-məlun baxdı. Gözlərdə fəryad da vardı, yalvarış da.

Kiməsə hədsiz dərəcədə oxşadırdı onu Əsli. Ancaq kimə? Düşüncələrində ha var-gəl elədi, bir nəticə hasil olmadı. Fərqi nə vardı ki, əsirin

dodaqları göyərüb. Özündən asılı olmayaraq ürəyi sızıldadı, bir anda içinə dolan mərhəmət nifrəti yox elədi, əlindəki bıçağı arxasında gizlətdi. Pıçıldadı ki, nə itin azmışdı gəlib burda soyuqdan donursan, oturardın da isti evində, ananın yanında.

Əsir öz dilində nəse söylədi, sonra rusca təkrarladı, "Allaha and olsun, mənim günahım yoxdur, heç kəsə atəş açmamışam, heç kəsi öldürməmişəm", - dedi. Sonra da titrək səslə əlavə etdi ki, mənə soyuqdur, donuram. Özü də, nədənsə, onun dediklərini "Ana, mənə soyuqdur, mən donuram" kimi qavradı Əsli. Ani olaraq karıxdı. Bir hiss gəldi, elə bildi, öz Samiridir qarşısındakı, boy-buxunu, hətta bəzi jestləri necə Samirinkinə oxşayırdı, üstəlik, simasının da bu qədər doğma gəlməsi... Özünü saxlaya bilmədi, hıçqırdı. Ağır-ağır evə qayıtdı.

"Ana, mənə soyuqdur, mən donuram..."

Başını bilmədi nəylə qatsın. Televizoru açdı, qab-qacağı danqıldıtdı, əsgə götürdü ki, şkafın tozunu silsin. Bu minvalla nə qədərsə vaxt uddu.

"Ana, mənə soyuqdur..."

Ürəyi bərk-bərk döyünürdü. Kim bilir, bəlkə hansısa bir evdəmi, zirzəmidəmi, ya haradasa indi onun oğlu da qolubağlı, yumyuxa geyimdə beton döşəmənin üzərində tir-tir titrəyir...

"...Mən donuram..."

İnsanlıqdan çıxan tiranların günahı məzlumların ayağına niyə yazılsın? Təqsirlinin qisasını təqsirsizdənmi alarlar?

"Allaha and olsun, mənim günahım yoxdur, heç kəsə atəş açmamışam".

Axırda dözə bilmədi, qucağına bir az odun yığdı ki, gedib emalatxanadakı sobanı yandırсын. Amma tüstünü görüb qonşuların duyuq düşəcəyindən ehtiyatlandı, aynabənddən işləyib-isləmədiyini yoxladıqdan sonra elektrik qızdırıcısı götürdü, uzadıcı götürdü. Bəxtdən işıqları kəsməmişdilər, yanırdı. Həyəət düşdü, qonşular tərəfə boylanıb heç kəsin görmədiyinə əmin olduqdan sonra oğrun-oğrun yeriyərək aparıb qızdırıcını emalatxanada cərəyana qoşdu.

Əsir bunu gözləməirdi, dərhal bağlı əllərini qızdırıcının üstünə tutub, bəlkə də, dalbadal yüz dəfə gözləri yaşarmış halda "Çox sağ olun!" deyərək təkrarlayaraq isitməyə başladı.

İsti dalğa-dalğa içəri yayılırdı, pəncərənin yuxarı küncündə hörümçəyin qurduğu toru qarsayırdı, hörümçək özü də ikiqat vüsətlə dövrə vurmağa başlamışdı.

Çoxdandır işləmədiyi üçün elektrik qızdırıcısının spirallarının üzərinə yığılmış toz qatımı idi, ya nəydi, yandıqca kəsif qoxu verirdi.

Yarımçıq qalmış qapı-pəncərə Əslinin gözlərini çəkdi. Onları İsa kim-inçün düzəldirdi? Ha fikirləşdi, yadına sala bilmədi (Doğmalarının başlarına gələnələr, deyəsən, yaddaşına əl gəzdirmişdi, elə məqam düşürdü, heç cür müəyyən adları xatırlaya bilmirdi).

Hərdən rəhmətlik İsa ləng işləyirdi, bir işi axıra çatdırmağa tələsmirdi, elə o qapı-pəncərənin üstündə də nədisə çox işlədi, axıra çatdırı bilmədi. Deyirdi, ömür uzundur, gərək bu başından o başına gedincə özünü yor-mayasan. Amma özü çox gödək ömür yaşadı, cəmi qırx üç il. Yorulmağa macal belə tapmadı...

Emalatxanada çox dayana bilmədi, çıxdı.

Görəsən, Camo deyən o Samveldir, nə köpəyoğludur, ondan tezmi cavab gələcək? Bircə, madar balasına tez-cə qovuşaydı, duz kimi yalayardı

balasını. Yedirərdi, içirdərdi, çimizdirərdi. Pərqu yataqda yerini salıb, mışıl-mışıl yatmasına tamaşa edərdi...

Böyüsə də, oğlunu hələ də özü çimizdirirdi. Alt paltarında taburetdə oturdardı. Bədənini yaxşıca kisələyərdi. Sonra başını sabunlayıb xeyli qaşıyardı ki, sabun tüklərin arasına tam hopsun, kiri-pası aparsın. Sonra su əndərərdi. Başını bu cür qaşımalarını madarı çox sevərdi. Həmişə deyərdi, ay ana, əsas, başıma görə çimirəm.

Evə girib televizoru açdı. Bir işi də bu idi. Bəzən saatlarca televizorun qarşısında oturub müharibəylə bağlı bir xəbər, bir süjet, lap elə film axtarışına çıxardı. AzTV köhnə Azərbaycan filmlərindən birini verirdi. Moskvadan gələn qadını Bakıda aeroportda ilk sevgisi olmuş keçmiş sinif yoldaşı qarşılayır... Bu filmə çox baxmışdı. İndi onların məktəb vaxtları göstəriləcək, kibrit qutusunda yanmamış bir çöp tapılacaqsə, onda qız bir arzusunun yerinə yetirilməsini təvəqqə edəcək...

Nə idi, ay Allah, bu filmin adı? Xatırlaya bilmədi. Hətta bir dəfə zorla İsanı da dartıb televizorun qarşısında oturtmuşdu ki (onda hələ Samir balacaydı, sevgilərinin gur vaxtıydı), sən öz canın, bir bu filmə axıradək bax.

Yəni o günləri doğrudandamı yaşamışdılar?

Bədbəxtlik ilk əvvəl gələndə adam həyatındakı az-çox xoşbəxt günlərini xatırlayır, onların oduna qızınır. Ancaq elə ki, bədbəxtlik tam məskunlaşdı, qonaq yox, artıq ev sahibi oldu, bax onda o səni o qədər sıxır, nəfəsini kəsir, tıncıxdırır ki, həmin az-çox xoşbəxt günlərinin olmasına da artıq sübhə ilə yanaşırsan...

Kanalı dəyişdi.

Rusiya televiziya hava məlumatını verib qurtardı, yaşlı bir qadınla müsahibə göstərməyə başladılar. "Holokost" sözünü eşitcək, diqqətini topladı. Osvensim əsiri olmuş Yeva adlı, Mozes Kor soyadlı qadın idi danışan. Nurlu sifətlidi, özünəməxsus gur ağ saçları, al yanaqları vardı. Müxbir onu mənzilində, çırtılıyla yanan sobanın qarşısında danışdırırdı, o da əlindəki fındandan, çox güman ki, qəhvəsini ara-sıra qurtumlayaraq danışdı:

– Yəhudi əsilliyəm, Rumıniyada doğulmuşam. Bəşəriyyətdə ən lənətə gəlinəsi şey müharibədir. 1944-cü ildə bizim ailəni faşistlər Osvensimə sürgün elədilər. Bütün ailəmiz orada tələf oldu, yalnız mən və ekiz bacım sağ qaldıq...

Əslində, elə hiss varıydı, sanki qadının danışdıqlarını tərcümə etməsəydilər belə, səsindəki yağıdan və qəhərdən aydın başa düşərdi...

– "Osvensimdən olan ölüm mələyi" adlanan həkim Yozef Menqeले əsirlər üzərində cinayətkar eksperimentlər aparırdı, onu xüsusən ekizlər maraqlandırırırdı. Həftədə üç dəfə bizi laboratoriyasına gətizdirirdi. Orada bizə iynə vurur, venamıza müxtəlif mikrob və kimyəvi maddə yeridir, sonra qan analizi götürürdülər.

Bu qadın nə danışır belə?! Sanki bədəni ilə qarışqalar gəzişməyə başladı. İndicə içinə girəcəkmış kimi, televizorun bir addımlığına gəldi.

– Mən sepsislə xəstələnmişdim, iki həftəyə öləcəyimi deyirdilər, amma möcüzə baş verdi, ölmədim. Mühafizəçi vardı, Oskar Qroningen, "Osvensimin mühasibi" təxəllüsü ilə tanınırdı. Ona ölmüş məhkumların şəxsi əşyalarının siyahısını tutmaq tapşırılmışdı... O, mənim əşyalarımı...

Əməlli-başlı nəfəsinin təntidiyini hiss etdi, titrəməyə başladı. Bir müddət qadının nə dediyini anlaya bilmədi. Haçandan-haçana yenidən diqqəti ona kəsildi:

– Hamıda elə təsəvvür yaranır ki, holokost məkan adıdır, yəhudilər həmin məkanda öldürüldülər. Amma yox. “Holokost” ingiliscədən holocaust – “hamısını məhv etmə” deməkdir, “genosid” sözünün sinonimi anlamındadır. Mən hazırda Birləşmiş Ştatların İndiana ştatında, Torre-Hot şəhərində yaşayıram, burada kiçik bir muzey də açmışam, hazırkı dövrün azad və xoşbəxt insanların nasistlərin dünyaya sığmayan vəhşiliklərini nümayiş etdirirəm...

Müsahibə bitdi, Rusiya kanalı nəsə konsert verməyə başladı. Amma Əsli pərçimlənib yerində qalmışdı. Demək, ənənəvi döyüb işgəncə verməkdən savayı əsirlərin bədənlərinə mikrob, kimyəvi maddə yeritmək də var imiş. Allah, sən saxla!

Bədəninə soyuq tər basmışdı. Nəfəsi isə sanki indicə kəsiləcəkdi...

* * *

... Gecənin bir aləmi yuxusunda yenə Samiri inildəyən gördü, zərriyan gördü. Samir yanakı durmuşdu, çöhrəsi aydın sezilmirdi, amma iniltisi, zəriltisi aydın eşidilirdi. Üzünü çevirəndə Samir bircə kəlmə dedi, dedi, ay ana, yerim çox narahatdır.

Qan-tər içində yataqdan dik atıldı. Bayırda şiddətli külək əsirdi, vıyılması aləmi başına götürmüşdü.

“Ana, mənə soyuqdur...”

Durub yük yerindən yorğan, döşək, balış götürdü, bürmələyib qoltuğuna vurdu, qaloşlarını ayağına keçirib aşağı düşdü, İsanın əl fənerini də götürüb ehtiyatla qonşular səmtə boylana-boylana emalatxanaya girdi. İçəri xeyli hənirlənmişdi, elektrik qızdırıcısının qıpqırmızı spiralları göz qamaşırdı. Gətirdiklərini yerə qoyub əl fənerini yandırdı.

Əsir döşəmədə uzanmışdı, bağlı əllərini balış əvəzi başının altına dayamışdı. Ya əzəldən yatmırdı, ya da Əslinin gəlişinə oyanmışdı. Gözləri açıq idi.

Əsli kirimişcə yer saldı, onun bu qayğısına təəccübündən gözləri yerindən qopub düşmək istəyən əsirə başı ilə işarə elədi ki, ora keçsin.

Əsir hədsiz minnətdarlıq edib yerini dəyişəndə əsirdən soruşdu ki, bəlkə, sən oğlumun yerini bilərsən: Samir İsa oğlu Nurullayev. Bu il yanvarın 24-də əsir düşüb. 17 yaşı var. Göyçək oğlandır.

Əsir təəssüflə “yox” söylədi, bu “yox” Əslinin içini sızıldatdı. Halbuki, heç onun “hə, bilirəm” deməsinə də gümanı yox idi.

Elektrik qızdırıcısının spiralının bir hissəsi yanırmırdı, öz qaralığı ilə qırmızı ahəngi pozurdu. O vaxtlar İsadan öyrənmişdi ki, elə olanda gerek spiralı tərpədəsən. Bir taxta parçası götürüb spiralı tərpətdi, bir anda spiralın qara hissəsi qırmızı rəngə boyandı.

Onun dalbadal sərgilədiyi qayğıkeşliyindən ruhlanan əsir azacıq tərəddüddən sonra ayaqyoluna çıxmaq istədiyini bildirdi.

Əlbəttə. Burada nə var ki? Əsiri emalatxanadan çıxarıb ayaqyoluna qədər müşayiət etməyi düşündü. Amma birdən vahimələndi. Onun əllərini açmalıydı. Acsın, o da vurub bunu öldürsün, qaçıb getsin? Camonun xəbərdarlığını xatırladı. Yox, belə bir şey etmək olmazdı. Duruxmuş halda xeyli durduqdan sonra üzünü çevirib bir söz demədən emalatxanadan çıxdı.

Yenə ehtiyatla qonşular səmtə baxdı.

Külək çox güclüydü, qamarlayıb aparmaq istəyirdi onun cansız canını.

6-cı hissə

9-cu gün. 10 mart

Allaha and içə bilər ki, bu, çəhrayı rəngdir, dəftər rəngi. Samirin dəftərinin rəngi. Gecəylə səhərin arasındakı boşluğu tutmuşdu. Bir az səmadaydı, bir az evin, hasarın, ağacların üzərinə hopmuşdu, bir az da ümidlərinin, arzusunun...

Əslində, xatirələr büsbütün rənglərə bulaşmış olur. Qarlı günün xatirəsi ağ rəngdə, meşəylə, çəmənlə bağlı xatirə yaşıl, dənizlə, çayla bağlı olanı mavi, günəşli günün xatirəsi sarı, alatoranını göyümtül, gecənin qara olur. Samirə dəftər aldığı günün xatirəsi dəftər rəngdəydi, çəhrayıydı. Amma tək elə həmin gün yox, sanki balasını böyütdüyü, ona qulluq etdiyi, nazını çəkdiyi, gözünün yağını yedirdiyi, hədiyyələrlə sevindirdiyi günlərin hamısı çəhrayıydı. Hərdən, xəyalında nə ki qırmızı, nə ki ağ xatirələr var, ucdan-tutma hamısını bir-birinə yaxır ki, çəhrayı olsunlar. Əlacı olsa, səmanı da, torpağı da, ağacları, evləri, insanları da çəhrayı boyayar...

Mal-qara böyürtüsünü eşitcək, inəyinin yançağını yüngülcə şillələyə-şillələyə yola çıxardı. Bu gün Şadman müəllimdir növbədə, kiçik oğluydur. Nələrisə öyrənə biləcəyinə görə yüngül sevinc hissi keçirdi. (Şadman müəllim kəndin tarix müəllimidir. Deyilənə görə, öz biliyi ilə Bakıda professorlarla kəllə-kəlləyə gəlməyə qadirdir. Kənddə son xəbərləri hamı ondan öyrənir. Hətta, deyilənə görə, bir məşhur tarixçi akademik (soyadı Əslinin yadında qalmayıb) qalın kitabını da ona yazdırıb.)

Şadman müəllim "ho-ho" eləyərək sürüdən ayrılan inəkləri harayladı, sovxoz yoncalığında ot-ələf artığının tam tükənmək üzrə olduğundan gileyləndi, havaların tez qızmasını, yaşıl otun tez çıxmasını arzuladı, Samiri soruşdu, əsirin kimliyi ilə maraqlandı. Camo demişdi, gizli saxlamaq lazımdır bu əsir məsələsini, görən, Şadman müəllim hardan bilmişdi?

Əslin inkar eləməyin yersiz olduğunu anlayırdı, dedi, adi əsgərdir, cılız ana uşağıdır, sən Allah, heç kim bilməsin, aramızda qalsın. Şadman müəllim də köks ötürdü ki, zabit-filan olsaydı, daha sürətlə həll olunardı məsələ.

Doğrudan, niyə axı qismətinə bu cılız ana uşağı düşdü? Bir komandır düşəydi, zabit düşəydi, lap elə arxalı, köklü-köməcli bir əsgər düşəydi, o da arxayın olaydı ki, niyyəti ürəyində qalmayacaq... Heyif, səd heyif...

Yarımqıq qapıdan gözü bir vaxtlar az qala hər gün baş çəkdiyi emalatxanaya sataşanda Şadman müəllim "Allah İsaya rəhmət eləsin, o dünyası gözəl olsun, əsl kişi adam idi" sözlərini çox astadan özüyçünmə dedi, Əsliyçünmə, anlaşılmadı, köks ötürdü, nisbətən ucadan əlavə də etdi ki, 17 apreldə cəbhədə həlak olmasaydı belə, 21 gündən sonra Şuşa gedəndə onsuz da İsanın ürəyi partlayacaqdı.

Gənc vaxtlarından da dost idilər, ömrünün axır vaxtında da İsa ən çox məhz onunla ünsiyyətdə olmuşdu, söhbətləri tuturdu, birlikdə olanda bol-luca çay içməkləri də vardı, Əslin onlara çay, şəkər çatdırı bilmirdi. Bəlkə də Şadman müəllim indi həmin o müharibədən əvvəlki, əmin-amanlıq günlərini xatırlayıb o günlərin xiffətini elədi. Çox kövrəlmişdi.

Əslin Şadman müəllimdən son xəbərləri də öyrəndi. Cəbhədə nisbi sakitlikdir. Şükür. ABŞ-dakı erməni diasporu Batumi limanı vasitəsilə Ermə-

nistanı 33 min ton taxıl göndərib. Allah evinizi yıxsın. Avropa İqtisadi Birliyi Ermənistanı 4,5 milyonluq maliyyə dəstəyi göstərib. Allah sizə lənət eləsin. İran Ermənistanı elektrik enerjisi ilə təmin etməyi öhdəsinə götürüb.

Əsli də, yeddi yaşlı uşaq da eyni vaxtda təəccüblərini bürüzə verdilər. Bəs niyə İran? İran ki müsəlman ölkəsidir? Orda axı neçə milyon azərbaycanlı yaşayır?

Şadman müəllimin cavab əvəzinə əllərini yelləməsi, “boş verin” nidası sonda daha bir üzücü xəbəre keçidlə şərtləndi, o, bildirdi ki, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyəti də azərbaycanlı qaçqın və köçkünlərə yorğan paylayıb. Onlara milyonlar, bizə yorğan. Və ah çəkdi, dedi, bizimçün çox çətin olacaq.

Bu çəkdiyi ahı, bu şikayəti sanki Əslinin dizini bir az da bükdü, qəddini bir az da əydi. Şadman müəllimin getməyə hazırlaşdığını görcək, Əsli bir daha yalvar-yaxar elədi ki, bu əsir məsələsini heç kəsin yanında danışmasın. Şadman müəllim də “Əlbəttə danışmaram, uşaq deyiləm ki...” söyləyib inəkləri qabağına qatararaq bir anda görünməz oldu.

Eşitdiyi hər bir qorxulu xəbər balasına qovuşmaqçün uzatdığı əllərini bir az da geri itələyirdi sanki.

İnəyi örüşə yola salandan sonra növbəti işi toyuq-cücəni yoxlamaq olur. Kəndə tülkülər daraşib, damlara soxulub toyuq-cücəni qırırlar. Şükür, salamatçılıq idi. Sonra getdi, kəndin ayağındakı arteziandan min bir əziyyətlə bir kiçik bidon su gətirdi (Üç araba yola salmışdı, yalnız dördüncüdə onun bidonuna yer tapılmışdı). Arabanı müşayiət edə-edə qayıdanda yolda qohumluqları çatan Ayişəylə rastlaşdı. Ayişə salam-kalamdan sonra qəfildən soruşdu, sizdə tok peçi var?

Quruyub qaldı. Əsirin yanına elektrik qızdırıcısı qoymasına bir ehyam idi bu, çox yəqin. Hardan xəbər tutmuşdu görən? Nə desin, necə bəraət qazandırsın özünə?

Böyür-başlarına baxdı ki, görsün özgə kim bu söhbətə şahidlik edir.

Göy gözlərində qınaq, məzəmmət, hətta lap nifrət duyduğu Ayişə “Odun sobamız dəhşət tüstü eləyir, işlədə bilmirik, otaqlar bumbuzdur, dedim, bəlkə artıq tok peçi ola sizdə” sözlərini birçə an yubatsaydı, bəlkə, nəfəsi kəsiləcəkdi.

Bu dəfə göy gözlərdən sonsuz imdad duydu. Özünə gəldi, üzrxahlıqla “Yox, artığı yoxdur” dedi.

* * *

...Gecəki külək həyəət-bacanın səliqə-sahmanını pozmuşdu. Mis tas həyətin ortasına gəlib çıxmışdı. Kauçuk susəpən tut ağacının altına düşmüşdü. Həyəət masasının süfrəsi gedib düz darvazaya pərçimlənmişdi. Evin böyründəki tutdan asılmış yelləncək çevrilmişdi. Evin damının şiferlərindən biri də qopmaq həddinə çatmışdı, sallanırdı.

Başladı həyəti təmizləməyə. Belini əyib o qədər qurdalandı ki, darvaza döyüləndə qəddini çətinliklə düzəldə bildi. Camonun əsgəri idi. Camo Samvəllə danışmış. Əsirin anasını tapıb onu məsələdən agah eləyibləmiş. Amma əsirin Əslinin evində saxlandığını söyləməyibləmiş. Deyibləmiş ki, əsirə Əsli adlı bir qadın baxır. Əsirin anası da bir saat keçmiş həmin qadınla telefonla danışmaq istədiyini bildiribmiş.

Üreysi necə atlandı, az qaldı yerindən qopa. Demək, Samirin yeri belli olub! Yüz faiz! Bəlkə də artıq dəyişdirilmə məsələsi də razılaşıdırılıb!

Bilmədi özünü “pozisiya”ya necə yetirdi. Növbətçi əsgər onu dərhal Camonun yanına buraxdı. Nəm torpaq qoxulu kiçik otaqdı. Camo lap başda – masa arxasında oturmuşdu. Masanın üstündə rabitə cihazları, siqaret qutusu və kötüklə dolu külqabı, odun sıralanmasından düzəldilmiş divarda ay-para fonunda qurd rəsmi var idi.

“Samiri tapıblar?!” nidasının müqabilində Camo cavab əvəzinə bayaq əsgər deyənləri təkrarən onunçün söyləyib içindəki sevinc atəşini söndürdü. Əlavə təlimat da verdi ki, əks tərəfin informasiya toplamaq baxımından verə biləcəyi şübhəli sualları Əsli cavablandırmasın. Bir də, çaşıb dilindən qaçırməsın ki, əsir onun evindədir. Sonra ratsiyanı qaldırıb erməni hərbiçilərin komandiri Samvəllə danışdı, Əsli arvadın yanında olduğunu söylədi.

Bir neçə dəqiqə keçmiş telefonda uzun-uzadı zəng gəldi, Camo dəstəyi qaldırıb Əsliyə ötürdü, qadınlar söhbətləşməyə başladılar. Əsli dərhal oğlunu soruşdu, dedi, mənim balam hardadır, ondan nə xəbər var?

Erməni qadın özünü təqdim etdi. Nairi Akopyan radio cihazları üzrə mühəndis işləyirmiş, Yerevanda yaşayırlarmış. Samir barədə məlumatsız olduğunu bildirdi, onu da əlavə etdi ki, lap tez müddətdə mütləq Samirdən nəsə bir xəbər əldə edəcək. Sonra da ağlaya-ağlaya öz oğlunu soruşdu. Dedi, balamın adı Surendir, cəmi 18 yaşı var, silah necə atılır, xəbərsizdir.

Konservatoriyanın fortepiano sinfində qiyabi təhsil almış. Qaydnın, Şopenin, Baxın, Bethovenin ən mürəkkəb kompozisiyalarını yüksək səviyyədə ifa edirmiş...

Erməni qadının danışdıqlarından bezikdi, bir ağız öskürdü ki, bəlkə o, mətləbə keçə. Amma qadın başladığı mövzunu davam etdirməkdəydi. Deyirdi, hətta Suren sizin Fikrət Əmirovdan, Qara Qarayevdən də bəzi şeylər çalırmiş. İstedadda konservatoriya müəllimləri onu Şubertə bənzədirləmiş deyə, adına Şubert deyirləmiş. Ümumiyyətlə, musiqiçilər ailəsidirlər. Babası məşhur bəstəkar olub, atası və əmisi pianoçudurlar.

Elə Əsligilin ailəsi də ustad musiqiçilərdən xali olmayıb. Tükəz nənəsinin Cabbar adlı əmisi əsrin əvvəllərində çox məşhur tarzən imiş, Qarabağda ad çıxarıbmış. Yüzlərlə tarzənə, o cümlədən erməni tarzənlərə ustadlıq etmişdi. Cabbar o nəsil tarzənlərdən idi ki, Şuşada – Cıdır düzündə tar çalanda səsə bülüllər uçub gəlmiş, tarına qonarmış. Hətta Gəncənin qubernatoru öz məclislərinə həmişə onu dəvət edirmiş.

Əsli nənəsinin albomunda onun şəklini də görmüşdü. Arıq, sarışın, həddən artıq göyçək. Nənəsinin kiçik əmisi Samir ağayla (nənəsinin xahişi ilə Samirin adını kiçik əmisinin şərəfinə qoymuşdular) birgə çəkdirilmişdi həmin şəkil.

Erməni qadın bir qədər səsindəki qəhəri udmağa sərf edib müharibəni başlayanları lənətlədi, söylədi, bu müharibə bir ovuc harın və oğraş adama lazımdır, qara camaat isə heç nədən itkilər verir.

Camonu kimlərsə çağırırdı, Əsliyə “Sən danış, mən gəlirəm”, – söyləyib çəkdiyi siqaretin tüstüsünü qoyaraq otaqdan çıxdı.

Sözlər ucdantuma yağdırılırdı, bəziləri maraq kəsb etmədiyindən Əslinin diqqət kandarından içəri keçə bilmirdi, ilişib oralarda qalır, bəziləri də yol tapıb irəliləməyə müvəffəq olurdu.

Arada erməni qadın yalvardı, dedi, qurban sənə, sənin oğlunun yeriyurdu bilinmir, amma mənimki fakt, sənin yanındadır, dünya xalqları arasında bir ana həmrəyliyi deyilən şey var, nə olar, vasitəçi ol, balamı mənə qaytarsınlar.

Əsli də dedi, həmrəy oluruqsa, sən də mənim balamı tap, mən burda acizəm, əlim bir yerə çatmır, sənə orda onu rahat axtarıb tapa bilərsən.

Belədə erməni qadın səsindəki yumşaqlığa xeyli sərtlik qatarıq beynəlxalq normalardan, tənzimlənən qayda-qanunlardan bəhs etdi, dedi, çox şübhəsiz, mənim balam orada qanunlar pozulmaqla saxlanılır, bundan ötrü sən də məsuliyyətə cəlb oluna bilərsən.

And-aman da elədi ki, vallah, səninçün deyirəm.

Əsli qayıtdı, balamsız mən onsuz da məsuliyyətə cəlb olunmuşam, onsuz da həbsxanadayam, islananın yağışdan nə qorxusu.

Erməni qadının çıxırması, "Nə qədər istəyirsən, sənə pul düzəldim verim, Yerevanın mərkəzindəki – Arabkir dairəsindəki evimiz "xruşşovka" olsa da, babat pula gedər, bağımızı da sataram, gedib qızım ilə küçədə yaşayaram, köməksiz, zavallı balamdan ötrü hər şeyi edərim, bircə onu mənə qaytar" söyləməsi, ahları, ofları, sonra da hönkürtüsü sıralandı.

Erməni qadına qoşulub o da ağladı. "Rahət həyatımızı dağıtdız, ərim şəhid oldu, indi oğlumu əsir götürmüşüz. Sən oğlunu verim, sən xoşbəxt yaşa. Bəs mənim balam necə olsun? Mənimki lap körpədir, 17 yaşında. Nə günahı var ki, indi əsirlik həyatı sürsün?" kəlmələrinin ağır yükü sanki onsuz da çox aşağı olan tavanı bir az da çökdürdü, içərini bir az da havasız etdi.

O dedi, bu dedi. Bu dedi, o dedi. Xəttə baş-başa verib ağlaşdılar.

Camo qayıdıb gələndə onu əməli işə keçmək, qətiyyət göstərmək əvəzinə göz yaşı axıtmaqda qınadı, sonra tələsdirdi ki, çox uzatmasın söhbəti, kəskin şəkildə desin, oğlumu tap, mənə qaytar, oğlunu təhvil al. Özü də konkret vaxt versin ona. Məsələn, beş gün, uzağı on gün. Lap olsun, yarım ay!

Əsli də bunu etdi. Beş gününü, on gününü dedi, amma yarım ayını kəsib saxladı, düşündü, dilinə daşlar, Allah eləməsin, bu iş yarım ay uzansın.

Erməni qadın sonda onu da söylədi ki, uşağın mədəsində xora var, axırıncı dəfə telefonla danışanda xəstəliyinin kəskinləşdiyindən şikayətlənibmiş. Yalvardı, nə olar, ona südlü mannı sıyığı bişir ver, bir də imkan olsa, bir həkim çağır, iynə-dərman yazsın, imkan olmasa da, barı aptekdən "Almagel" al ver, içsin...

Deməzsənmiş, ərsiz, arxasız olduğu üçün hərbi komissarlıq möhlət belə vermədən qadının xəstə uşağını müharibə zonasına yollayıbmış...

"Südlü mannı sıyığı bişirmək"... "Həkim çağırmaq"... "Almagel" alıb içirmək"... Erməni qadının istəklərinə qeyri-ixtiyari xeyli hiddətləndi. Neçə rayonu, kəndi işğal etməyin, nə qədər insanı, o cümlədən İsanı öldürməyin, nə qədərini, o cümlədən Samiri əsir götürməyin müqabilində bu ki lap həyasızlıq idi.

Camo kəskin şəkildə onların ünsiyyətini kəsib dəstəyi Əslidən almasaydı, erməni qadına Samiri tez tapmaq barədə ultimatum verərək Əslini evinə yollayasın olmasaydı, kim bilir daha hansı dağ arana, aran dağa qatılacaqdı. Telefon dəstəyi cihaza necə bərk çırpıldısa, tam yerinə oturmadiğı üçün eşidilən siqnallar sanki Camonun hirsini, hikkəsini dalğadalğa ətrafa yaymağa başladı.

... Evə qayıdanda nədisə Əslinin içinə öz balasını o cür istədiyinə görə üç-dörd günə mütləq o qadının Samirin yerini öyrənəcəyi inamı dolmuşdu, uşaqları dəyişdirib bədbəxtlikdən xoşbəxtliyə mütləq keçid edəcəkdilər hər ikisi, sidqi-ürəkdən inanırdı.

Hər insanın bir, evinin qonaqları olur, bir, qəlbinin, bir də ömrünün. Evinin qonaqları tanış-biliş, qonum-qonşu, qohum-əqrəbadır. Hətta bəzən tanımadıqları, təsadüf nəticəsində qarşılaşdığı adamlardır. Gəlirlər, gedirlər, zaman keçdikcə gəlişləri səngiyir, bəzilərininki tamam kəsilir. Sonra bu ev qonaqları yeniləri ilə əvəzlənir. Gəldi-gedər qonaqlardır bunlar. Müharibədən əvvəl, İsanın vaxtında evləri çox qonaq-qaralı olardı. Hanı, indi az qala qapı cəftələri pas atıb.

Qəlb qonaqları sevdiklərindir. Dostların, rəfiqələrin, sevgilin... Bunlar daha istənilən qonaqlardır, öz mövcudluqları ilə sənin qəlbini titrədir, rıqqətə gətirirlər. Amma onlar da əbədi qonaqlar deyillər. Onların da gəlişlərinin "gediş" adlı sonucu mütləq olur. Hər bir sevgiyə mütləq bir ayrılıq libası biçilir axı.

Düzdür, sevgilisi olmayıb, elə ilk könül verdiyi ilə ailə qurub, ancaq nə qədər rəfiqələri olub. Uşaqlıqdan, orta məktəbdən, Bakıdakı tələbəlik illərindən gör nəçələri gəlib keçib ömründən. İndi hanı, kimsə qalıbmı?

Ömür qonaqları isə sənin qanıbir, canıbir doğmalarındır. Validəynlərin, qardaş-bacıların, övladların, bir də ömrün boyu bir dam altda yaşadığın, bir yastığa baş qoyduğun, doğmalaşdığın həyat yoldaşın... Bax, onlar sənin əbədi qonaqlarıdır. Ömrün durduqca onlar da ömründə qalasadırlar...

... Soyuducudan mis qazandakı südü çıxartdı, gözəyarı təxmin etdi ki, dörd litrə yaxın süddür, demək hardasa, kilo yarım pendiri çıxacaq.

Qazanı ocağa qoydu, süd qaynayana yaxın götürdü, içinə maya qatdı, yun şalla üstünü örtüdü.

Beş-altı saatdan sonra gəlib qazandakı çürümüş südü tənizflə süzəcəkdə, üstünə iri yastı daş qoyacaqdı. Sabah bu vədələrdə də hazır olacaq pendirini çıxarıb doğrayacaq, duzlu suya yığacaqdı.

...Erməni qadının səsi qulağından əskik olmurdu ki, olmurdu. Mədə xorası, südlü mannı sıyığı, həkim, iynə-dərman... Yazıq balasının bəxtinə bax, əvəz-əvəz üçün bir əsir tutasan, o da xəstə çıxsın. Elə bunamı qalmışdı xəstə saxlamaq?

...Emalatxananın qapısını aralayıb içəri boylandı. Əsir ikiqat olub yerində qıvrılırdı. Rəngi lap avazıymışdı. Əslini görcək, yalvarış dolu baxışlarla baxmağa başladı. Dedi, nə olar, kömək eləyin, mədəmin ağrısı şiddətlənib.

Nə idisə də, yenə "Ana, mənə kömək elə" kimi qavradı əsir deyəni. Boybuxunu necə də onun tifiininkinin eynisi idi. Bəlkə də, gülümsəsəydi, onun da yanaqlarında batıq əmələ gələrdi.

Həyəcanlandı. Qaçıb evdən nanə qurusu tapıb dəmlədi, bir ağrıkəsici "Baralgin" həbi də tapdı, içirtti ona. İsanın yun şərfiylə belini də bağladı. Əsirin ağrıları səngiyəndə dükanə gedib onunçün mannı yarması aldı. Dükənçi Aləmzar dükanə gələn alıcıları sorğu-suala tutmaq şəkərinə uyğun təəccüblənəndə ki, ay Əsli bacı, uşaqlı qonağınmı var, mannı alırsan, qayıdıb dedi, yox, mədəm ağrıyır, pəhriz tutmuşam, onçun alıram.

* * *

...Televizor bayaqdan açıq idi, AzTV-dən nəse film gedirdi, üç kişi və bir qadın fasiləsiz söhbətləşirdi, bezginliklə sonunu gözlədi. Sonra "Xəbərlər"

başladı. Sonra iki kişi studiyada oturub canlı yayımda bir-birinin sözünü kəsə-kəsə odlu-alovlu çıxışlar etməyə başladılar. Öncə Qarabağdan, sonra ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətdəki gərginlikdən danışdılar.

Bu danışanın sifəti çox tanış gəlirdi. Boğazlı cemperdəydi, özü də cemper naxışlıydı. Sovet vaxtı belə geyimdə adamı heç televizianın kandarına buraxmazdılar...

Rəhmətlik İsanın vaxtında televizor heç belə siyasi verilişlər verməzdi, İsanın arzusunu gözündə qoyardı. Sağ olsaydı, indi rəhmətlik divana yayxanıb, mütəkkəyə dirsəklənib çay sifariş verərək yüz faiz diqqətini ekrana yönəldərdi...

Kövrəldi, gözləri doldu.

Aynabənddəki mətbəxdə manni sıyıqı bişməkdəydi, o isə otaqda televizorun qarşısından qopa bilmirdi.

...Efir qəfildən kəsildi. "Xəbərlər" in xüsusi buraxılışı nümayiş olunmağa başladı. O gün Münəvvər danışan qatar partladılmasından geniş reportaj verdilər, dəhşətli kadrlar göstərdilər. Aşmış vaqonlar, yerdə qalaqlanmış tüstülənən dəmir-dümür yığnağı, şüşə qırıntıları, təcili yardım maşınları, xərəkdə daşınan yaralılar...

İnsan izdihamının içində əsgərlərdən birini Samirinə bənzətədi. Hərçənd, yaxşı bilirdi ki, bənzətdiyi Samir deyil. Ora Çeçen ərazisidir. Samirin orda nə işi. Özü də əsgər qiyafəsində. Kim bilir, yazıq uşaq xaraba qalmış Ermənistanın hansı bucağındadır...

Yox, Allah heç vaxt bir nəsilə birçə dənə də başıpapaqlının qalmasına rəvac verməz. Mütələq qayıdıb gələcək oğlu. Mütələq gələcək!

İçərini tüstü bürüməsəydi, bəlkə saatlarca bu vəziyyətdə qalacaqdı. Yalnız indi fərqi vardı ki, sıyıq yanır. Artıq çartıltı səsləri gəlməkdəydi. Cəld özünü aynabəndə yetirdi. Yanmış qazanı ocağın üstündən alıb böyük çətinliklə sürtüb ağartdı.

* * *

Qəribədir. Həmişə günəş tədricən batır, şər yavaş-yavaş qaralırdı. Mühəribə başlayalı işıqdan qaranlığa keçid elə sürətlə baş verir ki, keçidin özünü izləmək belə mümkün olmur...

Axşam darvaza döyüldü, yenə "yəqin, Samirdən bir xəbər var" deyər ürayi atlandı. Belə tez oğlunun yerini müəyyənləşdirməyə nail olan erməni qadına minnətdarlıq pıçılıtlarıyla darvazaya cumdu. Gələnər aşağı tərəfdə yaşayan Rza kişiylə Güllü arvad idi. Dərhal dalağı sancdı. Bildi ki, nə məqsədlə gəlirlər. Onların böyük oğulları Əhməd də əsir düşmüşdü, deyilənə görə, Gümrüdə saxlanılırdı.

Dilucu salamlaşdı, qapını tam açıb onları evə dəvət etdi. Qonaqlar evə keçmədilər.

Öncə Əsli özünü bilməzliyə vurdu: "Nə əsir, nə erməni, siz nə danışırırsız?" Amma Güllü arvad söhbəti dəqiq bildiklərinə ehyam vurdu, deməzsənmiş, onun qardaşı oğlu Ayı Camonun sağ əliymiş. Hətta əsiri götürəndə Camodan onu bibisi üçün istəyibmiş də.

Kişi başladı, sözü arvada ötürdü, arvad danışdı, məğzi söyləməyi kişiye həvalə etdi. Sözlərinin canı o idi ki, Samirin harda əsirlikdə olması hələ naməlumdur, onların Əhmədinin isə dəqiq yeri bilinir. Qoy Əsli icazə versin,

evindəki əsiri Əhmədlə dəyişsənlər, o vaxta Samirin də yeri bəlli olar, növbəti əsiri də Samirlə dəyişərlər.

Hətta gələnlər pul-para da təklif etdilər. Rza dedi, ermənilərə beş min rubl düzəldib çatdırası qədər pullu deyilik, amma əlimizdə nə var, hamısını sənə verərik. Güllü də əlavə etdi ki, balam nişanlıdır, toyunu eləyəsiyik, iki inəyimizdən birini, bir camışımızı verək, üstəlik, bir meşok unumuz var, iki meşok kartofumuz var, onu da verək, təki sən razı ol.

Əsli doluxsundu. Pul-para məgər ölüyə can verməyə yetərmi? Dedi, heç nəyin umurunda deyiləm, mənim nəfəsim Samirlə gedib-gəlir. Dedi, erməni qadın söz verib, lap yaxın müddətə balamın yerini öyrənəcək, uşaqları dəyişəcəyik.

Gələnlər bir az da xahiş-minnət elədilər, amma o, sözündən dönmədi. Güllü arvadın "Bəlkə sənin uşağının yeri illərlə bəlli olmadı, sən bu erməni diğasını evində bordadacaqsan?" atmacasına "Dilinə daşlar!" nidası ilə cavab verib qapını kor-peşman gedən ər-arvadın ardınca əsəbi halda kilidlədi.

Çəkib evə aparmamışdı deyə, elə səhərdən bidon darvazanın qarşısında qalmışdı. Bir parç götürüb gəldi, bumbuz suyla doldurub başına çəkdi.

Zəlil qalasan səni! Bunun qarğışına bax. Üç günə, beş günə balasının yeri bəlli olsun, sən də yan-yaxıl!

Ağcaqanadlar lap çox idilər, sürü halında hücum çəkirdilər. Üzünə, qol-unun, ayağının açıq yerlərinə zəli kimi yapışmışdılar. Amma key kimi idi. Heyi gəlmirdi ki, durub ya təzək yandırsın, ya da evə keçsin.

Samir gələn kimi onu nişanlayacaq, 18-i tamam olan kimi – oktyabrda isə toyunu eləyəcək. Əsla gözləyən deyil. Rəhmətliyin də ruhu şad olar. Evlərindən zurna-qaval səsi gələr. Haçan idi, ay Allah, su gətirəndə artezianda eşitmişdi ki, Samirin istədiyi var. Söylüdən eşitmişdi gerek ki. Sınıf yoldaşı Naziləni istəyirmiş. Deməzsənmiş, əməlli-başlı bir-birinə könül verib, könül alıblarmış. Nazilə Dürrənin qızıdır. Hərçənd uzaq qohumluqları çatan Dürrədən elə də xoşu gəlmir, hətta aralarında xırda-para umu-küsüləri də var, ancaq Samirə görə keçər hər şeydən (Bir dəfə bazarda sözləri çəp gəlmişdi. Dürrə Əslidən yumurta alan müştəriyə qıpqırmızı yalan satmışdı ki, guya onun yumurtaları köhnədir, çoxu lax çıxır).

Həyətləri kiçikdir, burda mağar qurmaq olmayacaq. Üzbəüz qonşuları Münəvvərgil yaxşı adamdırlar, insafli adamdırlar. Əzəl başdan birevli kimidirlər, bacı kimidirlər, xahiş eləyər, onların həyatında qururlar mağarı. Bir mağar yeyib-içənlərə, bir mağar musiqiçilərə, biri də biş-düşə qururlar...

Xörək bişirməyə Ayişə arvadı çağırır. Kənd məclislərinin əsas aşpazı odur. Bozartmasına söz ola bilməz. Plovu da babat alınır. Baxar da vəziyyətə. Bəlkə qovurma verərlər. O vaxta İsanın da ili çıxacaq, yaxşı musiqiçilər, məsəlçün, dəstəsiylə Vahabı çağırır. İndi rayonda ən dəbdə olan Vahabdır. Qiyməti Şadman müəllimdən xahiş edər, o danışar. Deyirlər, yaman yüksəkdən gedir Vahab, ağına-bozuna baxmır. Amma Şadman müəllim də siyasətçidir, mütləq qiymətini saldırar.

Qol götürüb oynayır. Lap elə, "Tərəkəmə"! Sümükləri yorulunca, ayaq-yalın oynayır. İllərin ağrı-acısını tökər canından...

Parçı bir dəfə də doldurub başına çəkdi.

7-ci hissə

2-ci dəftər

“Çişkinli bir oktyabr günü idi. Dəqiq - oktyabrın 17-siydi. Konstantinopol səmasından qapqara bulud asılmışdı. Şəhər bir-birinə dəymişdi. Osmanlı hakimiyyəti ötən ildən müharibə apardığı İtaliya ilə təslimçi sülh müqaviləsi bağlamışdı, imperiyanın strateji ərazisi – Şimali Afrikada yerləşən Liviya əldən çıxmışdı. Türk zabitləri bundan hədsiz narazılıq edir, hakimiyyətin əlindən zəncir çeynəyirdilər. Döyüşkən, qürurlu və məğrur türk kişisi əsla məğlub olmağı, geri çəkilməyi sevməz. Türkün bir süarı var, o da, “Haydı, irəli!”dir. Qəhvəxanalar şiddətli antihakimiyyət söhbətlərinə, dedi-qodulara qucaq açmışdı.

İyirmi günə yaxın idi Qaragözovla görüşmüşdüm, işə başlayacağım barədə xəbər gözləyirdim, həmin bu oktyabr günü, nəhayət, Zeytunburnudan xəbər gəldi, işə çağırıldılar.

Atam dükanıdaydı, Nora fərdi dərs hazırlığında. Evdə tək-cə anam idi. Alnından öpüb işə çağırıldığımı dedim, ilk iş günümü yola verib geri qayıdarkən mantı yemək istədiyimi söylədim, o da dedi, baş üstə, tədarükünü görüb hazırlayaram, axşam qəşəng süfrə açıb balamın ilk iş gününü qeyd edərik.

Evdən çıxanda anam gedib atamla xudahafizləşib-xudahafizləşməyə-cəyimi soruşdu, dedim, ay ana, ilk gündür, yəqin elə də çox saxlamazlar məni, tez buraxarlar, bundan yana dükana gedib atamla xudahafizləşməyə nə lüzum.

Uzun sözün kəsəsi, getdim Zeytunburnuya, qərargahın dəhlizində iki saata yaxın gözlədikdən sonra (bu adamın konkret vəzifəsi anlaşılmaz idi, siyasət bir yana, məişət məsələlərini də həll edirdi, hətta küsənləri, dalaşanları da barışdırırdı), nəhayət, Qaragözov məni dəvət etdi və söylədi ki, hazırlaş, yarım saata çıxırsınız, Vana gedəcəksiniz.

Düzü, hədsiz təəccübləndim. Şiddətli yağış başlamışdı, qərargah binasının damını bərk-bərk döyəcləyirdi, adamlar gəlib-gedir, Qaragözovun siması yaxşı-pis xəbərlərdən açılib-tutulurdu, mənim təəccübüm – oturmağım kürsüyə mıxlanıb qalmağım, tərpənməməyim, durub getməməyim şəklində özünü bürüzə verirdisə də, bu, Qaragözovun deyəsən eyninə də deyildi, elə bil Üsküdədə yaşayan 23 yaşlı bir gənci – özü də, etiraf edirəm, bir ata-ana uşağını evindən heç bir xəbərdarlıq etmədən Zeytunburnuya çağıraraq ordan Vana göndərmək onun üçün əlindəki fəncandan çay qurtumlamağı, gəlib-gedənləri dinləməyi, aradabir də pəncərədən sel kimi süzülən yağışa göz qoyub: “Göyün dalı (o daha vulqar ifadə işlətdi) açılib deyəsən, yağış kəsənə oxşamır” sözlərini dilə gətirməsi qədər adi idi.

Haçandan-haçana mənə hazırlıq üçün ayrılmış yarım saatın (guya burda nə cür hazırlaşacaqdım ki? Üsküdədə gedib ən azı valideynlərimlə, bacımla, nişanlımla sağollaşmağım, özümə dəyişəcək paltar, şəxsi əşyalar, pul-para götürüb geri qayıtmağım, təbii ki, yarım saata sığmazdı, ən azı, iki-üç saat çəkərdi) haradasa iyirmi dəqiqəsi keçmişdi ki, özümü toparlayıb bu qəfil ezamiyyətə hazır olmadığımı dilə gətirə bildim, di gəl, Qaragözov durub ərklə kürəyimə vuraraq narahat olmamağımı, bütün lazımı şeylərlə təmin olunacağımı, valideynlərimə isə Qriqori Melkumyan vasitəsilə xəbər

çatdırılacağını bəyan etdi, mənə əmin də etdi ki, ilk ezamiyyətim uzağı bir həftə çəkəcək, narahatçılıq keçirməyimə heç bir lüzum yoxdur.

Az keçmiş, başqa kabinetdə özünü təqdim etmədən bir ideoloqun mənə tam təlimatlandırması, aşağı mərtəbədə anbar müdirinin mənə içəri salıb bir dəst xaki rəngində kostyum-şalvar, boz drap palto və yarımboğaz çəkmə geyindirərək, içinə qələm, mürəkkəb, bir düjin ağ vərəq, alt dəyişəcəyi qoyulmuş babat bir rükzakı da qoltuğuma dürtərək “yolçu yolda gərək” söyləməsi, sonra da bir fədainin mənə faytonla Konstantinopol dəmiryol vağzalınadək müşayiət etməsi, oradan da qatarla Vana yollanmağım bir-birini elə sürətlə əvəzlədi ki, bir də onu gördüm, takkatarak səs çıxaran qatar vaqonunda Səlbi bəy adlı qatar bələdçisi ilə üzbəüz oturub çay içərək onun dəmiryol barədə bilgilərini dinləyirəm, yolun üçdə birini də arxada qoymuşuq. Şər qarışmasının kədər dolu mənzərəsi vaqonun iri pəncərəsində hazırkı təkliyimlə, getdiyim yolun, görəcəyim işin məchulluğu ilə və yaşadığım sıxıntının əksi ilə bircə həkk olunmuşdu, birincilər çöl tərəfdə, ikincilər iç tərəfdəydi.

Səlbi bəy dəmiryol tarixindən xeyli bilgi verib (bu dəmir yolu, deməzsənmiş, paralel “Berlin-Bağdad” da adlanırmış, alman investisiyası ilə salınmışdı, bizim irəlilədiyimiz bu Şərq qolu hələ tam tikilib qurtarmayıbmış, Dördyoldan haçalanan dəmir yolunun Şərq qolundan başqa əsas qolu – Qərb qolu Aleksandrettaya, Aleppoya qədər uzanırmış, bu qollar daha çox ticari məsələlərə görə yük qatarları üçün nəzərdə tutulubmuş, sərnəşin daşınması populyar deyilmiş, üstəlik, orduların dislokasiyası, onların zəruri şeylərlə təminatı da dəmir yolunun üzərinə düşürmüş. Cənub qolu isə daha çox zəvvarların Məkkəyə daşınmasını təmin edirmiş), özü də hiss etmədən, ola da bilərdi ki, qəsdən söhbəti siyasətin üzərinə gətirdi, türklərin ermənilərdən incikliyi Andranik Özanyanın rota düzəldib, Njdeni də özünə müavin götürüb get-gedə şiddətlənən Balkan müharibəsində bolqarların tərəfində türklərə qarşı vuruşması səbəbiylə izah etdi, Andranik rotasının “Azadlıq, ya ölüm” şuarının tam əsassız olduğunu isə onunla əsaslandırdı ki, ermənilər Osmanlıda ən çox, lap türklərin özləri qədər imtiyaz qazanmış yeganə xalqdı, “Bura sizlərin vətənidir, öz vətəninizə, öz dövlətinizə nədən asi çıxasınız axı?”

Təbii ki, öz xalqını sevən bir gənc kimi dərhal ağına-bozuna baxmadan Səlbi bəyə Kilikiya qətləmini xatırlatdım, kifayət qədər həyat təcrübəsi və bilgisi olan Səlbi bəy (Səlbi bəyin öz dili ilə desək, qatar bələdçiləri alimlər qədər elmi, qəzetəçilər qədər məlumatlı, hərbcilər qədər hərbiyyəni bilən olurlar, çünki uzun yol zamanı belələri ilə saatlarca söhbət edib onlardan çox şeylər əxz edir, beyinlərinin dərinliklərinə yazırlar) söylədi:

- Bir bax, 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində İspaniya nəzarət etdiyi Kubada, Amerika Filippində, Britaniya Cənubi Afrikada fasiləsiz olaraq yerli xalqların qiyamlarını, partizan müharibələrini silah gücünə, çox sayda insan qətlərinə rəvac verməklə yatırımaqdadır. İmperiyaların bir işi də kiçik müharibələri bu sayaq yatırımaqdır. Osmanlı da Kilikiyada belə edib, idarəetməyə mane olan, iğtişaşlarla böyük zərərlər törədən qiyamçıları zərərsizləşdirib, bunu qətlə, ermənilərin kütləvi qırğını kimi qələmə verməkdə nə dərəcədə haqlısınız?

Mən ağa qara, yaxud, əksini deməyi xoşlamayan, bəlkə də bacarmayan birisiyəm, etiraf edirəm. Bu, bilmirəm xoşbəxtliyimdirmi, yaxud bədbəxtli-

yimdirmi. Tam məlumatlı olmadığım mövzularda saatlarca boşboğazlıq edib mübahisə yaratmaqdan da, milli maraqlardan doğan hansısa prinsiplərə güvənməkdən də tam uzağam. Amma məğlubiyyəti də xoşlamıram. Uşaqlıqdan – hətta özümdən yaşca, bədəcə böyük olan hansısa qoluzorluyla tutaşmaq zorunda qalıb yığılanda da durub ya onun gözüne qum tökmək, ya ona daş tozlamaqla özümü məğlubiyyət hissi yaşamaqdan sığortalamağa meyilli olmuşam. İndi Səlbə bəy dediklərini, həqiqət bildiklərini mənə tam yeritdiyinə əmin olub bığlarına sığal çəkəndə məğlubiyyətdən qaçmaq instinktim özünü göstərdi, ona illərdir içimdə cövlan edən, məni incidən, həqiqətdən də türkləri sevməyimə mane olan, onlara qarşı inamsızlıq yaradan bir uşaqlıq xatirəmi danışası oldum. Bu, təqribən 12-13 yaşlarım olan bir vaxta təsadüf edir. Biz onda üç dost idik, mən, Hamlet və Suat. İki erməni və bir türk. Üsküdərdə evlərimizin hasarları bir-birinə dirənirdi, qapıbir qonşular idik. Məktəbdən qayıtdıqdan sonra ta ki gecə yarıyadək birlikdə oynayırdıq, gedib körfəzdə paraxodlara, barjlara baxır, suya daş atıb kimin daşının suyun səthi üzrə daha çox irəliləməsini uşaq marağıyla müşahidə edir, birlikdə yeyib-ıçır, deyib-gülürdük. O aralar artıq türklərin əleyhinə erməni qiyamları yer almışdı deyə, bizlərin – erməni uşaqlarının valideynləri türklərlə oynamağımıza icazə vermirdi, qarşı tərəfdəkilər də hər bir vəclə öz övladlarını bizlərlə oynamaqdan çəkindirirdi, bununla belə Suata mənim də, Hamletin də valideynlərimizin simpatiyası vardı. Onu hədsiz çox istədiyimdən, nə qədər qısqanc olsam belə, hətta bacımla oynamasına da göz yumurdum. Suat da Hamlet kimi evimizə gəlib-gedirdi, ona tam etibar edirdik, anam hər gəlişində yedirməmiş onu evdən buraxmazdı. Hətta bəzən onunçün məxsusi şirniyyat – çox sevdiyi erməni kətəsi də bişirirdi.

Bizim evin qonaq otağında bir guşə var, ora əntiq əşyalar yığılıq. Qiymətcə elə də bəhə olmayanları da var, çox qiymətliyələri də. Bu əşyaların içində bizim ailəni ən çox qürurlandıran isə babamdan qalan qədimi, qızıl korpuslu “Saxonia” markalı cib saati idi. Qapağında körpü üzərindəki tüstü buraxan paravoz şəklində həkk olunan, döymə hərflərlə “Saxonia” yazılan bu saatin yüzə yaxın yaşı var idi, İsveçrə istehsalıydı. Vaxtı ilə babam, sonra atam dövlət idarələrinə gedərkən, eləcə də ali məclislərə, toy və ziyafətlərə buyurarkən xüsusi cibə olan jilet geyinər, bir cibə bu saati qoyar, o biri cibə isə saatin zəncirli brelokunu bərkidər, saati öyrənmək adıyla tez-tez çıxarıb bu gözəl sənət işini ətrafdakılara nümayiş etdirməkdən zövq alardılar.

Evimizə gələn hər kəsə valideynlərim bu saati göstərmiş, tarixçəsini danışmışdı. Hamı da gözəl bilirdi ki, yəhudi əntiqçiləri dəfələrlə bu saat üçün çox böyük pullar təklif etmişdilər, amma babamdan qalan yadigar kimi atam onu satmamışdı. Təbii ki, evimizin uşağı sayılan Hamletlə Suat da bu saatla tanış, onun dəyəri barədə də məlumatlı idilər. Bir gün atam, anam və bacım Ortaköyə - bir erməni düyününə getmişdilər, bədbəxtçilikdən, atam saati götürməmişdi, mən də dostlarımı evimizə gətirmişdim. Şər qarışanadək oynadıq, sonra dostlarım evlərinə yollandılar, bizimkilər də evə gəldilər. Dərhal atamın həyəcanlı səslə söylədiyi: “Aşot, hanı babanın saati” sualı səsləndi, öncə saati götürüb oynatdığımı, sonra harasa qoyduğumu zənn edən valideynlərimə inadla xəbərim olmadığını söylədikdə onlar dəhşətə gəldilər: saat oğurlanmışdı. Özü də, iki dəfə iki dörd elədiyi kimi, oğrunun Hamletdən, yaxud Suatdan birinin olduğu da heç bir şübhə

doğurmurdu. Gecəylə anamla öncə Hamletgilə, sonra Suatgilə getdik, heç biri saati götürdüyünü boynuna almadı. Düzü, özüm də bilmirdim niyə, ancaq mən hər gəlişində saati əlinə götürüb heyranlıqla baxmasına, mənə çoxlu suallar verməsinə, o saata sahib olmağın necə şərəfli bir imtiyaz sayılmasını, hər dəfəsində mənə qibtə etməsini söyləməsinə görə Suatdan şübhələndirdim. Elə gecə ikən anam da dedi ki, Suat gah nala, gah mıxa vurur, çox güman, saati o götürüb.

Səhərisi gün yenice işıqlaşmışdı ki, qaranəfəs Hamletin anası gəldi, anama dedi, sizə qurban, Hamletin adı olmasın, bizi türklərlə düşmənli etməyin, Hamlet deyir, dünən sizdən çıxanda Suatın qonaq otağında xeyli yubanmasından şübhələnim, çox güman, saati o götürüb.

Bu dəfə Suatgilə haray-həşirlə getdik, anam bu dəqiqə jandarm çağıracağını dilə gətirib saati tələb etdi. Təbii ki, Suat oğurluq etdiyini boynuna almır, ağlayaraq ətrafdakıların ona acımasını istəyirdi. Atası çox pərt idi, ömrü boyu halallıqla çörək yediyini, oğlunun bu işini ona əsla bağışlamayacağını söyləyib onu kəmərlə möhkəmcə döydü, evdən qovdu ki, saati gətirib yiyəsinə təhvil verməyincə, səni evimə buraxmayacağam.

Növbəti gün Suat boynunu büküb evin darvazası ağzında qalmışdı, evə buraxılmasını göz yaşları içində rica edirdi, məsələni bilən bütün məhəllə camaatı da ona “oğru” deyir, onu tənbehedici sözlərə tuş gətirməklə utanıb saati qaytaracağına səbəb salmaq istəyirdi.

Atası bütün gecəni küçədə, beton döşəmə üzərində, soyuqdan titrəyərək keçirməsi müqabilində, təbii ki, ona yanmadı, əksinə, məhəllədə biabır olmalarını o qədər ağır keçirmişdi ki, onu kəmərlə əvvəlkindən də acımasızlıqla döydü. Hətta Hamletlə mən onun bədəninin gömgöy göyərmiş, qançır olmuş yerlərinə baxa-baxa, axan göz yaşlarına, sonsuz titrəməsinə ürəyimiz yana-yana “Suat, nə olar, boynuna al. Harda gizlətdiyini, yaxud kimə verdiyini de, daha səninlə heç kəsin işi olmaz”, – söylədik. Suatın yerinə kim olsaydı, həqiqəti boynuna alardı, amma o, sonuna qədər dirəniş göstərdi, hətta özünü təmizə çıxarmaq üçün ağlasığmaz bir iş gördü, canına qıydı. Yeniyetmənin ayağına kəndirlə sal daş bağlayıb özünü körfəzə atması ilə məsələyə son qoyuldu, saatın aqibətini biləmmədik. Suatgilin ailəsi o hadisədən sonra köçüb məhəlləmizdən getdi, mənim də yeniyetmə qəlbim beləcə qırıldı. Hər bir türkə şübhə ilə yanaşmağa, məni yarı yolda qoyacağı düşüncəsinə görə ondan məsafədə dayanmağa başladım.

Bu əhvalatı əsla bəzəyib-düzəmədən, üstünə heç bir şey qoyub heç bir şey də əksiltməyərək Səlbə bəyə danışandan sonra, hiss etdim, o, necə tutuldu, bayaq bizləri səhv çıxartması və mənim də bunu heç cür təkzib edə bilməməyimin müqabilində nə qədər əzəmətlənmişdisə, indi bir o qədər kiçildi, nöqtələndi... Hətta, dirsəyi ilə toxunub yarıyadək içdiyi çayını belə dağıtdı, dizini yandırdı, heç nə deməyərək durub plaskartı tərək elədi.

Vana axşamüstü çatdıq, imperiyanın şərqində, Van gölünün yaxınlığında yerləşən, Osmanlı ermənilərinin ən vacib, ən əsas yaşayış məntəqələrindən sayılan, cənubda İranla həmsərhəd, qayalarla əhatələnmiş bu şəhərə ilk dəfəydi gəlirdim. Dərhal təlimata uyğun olaraq burada daha çox ikinci adıyla - Erməni İnqilab Federasiyası kimi tanınan Daşnaksütun partiyasının şəhərin düz mərkəzində yerləşən qərargahını tapdım, Mesrop Ülgüc deyilən şəxs məni qəbul etdi, Konstantinopol barədə

xeyli sorğu-sualdan sonra (bizimkilər orda nə düşünür, bolqarların qalibiyyəti niyə onları tərpətmir, muxtariyyəti indi də almağa qalxmasaq, bəs nə vaxt qalxacağıq, Qaragözov necədir və s. və i.) mənə mövcud vəziyyəti ağah elədi: Ermənilərimizin burada hörmətləri yaxşıymış, birbaşa Vanın qubernatoru ilə işləyirlərmiş, dövlət xidmətində, jandarmeriyada təmsil edilirlərmiş, torpaq payı alır, səfərbərlikdə iştirak eləyir, orduda təmsil olunurlarmış.

Onu da söylədi ki, kəndlərə kürd basqınları da xeyli səngiyib, əvvəlki tək deyil. Qubernatordan razılıq alıb kürdlərlə qonşu olan erməni kəndlərində yaşayan camaatın müsadirə edilən silahlarını geri qaytardılar, erməni qvardiyaları yaradıblar.

Ağzımı doldurdum açam ki, Mesrop Ülgüç, bəs narazılığınız nədəndir, muxtariyyət de-fakto verilib ki daha sizə, gərək de-yure də olsun?

Sanki sualım artıq eşidibmiş kimi, həmsöhbətim ağzına çullu dovşan sığışmayan bir yekəxanılıqla: - "Bir vaxtlar Böyük Ermənistanın bir hissəsi olan, eradan əvvəl VI əsrdə Urartunun paytaxtı elan edilən (Burda dərhal müdaxilə etdim, dedim Urartunun paytaxtı Van yox, Tuşpa olub, o isə mübahisəli, şübhəli bir versiyanı qoydu ortaya ki, Tuşpa elə Vanın əzəlki adıdır), 364-cü ildə Sasanilər, 885-ci ildə Ərəb xilafəti, 1021-ci ildə Bizans, 1071-ci ildə Səlcuq, XVI əsrdə Teymurləng tərəfindən, nəhayət, XVII əsrdə Osmanlılar tərəfindən işğal olunan, 1894-1895-ci illərdə əhalisi qırğına məruz qalan ulu və qədim Van müstəqil olmağa layiqdir, konstantinopollu", - söylədi və düzü, öz köntöylüyü və yonulmamışlığı ilə məndə xeyli savadsız adam təsiri bağışladığı halda, sicilləmə söylədiyi tarixi fakt və rəqəmlərlə gözümdə xeyli ucaldı da.

Onunla axşam saat 7-də işlər müdiri Qurgenin evində ziyafətdə görüşmək məsafəsinədək xudahafizləşib qərargahdan çıxdım. Yorğun idim, təqribən 30 yaşlı Qrişa adlı bir yerli sakin mənə yaşayacağım evə apardı. Öz evi idi, özündən iki-üç yaş kiçik olan Anait adlı məlahətli arvadı, beş-altı yaşlı iki də oğlu var idi. Cəld mənə süfrə açdılar, küftə boyat olsa da dadlıydı, doyunca yedim, uşaqları sevindirmək üçün Noradan öyrəndiyim kağızdan qurbağa düzəltmək qabiliyyətimi də ortaya qoyduqdan sonra, azacıq dincəlib şəhərə çıxdım, ev sahibindən şəhərin görməli yerləri barədə bilgi də aldım ki, onsuz da səfərimin ömrü qısadır, bir həftəyə geri dönürəm, bəri, sonralar bəlkə bir də ayağım dəyməyəcək bir əyaləti doyunca gəzə bilim. Amma Vanın ən görməli yerləri - Varaqavank monastır kompleksi də, Van qalası da buradan xeyli uzaqda olduqları üçün o məşhur yerləri gedib görməyi növbəti günlərə saxlayıb, məcbur qaldım yalnız yaxın ətrafı gəzib-dolaşım.

Gəzirdim, sakinlərlə də bacardıqca tanış olurdum. Təbii ki, ermənilər kürdlərə baxmış türklərlə rəqabətə girecək qədər çoxluq təşkil edirdi, iş-gücləri yaxşı idi, idarələrdə çalışanları, sənətkarları da az deyildi, amma çoxu şəhərətrafı xrom, dəmir, duz, kömür, qızıl mədənlərində çalışırdı.

Gəzintim xeyli maraqlı və məhsuldar keçdi. Bura gəlişimin məqsədi Van ermənilərinin Osmanlı dövləti tərəfindən əzilməsi barədə dəlil-sübutlar toplamaq, həmin o Mesrop Ülgüç söyləyən 1894-1895-ci illər qırğınının təsirindən hələ də ayılmayan yerli əhalinin zülm və tapdaq altında Sultan-dan islahatlar, kəsəsi, muxtariyyət tələbini qələmə almaq idisə də, görüşdüyüm sadə adamların əksəriyyəti bir tikə çörək qazanıb ailəsini

dolandırmaqda ikən millətçilərin onları növbəti dəfə türklər əleyhinə qiyama sürükləyib qırdırmasından qorxduqlarını dilə gətirirdi.

Vədələşdiyimiz vaxt – axşam saat 7-də Qurgen deyilən şəxsin qaldığım ünvanın lap yaxınlığındakı evinə getdim (deyim ki, çox dəbdəbəli, zəngin bir ev idi), Mesrop Ülgüc məni ev sahibinə və qonaqlara təqdim etdi. Zalla boyaboy bir süfrə açılmışdı, soyutma almalarla və heyvalarla, cəfəri və keşnişlə bəzədilmiş qızardılmış diri çoxkalar ardıcıl süfrəyə gətirilir, konyakla şərab qrafinlərlə boşalırdı. Bütün sağlıqlar Van ermənilərinin, Osmanlı ermənilərinin müstəqilliyi, Böyük Ermənistanın yenidən bərqərar olması şərəfinə idi.

Mesrop Ülgüc fürsətdən istifadə edib məni lap başda oturan tanınmış, ən görkəmli Van erməniləri ilə də tanış elədi. Xrimyan Ayrik din xadimi və ictimai xadim, həm də yazıçı idi. Armenak Ekaryan tanınmış fədai idi, 1894-95-də hakimiyyət əleyhinə səngərlərdə vuruşmuşdu. (Dərhal xatırladım ki, uşaq olduğum vaxtlarda Qriqori əmi bizə gələrkən, özü demiş, mənim milli ruhda tərbiyələndirilməyimin qayğısına qalıb fədailik hərəkətindən ağızdolusu danışar, Ekaryanın da adını tez-tez hallandırardı). Fanos Terlemezyan isə milli hərəkətin öncülü olmaqla yanaşı, həm də rəssam idi. Təbii ki, məni ən çox qələm adamı – Xrimyan maraqlandırdı. Mənə süzülən şərab fujerini şərab içən olmadığımı nəzakətlə bildirib kənara qoyandan sonra gülümsəyərək ona xitabən “Maşallah, Van erməniləri heç də pis yaşamır” söylədim, gülümsəməyimdə bir sarkazm tonu da var idi, dəqiqcə duyulurdu. O da hazırcavablıqla söylədi ki, Yaradan, hər halda, öz təbəələrinə daha yaxşı yaşamağa cəhd etməyi buyurub, biz də nəkarəyik ki, Yaradanın əksinə gedək.

Məclis gecə yarıyadək davam etdi, isti, bürkülü Van gecəyarı bumbuz bir xislət almışdı, qayalıqdan sərt külək əsirdi. Evə çatanacan tir-tir titrədim. Və bu qısa məsafədə nədənsə Vanın havası kimi görəcəyim işin də büsbütün təzadlarla dolu olduğunu, yazmaq istədiklərimlə yaza biləcəklərim arasında kəskin uçurum fərqi mövcudluğunu, hər şeyin planlaşdırdığım kimi, yağ kimi gedəcəyi illüziyasının da tezliklə dağılacağını hiss edib daha çox üşüdüm.”

.....

16-cı hissə

19-cu gün, 20 mart

Bir var dəqiqəni dəqiqəyə, saati saata calayıb nəyisə gözləyəsən... Bir də var ayı aya, ili ilə calayasan...

Gözü yol çəkirdi. Sonra yol çəkən gözləri gəzişməyə, ətrafa nəzər yetirməyə başladı. Bununla həm də başını qatırdı. Fatmagilin evi iri külafirəngli, dəmir damlı, suvanmış... Münəvvərgilin evi adi şiferli, köhnəlmiş, aynabəndin qırıq şüşəsinin yerinə karton keçirilmiş...

Fatmanın əri məktəbin “zavuçudur”, imkanları babatdır. Son vaxtlar Əsli pendirini də əsasən onlara satır, pulunu nağd verməsələr də, toplayıb üç-

dörd dəfədən bir verirlər. Münəvvərin ərinin işi isə təsərrüfatdır. Təsərrüfatı da Allah evini yıxmış ermənilər kor qoyublar.

Fatmanın evi, yaxşı ki, elə iridir. Oğul evləndirəsidir. Münəvvərdə isə yalnız qızlardır. Böyüyü Zivər, kiçiyi Tamam...

Tamam!

Buna bax, neçə gündür özünü həlak eləyir ki, görsün Dürrənin qızı Naziləyə kiminlə ismarıq göndərə bilər. Halbuki Münəvvərin qızı Tamam ağzının içindədir. Onlar dəqiq bir sinifdə oxuyublar. Samir, Nazilə və Tamam.

Yola çıxıb hasarlarının qarşısından "Kaş Münəvvər çıxmıyaydı" deyib Tamamı səslədi, Münəvvər çıxdı. Münəvvər hal-əhval tutub, Novruz bayramını da təbrik edib, eşitdiyi son xəbəri də çatdırıb (Bakıda ciddi çörək böhranı yaşanmış, olduqca uzun növbələrdə çörək adambaşına bir kömbə satılmış), darvazanın niyə o vəziyyətə düşməsinin səbəbini soruşdu, Əslinin "Hansısa tərbiyəsiz şəkil çəkmişdi, qaralamışam" cavabından qane olmayıb qadın marağıyla "Kim?", "Nə çəkmişdi?", "Niyə çəksin görən?" kimi sualları ardıcıl yağdırdı, amma Əsli sual atəşinin üzərinə su çiləməyi bacarıb mövzudan yayındı, niyyətini dedi, dedi ki, Tamamla işim var.

Münəvvər də yenidən "niyə"ləri sıralayıb Əslidən bir söz qopara bilməməsinin müqabilində gedib müəmma içində Tamamı çağırdı.

Bir müddət fikri Bakıda, çörək növbələrində dolaşdığından ana ilə qızını sual dolu baxışlarla gözlədəsi oldu. Haçandan-haçana Münəvvərə söylədi, Tamamla bir şey ismarlayacağam, amma sənlik deyil, sən Mir Həmzə Ağanın cəddi, bizi ikilikdə burax. Münəvvər lap çaş-baş qalsa da, Əslinin təkidindən sonra könülsüz halda onları ikilikdə qoyub getdi.

Çox cansız, cılız qızıdır Tamam, burnundan tutsan, elə bil, canı çıxacaq. Yalvardı ki, ay Tamam, qabağında ölüm, bizim Samir Dürrənin qızı Naziləni sevir axı, Nazilə də Samiri sevirdi, yəqin, bilməmiş olmazsan. Bir onun ağzını ara, gör fikrini dəyişməyib ki?.. Bir də, barmağının ölçüsünü öyrən, istəyirəm aparıb barmağına üzük taxım, rahatlanım. Öz təkqasımlı rayonda satacam, hələlik bir sirkon qaşlısını alacam gəlinimçün.

Tamam dedi, ay Əsli xala, vallah, Naziləylə elə bir yaxınlığım yoxdur, çox forslu qızıdır, bizləri bəyənmir. Amma yenə cəhd edəyəm, instituta-zada girib-girmədiyini dəqiq bilən yoxdur, əgər girməyibsə, kənddədirsə, bir bəhanə tapıb gedib görüşər, söhbətləşərəm...

Çox yaxşı oldu Tamam ağılına gəldi, qızdan ayrıldıktan sonra sanki xeyli yüngülləşdi, müşkül bir işi həll etmiş kimi, kefi də xeyli açıldı.

Görən, Nazilənin zövqü necədir? Bəlkə, bir libas da alsın ona? İki-üç metr də atlas parça alsın. Rayonda poçtun yanındakı "Sənaye malları" mağazasında həmişə çeşidli parçalar olur, istədiyini ordan mütləq tapar. Qırmızı atlas alar. Amma yox. Əgər, Tamam demiş, qız forsludursa, hələ-hələm rəngi bəyənəməz. Tünd göy alar. O rəng həmişə dəbdə qalır...

Görən, instituta giribmi? Gör necə ağzıbütövdürlərsə, gör sirlərini necə gizləyirlərsə, instituta girib-girmədiyini belə bilən yoxdur. Kaş girməmiş olsun. Bakıda oxusa, Samiri gözləməsi bir az qəliz olar...

Qızılgül ləçəklərini necə, hələ də qoruyub saxlayırmı?

Ağ vücuduna tünd qəhvəyi ləkə vurulmuş darvazasını (bu rəng özünün altındakı xaçı yaxşıca ört-basdır edə bilmişdi) hər dəfəki "Əllərin qurusun, ay bunu eləyən" qarğışı ilə açıb həyətinə yenidən girmişdi ki, qulağı səs aldı:

– Ay Əsli arvad, ay Əsli arvad!

“Samirdən xəbər var?!”

Heç də təhlükə doğuracaq səsə bənzəmirdi, əslində, bir qılıqlı, umacaqlı çağırıtı idi. Geri dönüb qapını açanda əlində dəftər iki nəfəri gördü, kənd icra nümayəndəliyindən idilər, dedilər, silah-sursat almağa pul yığılıq, xahiş etdilər, Əsli arvad köməyini əsirgəməsin.

Təzə yığmışdılar axı pulu.

And-aman elədilər ki, bəs eləməyib, yenə lazımdır. Onlardan seyrəkdiş birisi: “Əsir söhbətini biz də bilirik, Allah xeyirliyə calasın bu işi”, – deməklə Əslinin boynuna bir minnət də qoydu sanki. Yəni, biz sənin işinə qarışmırıq, sən də əvəzində bizim işimizə yara.

Evdə nə pul qalmışdı (iyirmi yeddi dənə manatlıq), hamısını gətirib verdi.

Təki Əsədov rahatlasın, ondan əl çəksin, əsiri tələb eləməsin!

17-ci hissə

6-cı dəftər

“1918-ci ilin martında talenin amansız təpikləri məni artıq top kimi Rusiya imperiyasına aid Zaqafqaziyaya – Tiflisə atmışdı, ordan Bakıya – müsəlmanların neft paytaxtına doğru səmt götürmüşdüm.

Baxın, bir meyvə qələmini torpağa əkərsən, su verərsən, dibini belləyərsən, müntəzəm qulluğunu göstərsən, hər yaz yarpaq açıb hər payız yarpağını tökə-tökə böyüyər, inkişaf edər, supsulu meyvələr verər, qəfildən də - artıq qollu-budaqlı ağac ikən onu həmin o ilk əkildiyi, tam öyrəşdiyi, tam uyğunlaşdığı, kökləri dərinədək işləyən yerdən qoparıb başqa - əsla ona uyğun olmayan bir yerə basdırarsan... Mütləq o quruyacaq, qurumasa belə, yeni mühitə uyğunlaşması üçün böyüməkdən qalmaqla, yarpaq həcmi kiçilməklə, meyvələri cırlaşmaqla itkilər verəcək. Bax, mən indi həmin haldaydım...

1912-ci ilin 17 oktyabr günündə Üsküdərdəki evimizdən ilk dəfə Qriqori Melkumyanla getdiyim Zeytunburnudakı o lənətə gəlmiş qərargaha yollanıb ilk iş günümü keçirib, tezcə də evə qayıdaraq anama sifariş verdiyim mantını yemək sevdam düz 5 il yarım idi gözümdə qalmışdı. O iblis Qaragözovlər, Mesrop Ülgüclər kimi daha neçə-neçə ovlar, yanlar məni yiyəsiz küçük kimi el-el, oba-oba süləndirməklə özləri üçün onların millətçi xislətinin yaşam səbəbi olan yalançı tarix yazmağa sövq etməklə doğma ailəmdən, dəli kimi sevdiyim nişanlımdan, dost-taşılarımdan ayrı düşməyimə, doğulub boya-başa çatdığım Konstantinopolumun, o gözəllər gözəlinin gözümə işıq, ruhuma qida, ayağıma təpər gətirən küçələrinin, dalanlarının, məsmavi Bosforumun ürəyimi üzdükcə üzən həsrətiylə yaşamağa (əgər buna yaşayış demək mümkün idisə) məhkum eləmişdilər.

O ki 1915-ci ilin aprelində Birinci Dünya müharibəsinin gedişatında bizim millətçilər rus, ingilis və fransızlara iltifat göstərüb, kütləvi qiyamlarla, Qərbdə dəmir yolunu sıradan çıxarıb ordunun təchizatını dayandırmaqla, teleqraf xətlərini kəsməklə, hətta Şərqdə Vanı ələ keçirməklə Şərqi Anadolunu Osmanlıdan tam təcrid etməyə başlamış, türklərin küreyinə xəncər saplamışdılar, türklər də qurunun oduna yaş da yandırmağa məcbur olub millətimin Suriyaya sürgün edilməsi qərarını vermişdilər, həmin o dəhşətli dövrdə yeganə təsəllim bu olmuşdu ki, Tələt Paşa bir hökumət naziri kimi emosiya və qəzəbə uymayaraq təmkinlə bu qərarın icrasına nəzarət etmiş, qərarın

“ermənilərin tam sürgünü” forması almasına imkan verməmişdi, öncə tacirlərin, sənətkarların, dəmiryolçuların, sonra almanların katolikləşdirdiyi ermənilərin, deputatların, hərbi qulluqçu ailələrinin köçürülməməsi şərti ilə əsasən Ərzurum, Bitlis, Konya, Bayburt, Xarput, Sivas, Aleppo, Aleksandretta, Adana və Van ətrafı ermənilərə şamil olunan bu proses paytaxta – Konstantinopola gedib çıxmamışdı, canım ailəmə xətər toxunmamışdı. Bu beş il yarım da çox şeylər dəyişmişdi. Özümdən heç nə deməyəcəyəm, necə dəyişməyim sizlərin yazdığım qeydlərimdə daim nəzərinizdə olub, yeni tək onu əlavə edəcəyəm ki, daha gödək saqqal da saxlayır, eynək də taxırdım. Eynəyi ötənlik Brest-Litovskdan sonra ruslar tərəfindən yenidən Osmanlıya qaytarılan Qarsdakı optik dükanda Mehmet usta xüsusi həvəs və ustalıqla hazırlayıb bəndənizə təhvil vermişdi. Bir gün Konstantinopola qayıda bilsəm, hətta ailəmin belə məni tanımayacağı görkəmdə idim. Çəkdiyim ağrı-acıların, gördüyüm zillət və rahatsızlıqların gətirdiyi mənəvi dəyişikliklərdən də xəbərdarsınız. Bu illərdə anamın ardınca atam da xəstələnmişdi (mən yüz faiz əminəm ki, onları yeganə oğullarının həsrəti bu hala salıb), atam əmək qabiliyyətini büsbütün itirib dolanışıq üçün Qalatadakı dükanı satmış, Üsküdədəkini isə icarəyə vermişdi. Bacım ailə həyatı qurmuşdu, artıq iki körpəsi də vardı. Nişanlım Anuşdan hələ də heç bir xəbər-əətər yox idi, halbuki son dəfə məktublaşanda dostum Hamlet onların ailəlikcə Üsküdədən köçdükləri səhnəsini öz gözü ilə gördüyünü yazmışdı. Sövbə-təbii hiss edirdim ki, məktublarımı cavablandırmaqdan dörd il öncə vaz keçən, məni xidməti vəzifəmi ondan üstün tutaraq onu atıb getməkdə suçlayan Anuş bu vaxtadək subay qala bilməzdi. 27 yaşı vardı hazırda, yəqin o gözəllikdə qız çoxdan ailə qurmuş, hansısa əğyar üçün dünyaya övlad da gətirmişdi. Dostum Hamlet isə Daşnaksütunda get-gedə möhkəmlənməkdəydi, o da tezliklə Zaqafqaziyyəyə gəlməliydi, hazırda isə, mən biləni, Cenevrədə olmalıydı.

Məni Bakıya niyə göndərmişdilər? Orada nə baş verəsiydi? Təlimat beləydi ki, bolşevik-daşnak birləşmələrinin səyi ilə şəhərin müsəlman millətçi ünsürlərindən təmizlənərək Oktyabr inqilabçılarına təslim edilməsi proseslərini izləməli, xronoloji ardıcılıqla yazmalıydım.

Hardan hara gəlmişdim. Və axırım nə olacaqdı, bilmirdim. Mən büsbütün şəraitin girovuydum.

* * *

Mart ayının 10-da uzun və məşəqqətli bir yol qət etdikdən sonra gəlib Bakıya çatdım. Dəmiryol vağzalında silahlı patrullar gəzirdi, hamısının ermənəcə danışması məni hədsiz heyrətləndirdi. Bakıya ilk gəlişimdi, daha doğrusu, dünyaya göz açdığım Osmanlı imperiyası hüduqlarından Leypsiqdəki təhsil aldığım illəri çıxmaq şərti ilə ilk dəfə idi ki kənara ayaq basırdım, öncə Tiflisə, ordan da Bakıya gəlmişdim.

Rusiya imperiyası! Tarix boyu qanlı savaqlara qucaq açan, doğudan batıya, güneydən quzeyə nəhayətsizcəsinə uzanan, onlarca irili-xırdalı xalqa həbsxana olan bir güc mərkəzi!

Əlbəttə, Bakı yaşadığım Konstantinopolla müqayisədə yetərincə kiçik şəhər idi, şəhər kənarındakı alçaq, ufaciq daxmalar mərkəzə yaxınlaşdıqca iki-üç mərtəbəli, dəmir məhəccərli taxta eyvanlarıyla gözəlləşən mülk və saraylarla, sükutunu konka cingiltisi pozan daş döşənmiş enli küçələrlə əvəzlənirdi.

Daşnaksütun partiyasının bürosu lap mərkəzdə idi, Svoboda meydanında, "Melikovun evi" deyilən bir mülkdə. Təyinatımı növbəti Qaragözov – bu dəfə Poqosov soyadlı kök bir şəxs qəbul etdi, bir qədər Osmanlıdakı fəaliyyət barədə danışdırdı məni, zavallı millətimizi Suriya çöllərinə sürgün edən Osmanlı dövlətini misli görünməmiş cinayətdə suçladı, yağlı söyüşlər söydü, mənə başa saldı ki, həmin durum indi də Zaqafqaziyadadır. Müsəlmanlar bolşeviklərlə birləşib erməniləri məhv etmək, yer üzündən silmək istəyir. Dedi, bütün gücümüzü səfərbər etmişik, Bakı ermənilərinə qoymayacağıq ki, bir zaval toxunsun. (Halbuki mən biləni qədər müsəlmanları zəiflətməkçün bolşeviklərlə bizim ermənilərin özləri birləşməkdəydi).

Məni təlimatlandırdı, söylədi ki, "Partiya dripi olaraq, sənə və sənə kimi yüzlərlə şəxsən çiyinlərinə yaxın tarixi doğru-dürüst yazıb salnaməyə köçürmək, həm dünyaya səs salmaq, əzabkeş erməni millətinin öz tarixi torpaqlarında necə sıxışdırılmasını göstərmək, həm də bu tarixi yazıb gələcək nəsillərə ərnağan etmək düşür".

Poqosov eynən 5 il yarım əvvəl Konstantinopolda bu işə düzələrkən məni sorğu-sual edən Qaragözov kimi bəyan etdi ki, "Bəzən tarixi həqiqətləri ümummilli mənafe naminə təhrif etmək, qaraya ağ demək də məqbuldur, işinin əsas məği Daşnaksütun partiyasının ideyalarına xidmətlə tarixi bu ideyaların maraq dairəsində qələmə almaqdır".

O vaxt hələ gənc idim, "Mən gördüyümü yazım, siz necə istəyirsiniz dəyişərsiniz", – söyləmişdimsə, başımın daşdan-daşa dəyməsinin, ayların illərin təcrübə basqısının məni büsbütün dəyişdirməsi səbəbindən, indi dərhal "baş üstə" deyə razılıq verdim. Onsuz da həqiqəti özümçün ayrıca yazırdım, hamıdan gizlin real yaşantıları ilmə-ilmə toxuyurdum.

Əlqərəz, yaşayış yerimə - Staro-Poçtovaya küçəsindəki "İslamiyyə" mehmanxanası ilə məşhur olan Hacı Mustafa Rəsulovun evi ilə doktor Larionovun müalicəxanası aralığındakı müvəqqəti mənzilimə (beş il yarımda sayca iyirmi yeddinci) gedib yerləşdim, orada mənimlə birgə partiyanın Tiflisdən, eləcə də Avropanın ayrı-ayrı şəhərlərindən gəlmiş daha səkkiz üzvü yaşayırdı, ikimərtəbəli binaydı, üst mərtəbə bizlərin yataq otaqlarıydı, alt mərtəbə zal və yeməxanadan, bir də ev sahibəsinin otağından ibarət idi.

Bəri başdan deyim ki, bu adamlarla ilk tanışlıqda dostlaşa bilmədim, onlara quşum qonmadı. Gözlərində millətçiliyin qapqara eynəkləri var idi, bu eynəklər o qədər kip taxılmışdı ki, bircə iynə ucu boyda həqiqət işığı keçməsi belə, mümkünsüz görünürdü.

Yüngülcə nahar edib boynunda çox iri xaç gəzdirən Marqo adlı ev sahibəsi - həmmillətimə əziyyətimi çəkdiyi üçün minnətdarlıq bildirərək küçəyə çıxdım, azacıq bahar tərəvəti duyulan şəhərdə ilıq külək əsir, ətrafa neft və mazut qoxusu yayırdı. Deməzsənmiş, Bakını həm də "küləklər şəhəri" adlandırırlarmış. İlin 280 günü burda külək əsirmiş.

Öncə Hacı Mustafa Rəsulovun göz oxşayan mülkünə gəldim. Əsas fasadı Quberniya küçəsinə baxan mülkün ikinci mərtəbəsində 60 nömrəlik "İslamiyyə" mehmanxanası, birinci mərtəbəsində isə daxildə 14, xaricdə 26 mağaza saydığım ticarət cərgəsi yerləşirdi. Alver sönük idi, cəmi üç-dörd adam lıgbalıq dolmuş piştaxtaların arxasındakı satıcılarla alış-veriş etməkdəydi. Qəşəng buta naxışlı rəngbərəng ipək kəlağayılar, bir də ucu qalxmış dəri çarıqları gözüm tutdu, istədim birincisini anam və bacımçün,

ikincisini də atamçün alam, amma sonra haçan evə dönəcəyim barədə cüzi təsəvvürümün belə olmaması yazılarla dolmaqda olan rüzkakımda bunlara yer tapa bilməyəcəyim qorxusuyla birgə içimə doldu, istəyimdən vaz keçdim.

Küçədə buxara papaqlı, ixtiyar yaşlı bir müsəlman üzü qibləyə səkiyə döşənib namaz qılırdı, Konstantinopolda indiyədək belə mənzərəyə əsla şahid olmamışdım, maraq mənə güc gəldi, gözlədim ayinini bitirsin, bitirən kimi yaxınlaşıb “niyə bəs küçədə” sualını ünvanladım. Cavabı elementar idi, niyə ağılıma sığışdırmadığıma təəccübləndim. (Bakıda qonaqmış, məhdud saylı məscidlərdən hansısa birinə çatdıra bilməyib deyə, ikinci namazını küçədə qılmağa məcbur olubmuş). Bir konstantinopolu qəzetəçi kimi növbəti sualımı cavablandırmasını ondan rica etdim, əcaba, bir erməni olaraq öz dini təriqətimiz barədə az-çox məlumatlı idim, bəs bax bu buxara papaqlı müsəlmanın dini inancının kökü nə idi?

Bu şəxs mənə xidmət etdiyi sufi təriqətindən (bir adına da Təsəvvüf dedi), maddi aləmdən azad olub mənəvi cəhətdən yüksəlməyə cəhdən, nəticədə xudpəsəndlik, xəsislik, lovğalıqdan qopmaqla xeyirxahlığa, mərdliyə, sülhsevərliyə qovuşmaqdan, Yaradana qorxu və məcburiyyətdən dolayısı deyil, içdən gələn sevgilə itaətdən elə gözəl kəlmələrlə danışdı ki, düzü, ölməyib Konstantinopola qayıda bilsəm, mütləq islam və sufilik barədə dolğun bilgiler əldə edəcəyimi qətiləşdirdim. Xüsusən, onların təriqətindən gələn bir fikirdə nə qədər işıq vardı, bu halımda mənə hava-su qədər geri olan nə qədər səbir və inam aşındırması vardı: “Bütün qapılar üzünə örtülsə belə, axırda Tanrı heç gözləmədiyin halda mütləq üzünə bir qapı açacaq!”

Növbəti baş çəkdiyim yer isə Doktor Larionovun müalicəxanası oldu. Müalicəxana Bakının keçmiş qradonaçalniki Yakov Smirnova məxsus idi, bu ucaboy, xoşsima insan Konstantinopoldan gəldiyimi, üstəlik, qəzetəçi olduğumu bilib məni gülürüz qarşıladı, qarşıma “pryanik” deyilən sırf rus şirniyyatı ilə az şirinliyi olan çay qoydu. Onun Osmanlı imperiyası, Konstantinopol barədə suallarını cavablandırdıqdan sonra Bakının tarixi barədə, bizimkilərlə müsəlmanların güzəranı mövzusunda, şəhərin real durumu haqda daha dəqiq faktları ondan aldım və bu, eynən eynəyimə bənzər eynək taxmış şəxs aram-aram mənə məlumatları ötürdükcə bayaq Poqosovun söylədiklərinin necə əsassız, məntiqsiz olduğunu tam çılpalıqlığı ilə dərk elədim.

Bakıda bu çağa kimi ermənilərlə müsəlmanlar, 1905-ci ildə çarizmin törətdiyi süni qarşıdurmanı çıxsaq, mehriban yaşayırlarmış. Onların maraqları iqtisadi baxımdan əsla toqquşmurmuş. Müsəlmanlar əsasən Bakı ətrafında torpaq işləri, əkin-biçinlə, Bakıda ticarətlə, sənayeçiliklə məşğul idilər. Ermənilər isə daha çox intelligent işlərindəydilər, idarəçilik, firma və müəssisə rəhbərliyi, şəhər təsisatları, məmurluq onların əlində cəmlənmişdi, əksər mühəndis, həkim, hesabdarlar ermənilər idi, hətta Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Soveti də onların tam nəzarəti altındaydı.

Bizim söhbətimiz əsnasında həmsöhbətim mənə ona baş çəkən iki dostunu da təqdim elədi. Dedi, biri sizin ermənilərin, digəri isə müsəlmanların ən nüfuzludur.

Biri neft mədənləri birliyinin müdiri, neftpaylayıcı şəbəkənin başında duran, 26 ildir Şəhər Dumasının qlasnisı olan, Bakı-Şollar su xətti, tramvay nəqliyyatı, elektrik təchizatı, fəhlə təhsili komissiyalarının, Marinsk Qadın

Gimnaziyasının qəyyumluq Şurasının, Bakı Birja komitəsinin üzvü və daha hansısa titulları daşıyan Asatur Vaçyants idi. Düzü, Bakıda belə bir həmyerlimin mövcudluğu Osmanlıda bizə təlqin edilən "Müsəlman istismarına məruz qalan, yalnız qara işlərdə çalışan, ac-yalavac yaşayan Bakı erməniləri" təbliğatının necə puç və yalan olmasının əyani sübutuna çevrildi. Elə Vaçyantsın dilindən onu da eşitdim ki, Bakı Dumasını 90 faiz erməni deputatlar təşkil edir. Bəli, görünən dağa nə belədcə?

Smirnovun digər dostu isə olduqca alicənab təsir bağışlayan, nitqindən son dərəcə ziyalılığı sezilən müsəlman Əli Mərdan bəy Topçubaşov idi. Çar Rusiyasında Birinci Dövlət Dumasının üzvü olmuş bu şəxs hazırda Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü idi. O, Peterburq Universitetini hüquq ixtisası üzrə bitiribmiş (lənətə gəlmiş dağ mədənciliyi ixtisasını yox, kaş ki mən də hüququ bitirəydim), ona professor vəzifəsi təklif olunubmuş. Amma çar qanununa əsasən, xristian olmayan kəs bu vəzifəni daşıya bilməzmiş. Belədə, ondan pravoslavlığı qəbul etməsi tələb edilibmiş, amma o, dinini dəyişməkdən boyun qaçırıbmış. Hazırda da çörəkpulunu adi vəkillik etməklə çıxarırmış.

Dərhal diqqətimi çəkdi ki, ermənilərin nüfuzlusunun var-dövlətini onun bahalı kostyumu, qaragül dərisindən yaxalığı olan paltosu və şlyapası, portsiqarı – ümumən üstündə olan hər bir detalı gözə soxurdu, müsəlmanların nüfuzlusunun isə ağayana təsir bağışlaması ilə yoxsul görkəmi son dərəcə ziddiyyət təşkil edirdi.

Həmin gün Əli Mərdan bəy mənə bölgənin ən yeni tarixi barədə də danışdı. Ötən ilin 28 fevralında Petroqradda başlayan fəhlə tətilinin silahlı üsyana çevrilərək Çar Romanovun hakimiyyətini devirməsindən, Bakıda bunu həm müsəlmanların, həm ermənilərin şövqlə qarşılamalarından, Milli Şuralar yaratmalarından danışdı. Amma çox təəssüf ki, Rusiyadakı Oktyabr Bolşevik İnqilabı vəziyyəti dəyişdi. Vladimir Lenin Stepan Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə xüsusi komissar təyin etdi. Bolşeviklər bütün siyasi milli təsisatları, ictimai təşkilatları qapadılar.

Və elə bu yerdə Əli Mərdan bəy iki erməninin əhatəsində olmasına baxmayaraq, onu da açıq-aşkar söylədi ki, bolşevikləşmə adı altında, bir növ, erməniləşmə siyasəti gedir, bütün ermənilər ucdantutma bolşevik adı alır. Zaqafqaziyada ilk olaraq Tiflisdə möhkəmlənə bilməyən bolşevizm Bakını öz plasdarmı etmək istəyir, bundan isə, çox təəssüf, erməni millətçiliyi öz niyyətləri üçün istifadə etməyə çalışır, Bakını bir erməni şəhəri etmək istəyirlər. Hazırda Fəhlə, əsgər, matros deputatlar Soveti İcraiyyə komitəsinin 90 faizi ermənilərdən təşkil olunub.

Bakıya ilk addımımı basanda məhz ermənicə danışığlar eşitməyim, demək heç də əbəs deyilmiş.

Vaçyants Əli Mərdan bəyi təkzib etməyə çalışdı, dedi, canım, sən nə danışırısan, ermənilər əsla belə bir şey düşünmürlər, biz əsrlərdir sizinlə çiyin-çiyinə yaşayırıq.

Amma Əli Mərdan bəy Vaçyantsa sual etdi ki, yanvar ayından Bakıda söz-söhbət gəzir ki, erməni-müsəlman qırğını olacaq, sizinkilər şayiə yayıblar ki, müsəlmanlar öz vəhşi diviziyaları ilə şəhərdəki xristianları qıracaqlar, onda bəs bu şayiə nədən qaynaqlanır?

Ürək ağrısı ilə mənimçün qaranlıq qalan bəzi mətləblərə də aydınlıq gətirdi: "Şaumyan ən qatı millətçi olan daşnakları yuxarı postlarda vəzifələrə

qoymaqladır. Bütün erməniləri – hətta mənim ən dinc tanışlarımı, papaqçı, pineçi, dərzi, çəkməçi olan sadə sənətkarları belə “inqilaba təhlükə ola bilər” predloqu altında silahlandırılar, qarşılığında bizim müsəlman komitəsinin çağırışına məhəl qoymur, müsəlmanlara silah vermirlər. Bizim özümüzün silah əldə etmək cəhdlərimiz də boşuna gedir. Bir baxın, qara bazarda tüfəng 2000 rubla, naqan daha bahadır. Bu qiymətə silah əldə etmək bizimçün mümkünsüzdür axı”.

Hətta Ağa Hüseyn Tağıyevdən – neft sənayeçisindən eşitdiyi bir fikri də söylədi. Martın əvvəli həmin bu Tağıyevin mədəninə işləyən erməni mühəndis Ter-Akopov ona deyibmiş ki, Novruz bayramı ərəfəsində qırğın olacaq, ailəni də götürüb Bakıdan çıx, başa köç.

Vaçyants sözə söz qatdı, zarafat elədi, Ağa Hüseyn Tağıyevdən bir lətifə danışdı, imkan vermədi Əli Mərdan Bəy söhbətini axıra çıxartsın.

Yakov Smirnov yüksək çinli qonaqlarının şərəfinə ziyafət verəndə nədənsə gümüş qaşığı, çəngəl-bıçaq, qırağı gümüşü çini boşqablar, gümüşü altlıqlı stəkanlar gözlərimi qamaşdırırdı, sanki onlar mənə xəbərdarlıq edirdilər ki, sənin gözünü qamaşdırıb açıyıq ki, qəflət yuxusundan oyanasan, sənə öncə Konstantinopolda, sonradan da Şərqi Anadoluda, digər yerlərdə düzgün məlumat verməyiblər, səni düzgün yönəltməyiblər.

Arada Əli Mərdan bəy məndən türklərə münasibətimi soruşdu, bütün birgə olduğumuz müddətdə az-çox obyektiv fikirlər səsləndirmişdim deyər, çox güman, məndən müsbət bir cavab eşitməklə, Vaçyantsla söz müharibəsində qəti üstünlük qazanmaq, hakim rolunu oynayan üçüncü millətin nümayəndəsinin – Yakov Smirnovun hüsurunda qələbə həzzi yaşamaq istəyirdi. Amma onsuz da əskim tüstülüydü, birdən artıq-əskik nəse deyərdim, bu Vaçyants da mənim növbəti Mesrop Ülgücümə çevrilirdi. Yenə zirzəmiyə salınaydım? Nəyimə lazım idi axı?

Böyük qələbələr üçün xırda məğlubiyyətlərə getmək zəruridir. Ən əsası, bu məşəqqətlərdən qurtulum, evimə qayıdım, kitabımı yazım. Orda Mesrop Ülgüclərin, Vaçyantsların hamısının cavabı veriləcək. Hələ, bu aralar adını Yeni Erməni Təfəkkürü, ya da buna oxşar bir adla adlandıracağım bir partiya yaratmaq barədə fikirlər də ara-sıra beynimdə gəzişir, özünə məskən axtarır. Elə bir partiya ki, xalqımı millətçilik mərzinə yoluxdurmaq istəyənlərə qatı savaş açsın, belələrinin çürük əqidələrinə “dayan”, “dur” desin. (Mövlud Paşa kimi, Vandakı Qrişa kimi tərəfdaşları başıma yığa biləcəyim şəxsiz idi). Odur ki, bu ideyaları həyata keçirmək üçün mütləq salamat qalmalıydım, özümü qorumalıydım... Üstəlik, Suat məsələsi var idi, şəxsən mənim türkləri sevməyimi əngəlləyən ciddi səbəbim var idi, Əli Mərdan bəyin sualını məhəlli səviyyədə cavablandırmaqla Vaçyantsın gözündə əsl erməni kimi ucalmağımı təmin edə bilərdim.

Danışdım Suat əhvalatını. Halı xeyli pejmürdələşən Əli Mərdan bəyə təəssüflə söylədim:

- Çox əfsus ki, hər bir erməninin rastına çıxmış bir Suat mütləq tapılır.”

18-ci hissə

20-ci gün, 21 mart

Qəribədir, necə olur insan insanı sevir? Hansı qığılcım qəlbə sevgi oyadır, onu tam bürüyür, əsir edir? Daha çox zahiri, yoxsa daxili şərtlər

lazım olur bunun üçün? Necə olur axı, sən özünü büsbütün unudursan, yeməyini, içməyini, dincəlməyini, yatmağını, hər şeyini unudursan, yalnız onu düşünürsən, gözündə o olur, fikrində o olur, qəlbində o olur? Onunla günü günə calayır, onunla nəfəs alırsan?

Samir, görən niyə məhz Naziləni sevmişdi? Çoxmu dərinədən sevir? Əsl aşiqdirmi? Əqlinə, düşüncəsinə, qəlbinə çoxmu hakimdir o qız? Bəs Nazilə necə? Sevgisini məktubda yazdığı kimi, doğrudan da, istənilən təhlükədən qorumağa hazırırmı?

Toylarının ilk ilində də, növbəti ildə də Əsli çox əziyyət çəkmişdi. Qayınanası Qəmər onu istəmirdi, hər xırda şeyi bəhanə edib gəlinini fasiləsiz olaraq danlayır, qanqaraçılıq yaradırdı. Deyirdi, çay gətir. Gətirəndə əlini stəkana vurub "Bumbuzdur, təpənə dəysin, get dəyiş", – söyləyirdi. Halbuki onun xasiyyətini bildiyindən, Əsli pıqqıldayaraq qayınayan çaydandan töküüb gətirərdi çayı. Ya da barmağını şkafa sürtüb qışqırırdı ki, ay pinti, bu nə tozdur burda. Halbuki yarım saat əvvəl gəlini tozu silmişdi...

Qəmər İsayə xalası nəvəsini almaq istəyirdi, gənclər deyiklənmişdilər, nişana hazırlaşırıdılar. İsa qəflətən toyda Əslini görməklə sövdələşmənin üstündən çalın-çarpaz xətt çəkmiş, bir anda Qəmərin arzusunu puç etmişdi.

Əsli, az qala, hər gün əsassız təqiblərə görə göz yaşı axıdırdı, hətta bir dəfə qayınanası onun ölənlərinin goruna söyəndə çıxıb atası evinə də getmişdi, bu cür ailə həyatına son qoymağı da düşünmüşdü. Amma Tükəz nənəsinin təkidi və İsayə olan sevgisi durmuşdu qarşısında. Ona güldən ağır söz deməyən, həmişə ona qahmar çıxmağa çalışan İsayə görə ailəsini dağıtmamışdı. Onların sevgisi bir ayrı sevgi idi. Qışqırtı, hayqırtı deyildi, pıçıldıydı. İki qarşı sahili birləşdirirdi, yeri göyə calayırdı.

Yalnız iki ildən sonra xeyli gecikmiş Samirin gəlişi ilə qayınanasıyla onun ulduzları barışmışdı...

Görəsən, bu gün həftənin neçənci günü idi? Təqvimdən əsla xəbəri yox idi. Bircə onu bilirdi ki, Samiri əsir düşəli 56 gündür. Bir də, bu gün Novruz bayramıydı, onu bilirdi.

Həmin o Qırmızı Xaç Cəmiyyətindən gələn sarıbaş qadını necəsə tapa bilər? O vaxt Əsədov alçaq qoymadı qadına yaxınlaşıb ondan balasını soruşsun, dedi, bunlar Azərbaycan tərəfdə monitoring keçirir, ermənilər nəzarət edən ərazidə monitoring keçirən başqalarıdır. Hər halda, gerek yaxınlaşıya. O qadın çox diribaş idi, od-alovuydu sanki. Bilməmiş olmazdı bizim əsirlərin harada saxlandığını. Lap bilməsəydi belə, Əsli xahiş etsəydi, lap əvəzi olaraq təkqasını ona bağışlasaydı, o, Samirin yerini mütləq tapardı. Ya da, bəlkə, Amerikada muzey açan yəhudi qadın nəydi, o gün televizorda göstərdilər, əsirlik həyatı görən qadın, onun ünvanını hardansa öyrənib ona yazsın? Hər halda, yəhudidir, onların sözü keçir hər yerdə, üstəlik Amerikada – dünyanın hökmran dövlətində yaşayır. Özü əsir olub deyə, mütləq Əslinin dərini başa düşər. Hardan tapsın qadının ünvanını? Bəlkə, Şadman müəllim bilərdi?

Ancaq lənət şeytana. Qadının adı yadında qalmayıb axı. Şadman müəllimə necə desin, desin, kimi axtarıram?

Keçib damdan iki ətli cücə tutdu, ayaqlarını bağladı, bir zənbil də yumurta yığdı (yenə əksəriyyəti ağ idi), avtobus dayanacağına yollandı. Versin qonşulardan kimsə rayonda satıb bir az ayın-oyun gətirsin. Bir az da evində

pulu olsun. Qabaq tək idi, heç pul-para lazım olmurdu. Amma indi müvəqqəti qonağına gah dərman alası olur, gah mannı yarması, gah şorba bişirməkçün yumru düyü, kartof... Bu gün kələm də aldıracaqdı, o vaxt molokanlardan eşitmişdi, mədəsində xora olanlar kələm şirəsi içəndə tez sağalırlar...

Anasına odun ismarlayıb. Birdən gətirərlər, onun da pulunu verəsi olar.

Üstəlik, bir də gördün, Əhədovun adamları yenə gəldilər ki, bəs pul yığır. Ağzı nədir, verməz, pislik eləyərlər.

Yenə klubda bacısı ilə görüşdü. Yenə "Samirdən nə xəbər" sualına içi dağlana-dağlana "Bir xəbər yoxdur" cavabını verdi. Bacısından həftənin hansı günü olduğunu da soruşub öyrəndi. Bazar ertəsi imiş.

Gecədən bərk atışma olmuşdu, kəndin ayağındakı evi qrad qurğusu dağıtmışdı. Üç və beş yaşlı iki uşaq qəlpə yarası almışdılar. Hamı gecəki atışmadan danışır.

Kənd adamları ilə üz-üzə gələndə elə sanırdı, erməniyə qulluq etdiyi üçün baxışlarda bir qınaq görür... Kimləsə salamlaşanda ürək-göbəyini yeyirdi ki, yəqin, məsələdən xəbərdardır, indicə onu "satqın" adlandıracaq, ağzından çıxanı deyəcək.

Evə yenicə qayıtmışdı, hazırlaşır, getsin qocaları yoluxsun, bayramlarını təbrik etsin, darvazanın bərk-bərk döyüldüyünü eşitdi, ürəyi yerə düşdü. Darvaza döyülüşündə çox xoşagəlməz bir hikkə vardı, qəzəb vardı. Az qalırdı sındırsın qapını qapı döyən. Yenə hansı qaraniyyətlidir görən?

İstəməsə belə, qeyri-ixtiyari ayaqlar qapıya tərəf getdi, əl uzanıb cəftəni açdı. Kaş açmazdı. Gördü, kəndin ayağında yaşayan Ramazan kişidir gələn, iki oğlunu da yanına salıb, əlində də tiyəsi paslı balta. Damarında qanı dondu dərhal. Yox, deyəsən, imkan verməyəcəklər rahatca işini həll eləsin.

Ramazan çığıra-çığıra söylədi ki, Əsli arvad, eşitdim, evində erməni saxlayırsan. Şəhid olmuş qardaşım Əlirzanın qanını yerdə qoymayacağam! Onu bu baltayla doğramasam, atamın oğlu deyiləm!

Görəsən hansı bala dağı görmüşdən eşitmişdi? Özü də necə əmin idisə, danmaqdan-filandan söhbət belə gedə bilməzdi.

Əsli özünü azacıq toxtadıb, qəhərlə "Bu əsiri oğlumla dəyişəsiyəm, necə gəlmisənsə, elə də geri qayıt", – dedi.

Ramazan kobud tərzdə onu sinəsindən itələyib həyəətə keçdi, bir dığanı öldürmək şansını heç cür əlindən verməyəcəyini təkidlə bildirdi.

Kişi olmayan evə kişi hücummu çəkər? Nakişi köpək oğlu!

– Erməni öldürənsən, get cəbhədə öldür. Pozisiyadakılardan nəyin artıqdır? Kişiliyin elə burdakı əli qandallanmış köməksiz, ağır uşağa çatır?! – deyə Əsli onu məzəmmətlədi, amma Ramazan özünü eşitməzliyə vurdu.

Ramazangil əsirin yerini bilmirdilər deyə dərhal evə cumdular. Əsli də onların ardınca özünü evə salıb qaranəfəsə "Çıxın rədd olun mənim evimdən" söyləyərək Ramazanın qolundan yapışdı. Uşaqlar Ramazanın göstərişi ilə üst mərtəbəyə cumdular, Ramazan özü Əslinin əlindən qurtulub mətbəxə və qonaq otağına göz gəzdirdi. Sonra Ramazan zirzəminin qapağını qaldıraraq "Burdadır?!" – deyə Əslinin üzərinə çəmkirdi. Əsli cavab olaraq "Sən kimsən mənim evimi axtarırsan, ay nakişi?!" deyib Ramazanın üzərinə atılanda, Ramazan da onu sinəsindən itələyərkən oğlanlar artıq

ora gəlmişdilər, kibrit tapıb qəzet yandırırıdılar. Ramazanla bir oğlu zirzəmiyə düşdü, biri Əslinin yanında durub gözlədi.

Neynəsin? Bu qansız köpək oğlundan necə yaxa qurtarsın?

“Burda yoxdur” xəbəri ilə zirzəmidəkilər çıxdılar, həyəətə cumdular. Əsli uşaqların birinin tövləyə, birinin hamama, Ramazanın isə emalatxanaya soxulduğunu gördü. Nəfəsi daralsa, gözləri qaralsa da, dayana, baş verənlərin seyrçisinə çevrilə bilməzdi. İnstinktlər onu qonaq otağına çəkib apardı, divardakı ceyran rəsmi həkk olunmuş xalçanın üstündən asılmış İsanın beşaçılanını götürüb, “Bircə içində patronu da olaydı” diləyi ilə qaçaraq özünü emalatxanaya yetirdi.

İnsan birdən-birə necə ürəklənərmiş!

Ramazan ayağı ilə əsirin sinəsindən basa-basa onun yeddi qatına söyürdü, baltanı da havaya qaldırıb zərbə vurmaq həddindəydi.

Əsli tövşüyə-tövşüyə tufəngin lüləsini Ramazanın kürəyinə tuşladı, çığırkı ki, əl çək ondan, yoxsa güllələri tuluğuna doldurmasam, atamın qızı deyiləm!

Ramazan diksinib geri qanrılarda əli tufəngli Əslini gördü, duruxub qaldı.

“Sən erməniyə qahmar çıxırsan?” sualı “Rədd ol mənim evimdən” hökmünün altında xıncım-xıncım oldu.

Əsli qətiyyətli idi, heç bir tərəddüdü-filanı da yox idi.

Gözləri dörd olmuş Ramazan baltanı aşağı saldı, bir müddət nə edəcəyini bilmədi. Gəlib çıxmış oğulları ilə baxışdı, sanki onlardan məsləhət almaq istəyirdi. Handan-hana Əslinin qəzəb saçan baxışlarındakı nifrətin qədərini duyanda işini bildi, bir söz söyləmədən emalatxanadan çıxdı, oğulları ilə birgə tez bir zamanda qeyb oldular. Səs-küyə açıq darvazanın önünə yığılmış iki-üç yoldan keçən qovulan əlibaltalı Ramazanı və qovan əlitufəngli Əslini təəccüblə süzməkdəydi...

...Bu vədələr torağaylar oxuyardı. Amma bu gün nədisə oxumurdular. Görünür, gecəki şiddətli atışma yazıqları pərən-pərən salmışdı...

Gərginlik Əslinin bədənindən çıxmırdı, əlləri əsirdi.

Oğraş! Kişi çıxıb! Tüpürüm sənə kişiliyinə!

Emalatxanaya qayıtdı, əsiri yoluxdu. Üzünü tutub hönkürtüylə ağlayırdı əsir. Çox qorxmışdu. Çiyinləri necə titrədiyini bürüzə verirdi.

Ona təsəlli olaraq təhlükənin sovuşduğunu söylədi. Xeyli tərəddüddən sonra əllərini də açdı. Dedi, daha əliaçıq qalacaqsan, belə məsləhətdir.

Oğraş! Özün İsadan artıqsan, yoxsa oğulların Samirdən artıqdır?!

...Bir qədər həyətdə var-gəl eləyib evə qalxdı, halı yox idi, televizoru açdı, istədiyi bir şeyi tapmayıb yuxarı mərtəbəyə çıxdı, yatağa uzandı. Bəlkə bir az mürgüləyər, gərginlik canından çıxar, başağrısı kəsər...

Xeyli keçmiş, susuzladığını hiss edib durdu, mətbəxə enib çayı isidib şəkərsiz içdi, sonra qalın stəkana nanə, çobanyastığı və solmazçıqəyi qurusu atıb üstünə qaynar su tökdü, stəkanın ağzını nəlbəki ilə bağladı. Dəm almasını bir müddət gözlədikdən sonra stəkanı götürüb enli taxta pillələrlə aşağı düşdü.

İsa bu pillələri evləndikləri il öz əlləri ilə düzəltdmişdi. O vaxt hələ həvəskarıydı, ilk əl işiydi. Rəhmətliyin atası külfət artdığı üçün əvvəlki ensiz, yararsız pilləkəni yenisi ilə əvəzləmək istəyi ilə bir rayonlu ustaya filan qədər pul verməyə hazırlaşarkən (dülğər olsa da, özü pilləkən yığmağı bacarmırdı) birdən-birə İsanın sayəsində xeyli qabağa düşmüşdü...

Məhəccərə oyma naxışlar da vurmuşdu İsa. Hamı məəttəl qalmışdı onun ustalığına. Münəvvərin qayınatası İsanın atalığına söyləmişdi ki, şagirdin səni keçib...

Xatirələrin biri digərini geri itələməklə önə keçmək istəyirdi. Bir dəfə elə bu pillələrin üstündə İsa Əsliyə dünyanın ən xoş sözlərini söyləmişdi. Bu, aşağı düşürdü, o, yuxarı çıxırdı. Bir-birinə yetişəndə İsa onları heç kəsin görmədiyinə əmin olduqdan sonra başlamışdı, nə başlamışdı. Gah onu xırda, sarı çiçəklər arasında ipiri qırmızı qızılgülə bənzətmişdi, gah zülmət gecədə göydə qərarlaşan solğun ulduzlar arasında parıldayan Dan ulduzuna, gah...

Doğrudan, niyə belə güclüymüş sevgi hissi? Sevdini sənin gözündə gözəllərin gözəli, yaxşıların yaxşısı eləyən, sənə tam bihüşedici dərəcədə həzzverici aşıqlıq əsirliyi yaşadan ən ali bir hissmiş o. Hətta lap oğluna yazılan qəder: "Yaxşı ki, varsan, canım! Bir bilsən səni nə qədər sevirəm. Allaha and olsun, atamdan da çox istəyirəm səni".

Emalatxanaya yaxınlaşdı, sağa-sola baxıb yenə nəsə bir hürküylə içəri daxil oldu. Əsirin əllərini açmışdı deyə üşürgələndi, əlində tutduğu ot dəmləməsi ilə dolu stəkanı sinəsinə sıxdı. Şər qarışmaq üzrə olduğundan pəncərədən içəri düşən öləziyə işıq çətinliklə əşyaları ayırd eləməyə imkan verirdi. Üstü dəzgahlı stol, taxta qalağı, yarımçıq qapı-pəncərə. Yere döşənmiş zolaqlı döşək. Üstündə üzü üstə uzanaraq zarıldayan şəxs...

Yox əşi! Bu bədbəxtədən nə təhlükə gələ bilər axı!

Gözü İsanın həmişə yorulanda əyləşdiyi kətlinə və yanaşı qoyulan, qonaqçün nəzərdə tutulan digər kətilə sataşdı. İllər rənglərini xeyli qaramtıllaşdırıran bu taxta kətiləri İsanın atalığı düzəltmişdi. Qonaq kətlinə, yəqin ki, ən çox Şadman müəllim əyləşmişdi. Rəhmətlik İsanın son illərdə Şadman müəllimlə daim ünsiyyətdə olmasının əsas səbəbi, təbii ki, dostluqlarından savayı, Şadman müəllimin çox məlumatlı olması idi. Baxırdın, İsa əlindəki işi görə-görə başının üstündə dayanmış Şadman müəllimin söhbətlərini dinləyir. Ya da kətilərdə üzbəüz əyləşib söhbətləşirlər.

Şadman müəllim "VEF" markalı tranzistorlu radioqəbuledicisi vasitəsilə (deyilənə görə, neçə ay pul yığıb, gedib Bakıdan alıb gətirmişdi) "Amerikanın səsi", "Azadlıq" radiostansiyalarına qulaq asırdı, qəzetlər yazmayan, televiziylar göstərməyən xəbərləri o söyləyirdi. Ən çox işlətdiyi söz də "Mirzə Xəzər dedi ki..." idi. "Azərbaycandan gələn səslər" proqramının aparıcısı idi Mirzə Xəzər.

Nədənə bax bu an Əslinin yadına hadisələrin başladığı 1988-ci ilin fevral günləri düşdü. Həmin günlər Şadman müəllim çox intensiv, özü də elə qanıqara halda gəlirdi, bıçaq vursaydın, qanı çıxmazdı. İsanın əlində təcili işi varıydı, kənd məktəbinə parta düzəldirdi. Şadman müəllim danışdıqca qəzəblənirdi, çəkici mismara həmişəki ahəstə vuruşundan əsər-ələmət qalmırdı. Şadman müəllim isə dəhşətli şeylər danışdı. Xankəndi mərkəzi xəstəxanasında təcrübə keçən iki azərbaycanlı tələbə qızı ermənilərin zorlamasından, Əsgəranda böyük qarşıdurmadan, iki ağdamlının qətlə yetirilməsindən...

Sonra vəziyyət lap pisləşdi. Şadman müəllim qapqara qaralmış halda növbəti dəhşətdoğurucu hadisələri nəql etməkdəydi: Sumqayıtda hansısa qüvvələr tərəfindən ermənilər yaşayan mənzillərə basqınlar, Spitakda, Quqarkda, Stepanavanda yüzrlə azərbaycanlının öldürülməsi... Bir dəfə,

hələ Şadman müəllim Vartanda 20 azərbaycanlının diri-diri yandırılması xəbərini gətirəndə İsa çəkici var gücü ilə barmağına necə vurmuşdusa, barmağı şişib bir anda kösövə dönmüşdü...

Bir dəfə isə, onda ki Şadman müəllim gözünün yaşını saxlaya bilməyərək ermənilərin Qarakənd yaxınlığında bizim "Mi-8" vertolyotumuzu vurduqlarını (1991-ci ilin 20 noyabrı idi), xalqın Qarabağ müharibəsində ən güvəndiyi rəhbər şəxslərinin (müdafiə məsələləri üzrə dövlət müşaviri Məhəmməd Əsədov, baş nazirin müavini Zülfü Hacıyev, baş prokuror İsmət Qayıbov, dövlət katibi Tofiq İsmayılov və digərləri) sanki seçilərək bu vertolyota doldurulub qətlə məruz qaldıqlarını söyləmişdi, qəzəb və nifrətlə rəsmi Bakının bu nəhəng terrora "dumanda vertolyot idarəetməni itirərək qəzaya uğrayıb" şərhini verməsini lənətləmişdi, onda İsanın ömründə ilk dəfə ürəyi tutmuşdu, Şadman müəllim haylayandan sonra Əsli qaçaraq gəlib onun yaxasını açmış, yelpikləmiş, sinəsini ovuşdurmuş, Münəvvərgildən valerian gətirib içirtmişdi.

Bakıdan aydın görünməsə də, Qarabağın özündə nəyin nə olması çox aydın göründüyündən, İsa özünə gələndə bir kəlmə söyləmişdi ki, deyəsən, Qarabağ gedəcək. Şadman müəllim də ağır-ağır başını yelləməklə bunu təsdiqləmişdi.

Yalnız indi xatırladı, bax bu yarımçıq qapı-pəncərəni İsa Əlirza üçün düzəldirdi. Bayaq üstünə əlibaltalı gəlmiş Ramazanın şəhid olmuş kiçik qardaşı üçün. Əlirza toy eləyəsiydi, ata evindən yeni tikilmiş evə köçməliydi, qapı-pəncərə də həmin ev üçün idi. Öncə İsa gedib şəhid oldu, ardınca Əlirza...

Gətirdiyi dəmləməni onu görcək sifətinə təbəssüm qonmaqla yerində azacıq dikələn əsirə içizdirdi, sonra "Almagel" dərmanından bir qaşığı verdi.

"Çoxmu qorxdun" sualına əsir başını tərpətməklə cavab verdi. Sonra əsir sual verdi, soruşdu, "O məndən nə istəyirdi?"

Əsli yarımçıq qapı-pəncərəni göstərərək nişanlı Əlirzanın şəhid olması əhvalatını nəql elədi, dedi, təsir əks-təsirə bərabərdir, az qala hər bir ailə, nəsil itki verib sayənizdə.

Sual vermək növbəsi yenidən Əsliyə çatdı, soruşdu, sənə, oğlum barədə necə xəbər tuta bilərəm? Sual çox qətiyyətsiz səsləndi. Sanki əlləri sinəsinə sıxılmış əsirin gözlərini döyərək çiynlərini çəkəcəyini öncədən bilirdi.

Yaxşı, bəs Camo əsirin əllərinin açıldığını eşidəndə necə olacaq? Çıxış yolunu dərhal tapdı. Əsgərlər yemək gətirən vədələrdə, artıq söz-söhbət olmasın deyə, əsirin əllərini bağlayacaqdı, vəssalam.

Əsir çox halsız idi, bayaqkı hadisə ona həddən artıq pis təsir etmişdi. Mədəsinin ağrısı da şiddətlənmişdi deyəsən. Qəfildən sinəsini ovuşdura-ovuşdura uşaq kimi ağlamağa başladı, bərk ağrıdığını bildirdi, bir qaşığı da dərman istədi.

Əsli də ona dərman içirtirdi. Əlindən nə gəlir axı? Neynəyə bilər? "Kaş bircə sağalaydı", – deyə Əsli göz yaşları içində pıçıldadı.

– Eh, ay İsa! Eh, ay Samir! – deyib qıyğa çəkdi.

İnsan üçün ən böyük göz dağı itirdiyi sevgilərin izlərimişi. Bütün izləri zaman yuyub aparır. Təkcə sevgi izlərinə gücü çatmır.

Əsir yenə üzünü üstə uzandı. Zarıya-zarıya barmaqlarını döşəmədə gəzdirməyə başladı.

Nədənsə Əsliyə elə gəldi ki, o, pianoda ifa edir...

* * *

Bu gecənin zil qaranlığını yenə həmin o dümağ saqqallı, uzun əbəli, əli əsalı şəxs aydınladı. Yenə sirli-sehrli söz çeşidlərindən ilmə-ilmə cümlələr toxudu. Öncə ənənəvi sualla başladı, dedi “Məndən nəse soruşmaq istəyirsən, düzdürmü?” Sonra özü verdiyi sualı özü cavablamaqla nitqini davam etdirdi, dedi: “Özü də sevgi barədə bilmək istəyirsən”. Sonra da göylə yeri, ümmanla qurunu, uzaqla yaxını bir-birinə qovuşdurdu...

Şirin, yapışıqlı səsi ara-sıra yerə döyəclədiyi əsasının və ara-sıra çəkdiyi sədəf təsbehinin asta xışiltısından ahəngləndirdi, avazlanırdı...

– İnsanın cismani varlığının mərkəzindəki əsas dayaq nöqtəsi onun qəlbidir. İmanın da məskəni qəlbdir, iman isə Allahın ağıl verdiyi məxluqa əta etdiyi nurdur. Qəlb özlüyündə maddi, bir də mənəvi olmaqla iki anlamda dərk edilir. Maddi anlamda qəlb cismanidir, “ürək” adlanır, ətdən ibarətdir. Mənəvi anlamda isə qəlb “kənül” adlanır. Qəlbin möhürlənməsi, cəhəlt hicabına bürünməsi, korluğu haqq yolundan azmağın başlıca səbəbidir. Qəlbin ən böyük zənginliyi isə sevgiyə, eşqlə dolmasıdır. Sevgi, eşq insanı Allaha, aşıqı məşuqa bağlayan ən ali hiss, ən uca duyğudur, insan qəlbinə bəxş edilmiş ilahi zövq və feyzdır.

Dinləyirdi. Amma yenə ayırd eləyə bilmirdi yatırmı, ya oyaqdırmı. Sirli qonağıyla arasındakı məsafə sanki çox yaxın idi, əl uzatsaydı, çatacaq qədər yaxın idi. Amma tərپənməyə, əlini uzatmağa cürət etmirdi.

– ... Eşq özlüyündə bir məcazi olur, bir həqiqi. Həqiqi eşq Allah eşqidir, məcazi eşq maddi dünyaya, onun cisim və varlıqlarına olan eşqdır. Maddi aləmin bütün zərrələrində, eləcə də hər bir insanda İlahi Varlığın vəchindən bir nur vardır. İnsan başqa varlıqlarda, xüsusən də özü kimi insanlarda həmin nuru görüb ona meyil edir, onu sevir. Məcazi eşq özü həqiqi eşq üçün bir başlanğıcdır həm də. İnsan sevdikcə sevginin sevinc və feyzindən məst olur. Sevgi, eşq və məstlik bir-birini tamamlayan anlayışlardır.

Əsla səfini pozmadan, yorulmadan, nəfəs dərmədən danışmaqdaydı:

– Eşq məhəbbətin daha şiddətli halıdır. Adətən, eşq közün özüdür, məhəbbətsə onun işığıdır. Eşq daha çox yandırır-yaxır. Çox əzəmətli duyğudur, möhtəşəm hissdır eşq. Ancaq bir o qədər də cəfaverici xislətə malikdir. Öncə asan və cazibədar görünər. Lakin elə ki ona mübtəla oldun, bütün müşkülləri ortaya çıxar, necə ağır, əzabverici bir hiss olduğu bəlli olar. Bə-layi-eşq deyilən bir halın əsirinə çevrilərsən, şəbi-hicran günlərin başlayar.

Elə aydın şərh verir, gizlinləri elə gözəl aşkarlayırdı ki...

– Sevdliyindən ayrılmağın – hicran dərdi və ona qovuşmaq istəyin – vüsal həsrəti içini çuğlayar, daim əzab çəkər, möhnət və iztiraba düşər olar, göz yaşı tökərsən. Hər bir sevən mütləq bu hicran, möhnət əzabını, vüsal həsrətinin iztirablarını yaşamalıdır. Sevgi artdıqca cəfa da artır, şəbi-hicranın zülmət və qaranlığının əzabı da artır. Nə qədər çox məşəqqət, zülm çəkirsənsə, öz eşqinin böyüklüyünü, eşqə sadiqliyini bir o qədər isbat etmiş olursan. Yalnız bundan sonra qovuşma gəlir.

Və sehrli, sirli gecəyə vurulmuş möhür, son nida gəldi:

– Eşq ağıl və elmdən daha yüksəkdir. Ağıl və elmlə ancaq maddi dünyanı və ona aid bilikləri kəsb etmək, anlamaq olur, bunlar ilahi həqiqətləri anlamaqçün kifayət etmir. İlahi həqiqəti tam dərk etmək və ona çatmaq üçün yalnız eşqin yardımı gərəkdir!

26-cı hissə

9-cu dəftər

“İstəyirsiniz mən göyləri, yerləri şahid çəkim ki, qələm əsla cansız deyil, canlıdır. O, yazdıqlarının mahiyyətinə varır, sevincindən bəhs edəndə özünü də sevinir, kədərdən bəhs edəndə isə dərdə, qəmə, batır.

Artıq tam olaraq Bakıda mənim millətimin müsəlmanlara qarşı qətlə həyata keçirdiklərinə əmin olduğdan, “erməniləri müsəlmanlardan qorumaq”, “bolşevizmi qəbul etmək istəməyənlərə bolşevizmi qəbul etdirmək” kimi cəfəngiyyatlardan dolayı yalan pərdəsinin küçələr boyu qalaqlanmış günahsız, dinc müsəlmanların eybəcər hala salınmış meyitləri reallığıyla tam yırtılmasından sonra mən həqiqətən bir utanc hissi keçirirdim. And olsun o müqəddəs Yaradana ki, yer yarılısaydı, yerə girərdim.

Martın 25-də - onda ki, martın 24-də 36-cı Türküstan polkunun tələbi, matrosların hədə-qorxusu və Çaparidzenin müdaxiləsindən sonra bizimkilər qətləmi dayandırmışdılar, tərəflər arasında barışıq elan olunmuşdu, gec də olsa Fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti Bakıda asayışı bərpa etməyə başlamışdı, həmin məqamda bir iş də olmuşdu ki, Sovetin müsəlman üzvü Kazım Axundova şəhərin dağlıq hissəsini – Çəmbərəkəndi mümkün ola biləcək erməni basqınlarından qorumaq üçün 10 silahlı matros verilmişdi. O vədədə tanış olduğum bu fədakar insan öz işini təkcə Çəmbərəkəndi qorumaqla bitmiş hesab etmirdi, küçələrdə qalaqlanmış meyitlərin yığılmasının təşkili ilə də məşğul olurdu.

Haşiyədən kənara çıxıb söyləyim ki, bütün şəhər üzrə həm bolşeviklərin, həm də müsəlman komitələrinin təşkilatçılığı ilə meyitlər yığılırdı, “Vulkan” cəmiyyətinin istifadəsiz qalmış limanına 6748 meyit yığılmışdı, sonra onlar Petrovsk və Jeleznodorojniy limanlarından barajlarla Bibi Heybətə daşındı. Ən azı, altı baraj meyit aparmışdılar, and olsun Yaradana. Meyit yığılması düz 31 marta kimi davam etmişdi. Bunlar hələ meyitlərin hamısı deyildi. Sonradan bəzi meyitlərin Sabunçu, Suraxanı və Binə kəndlərində quyulara basdırılması aşkar ediləcəkdi, Çirkli Dərədə isə elə təkcə bir quyudan qulağı, burnu, cinsiyyəti kəsilmiş, qarnı yırtılmış 57 qadın meyiti aşkarlanacaqdı.

Hə, Axundov Nikolayevsk küçəsindən meyitlər daşınanda gözlərindən bildir-bildir yaş axıdaraq üç və beş yaşlı uşaqların, gimnaziya şagirdlərinin meyitlərini mənə göstərib soruşurdu ki, Allah heç bu zülmü götürərmə.

Mərkəzi Türmənin yanında 400 müsəlman meyiti saydım. Hamısı soyundurulmuşdu, başları Qərb istiqamətində qoyulmuşdu. Niyə? Bilmədim.

Qeyri-ixtiyari gözlərim meyitlərin arasında üç müsəlman tanışımın meyitini axtarırdı, əzabla öldürülmüş insanların hamısının gözlərinə, burunlarına, ağızlarına dəhşət ifadəsi necə qonmuşdusa, sanki hamısı bir-birinin oxşarı idi, kimin kim olmasını çətin ayırd edərdin.

Mən bu yazımın əvvəlində qələmin canlı olmasından, yazdıqlarının mahiyyətinə varmasından boşuna söz açmadım. Zira, yazdığım qeydlərin həcmcə çox böyüməməsi, belimə şələləyib özümlə eldən-elə gəzdirdiyim rükzakımı tam zəbt etməməsi üçün onsuz da çox mətləbləri qeyd etməkdən vaz keçir, bir növ, qənaət rejiminə əməl edirəm. Həmin gün Kazım Axundo-

vun bir insafli qəzetəçi sayaraq məni və həvəskar fotoqraf olan rus Vladimir Sokolovu Kərpicxana deyilən yaşayış məskəninə dəvət etməsi Sokolovdan tarix üçün üç-dörd foto çəkməsi xahişi səbəbindən doğmuşdu, amma o anlarda bax məhz dediyim qələmlə bağlı hadisə baş verdi. Necə ki, bir vəhşət görəndə insanın damarında qanı donur, bax, eləcə də mənim qələmimin mürəkkəbi dondu, nə illah elədim, qeydlərimi başa çatdırma bilməyib titrək əlimlə birtəhər qələmimi və qeyd dəftərimi rükzakıma dürtüsdürüb gözümə gördüyüm, insanlıqla bir araya gəlməyəcək səhnəni beynimə yazası oldum.

Bir mənzildə Sokolov ilk fotosunu çəkdi, iki yaşlı körpəni yeddi-səkkiz verşka uzunluqlu kazaçkov mismarı ilə daş divara pərçimləmişdilər. İkinci mənzildə növbəti fotosunu çəkəsi olan Sokolov içini çəkərək "heyvanlar" söylədi, bu sözün, sandım ki, bizlərin hər birinə, o cümlədən mənə də aidiyyəti var, özü də çoxdur.

Yataqda 13-14 yaşlı çılpaq qız uzanıqlı vəziyyətdə əbədi yuxuya dalmışdı, bədəni qançır-qançır idi, ayaqları aralıydı, ayaqlarının arasında qan gölməçəsi yaranmışdı, iki-üç milçək vızıltıyla qan içirdi. Biçarəni onlarca şəxs sıra ilə zorlamışdı, elə bu təcavüzdən də dünyasını dəyişmişdi, olduqca ürəkdağlayan mənzərə idi.

Daha bir neçə mənzili gəzəndən sonra növbəti mənzilə yetişəndə birinci otaqda yerdə 23-24 yaşlı lüt qadının və altı-yeddi yaşlı oğlan uşağının meyitini gördük. İkinci otağa keçəndə isə... Mən bilmirəm, vallah bilmirəm, müqəddəs xaç haqqı bilmirəm, insan hansı anında bütün insanlıq deyilən xüsusiyyətlər cəmini itirib Ali Yaradanın iradəsinin ziddinə olaraq ən yırtıcı, ən vəhşi heyvandan belə yırtıcı və vəhşi xislətə düşə bilər. Yerdə südəmər körpə meyiti vardı, sifətindəki gülümsəyir ifadə ondan xəbər verirdi ki, kürəyinə süngü soxularkən şipşirin yuxudaymış. Bilmirəm, uşaqlar yuxu görə bilirlərmə, ancaq həmin an onun gözəl yuxu gördüyü şəksiz idi. Bəlkə də yuxusunda o böyümüşdü, xoşbəxtlik, bəxtəvərçilik dənizinə baş vurmaqdaydı... Körpənin əl-ayağını isə içəri soxulmuş kirli-paslı küçə itləri gəmirib didişdirirdi.

Sokolov necə dəhşətə gəlmiş, foto çəkməyi dayandıraraq hövlnak oradan qaçdı, mənə Axundovun fasiləsiz yağdırılan "Bunu Allah götürərmə" suallarının şillə kimi üzümə-gözümə çırpılan şiddətindən qurtulmaq üçün mıxlanıb yerdə qalmış zalım ayaqlarımdan tərپənib getməyi acizənə surətdə rica edə-edə qaldım...

Bu hadisə məni necə əzmışdi, qəlbimi necə inlətmışdi, söyləyə bilmirəm. Dəfələrlə o yataqda qan-içində ölüb qalmış kütləvi zorlanmaya məruz qalan qızın yerində bacım Noranı, nişanlım Anuşu təsəvvür edib ürəyimin çırpıntılılarından köksümü yarıb çölə çıxacağı və gərilən damarların tab gətirməyərək partlayıb yaşadığım evin ağappaq divarlarını al qırmızı qanla bulaşdıracağı təəssüratı yaşamışdım həmin gecə.

Hələ o körpə!!! Aman Allah!

Çox sarşılmışdım. Nəyin bahasına olursa-olsun, geriye qayıtmaq istəyirdim, amma dezertir damğası alacağımdan, valideynlərimin incildilməsindən hədsiz ehtiyat etməyim yenə də mənim şərin qoynunda duruş gətirib qalmağımı diktə edirdi.

* * *

Bakı qətləmi xırda-para epizodları çıxmaq şərti ilə yatırılmışdı, "İrəli" daşnak qəzeti yazırdı ki, bu son xoşagəlməz günlərdə Erməni Milli Şurası

müsəlman əhalini bacardıqca müdafiə edir, onları himayəsi altına alırdı. Bu boyda yalanmı olardı?

Müsəlman komitələri isə qırğının, ziyanın miqyasını hesablayırdı. Təkcə elə 19-21 mart tarixlərində - üç gündə Bakıda 11 min müsəlman öldürülmüşdü, əhaliyə 400000000 rubl ziyan dəymişdi. Bakının müsəlmanlar yaşayan Məmmədli, Çirkli Dərə və Kərpicxana adlı hissələri büsbütün dağıdılmış, əhalisi güllələnmiş, süngüdən keçirilmişdi. Şəhərin mərkəzindəki əksər binalar, mehmanxana və mağazalar qarət edilmiş, yandırılmışdı. Bir də təkrarlayım ki, Bakının qürur rəmzi olan, arxitektura şedevri İsmailiyyə binası da həmçinin.

Ara azacıq sakitləşən kimi vahimə və panika içində olan bəzi Bakı sakinləri canlarını qurtarmaq üçün Biləcəri dəmir yolu stansiyasına (Bakı stansiyası quldurların tam nəzarətində idi) gedir, ordan faytonla 50 rubl ödəməklə Sumqayıt stansiyasına yollanır, ordan yük vaqonu ilə Xaçmaza, ordan da atlarla Qubaya pənah aparırdı. Halbuki, mənim əlimdə səhih məlumat var idi ki, müsəlman qırğını tək Bakı ilə məhdudlaşmayacaq, böyük dəmir yolu stansiyalarında – Yevlax, Ucar və Kürdəmirdə, ən əsas coğrafi nöqtələrdə - Quba, Lənkəran və Gəncə quberniyasında, xüsusən Şamaxıda daha azğınlıqla davam etdiriləcək.

Bakı qırğından keçən növbəti günlərdə mən əzab və səksəkə içində əvvəlki ünvanımda yaşamaqda davam edir, hər günümü bir şüşə vodka ilə bitirməklə növbəti gündə Poqosovdan xidmətimi bitirməyim və geriye - vətənə qayıtmağım müjdəsini gözləyirdim. Amma bu gözləntim elə gözlənti olaraq da qalır, qurğuşun ağırlığında olan ümidlərim polad ağırlığında olan reallıq yükünün altında çabalayıb inləyirdi.

Otaq yoldaşlarım yaxşı ki, mürəxxəs olub getmişdilər. Yoxsa bu ağır durumda onların mövcudiyyətinə, sadəcə, tab gətirə bilməyəcəkdim. Şəhərə çıxır, Poqosovun yanına gedib-gəlir, bu şəhərdə yeganə həmdəyim olan Yakov Smirnovu ziyarət edib saatlarca söhbətləşir, Bakının talanmış, xarabalığa çevrilmiş baş küçələri ilə dərddli-dərddli gəzişirdim.

Poqosovun yanına gedib-gələndə də, digər erməni komitələrinə baş vuran da, küçələri gəzəndə də fikrim-zikrim həm də onda olurdu ki, birdən Hamleti görərəm, ondan bir xəbər bilərəm. Hesabla o da bu vədələr Zaqafqaziyada olmalıydı, tale bizi kaş ki yenidən görüşdürəydi, keçmiş o xoşbəxt həyatımın yeganə yadigarı ilə bircə an baş-başa qala bilməyim mənə bu iztirablı aylardan, illərdən qat-qat dəyərli olardı. Amma Hamletdən yox, Qriqori Melkumyandan xəbər tutdum – Qriqori əmimdən, atamın dostundan. O şəxsdən ki, 1912-ci ilin günəşli və küləkli bir günündə Üsküdərdəki evimizə qonaq gəlib anamın bişirdiyi yaşıl lobya soyutmasını sarımsaq-qatıqla bəh-bəhlə yediyi zamanda atamın məni işə düzəltmək xahişini məni bax bu bəlaya – bu oküz boyunduruğuna salmaqla həll edərək yaxşılıq etdiyi halda əslində görünməz bir pislik eləmişdi. Sonradan, necə ki mənəvi ölümümə bu cür səbəbkar olmuşdusa, eləcə, Vanda alçaq Mesrop Ülgüc tərəfindən həbs edilərək zülmət zirzəmiyə salındığımda da xilaskarıma çevrilmişdi, xəbərimi eşidib dərhal Vana gəlmiş, əlaqələrinin köməyi ilə məni fiziki ölümün pəncəsindən qoparmışdı. Parapet yanındakı Erməni kilsəsindən əzizlərimçün dua etmək ritualını bitirib çıxanda Konstantinopolda atamla Qriqori əminin müştərək dostları olan Vartaz əmini gördüm. Tanrım, özgə vaxtı heç salam vermədiyim, çox da xoşlamadığım

bu adamı burada görcək necə sevindim, ona sarmaşıb necə ağladım?! Vartazdan Konstantinopolun, hətta atamın belə qoxusunu da aldım həmin anda. Bax onda hal-əhval tutmağımızın sonunda Qriqori əminin edam edilməsi xəbərini eşitcək, sarsıldım. Deməzsənmiş, Qriqori Melkumyan 1915-ci ilin 17-18 iyulunda Diyarbakırın Ziyer kəndində 500 qıyamçının, 29 iyulda Maraşda 400 qıyamçının, 2-3 avqustda Sivasda da yenə də 400 qıyamçının üsyanlarının təşkilatçılarından biri kimi Dendil yaxınlığında həbs olunaraq edam edilibmiş.

Onunla Muşda olanda – 1915-ci ilin yanvarında son dəfə telefon əlaqəmizi xatırladım. Göz yaşı içində tam yorulduğumu, usandığımı, hətta intihar edəcəyimi söyləmişdim. O da demişdi, “Ağlını başına yığ, uzağı apreldə müharibə bitəcək. Bəxtin gətirsə, müstəqil Ermənistanın fədaisi kimi, gətirməsə isə zəngin təcrübəyə malik bir qəzetəçi kimi Konstantinopola dönəcəksən, atan da səni evləndirəcək. Toyunda da Qriqori əmin musiqiçiləri özü dəvət edəcək, aşiq Şeram və aşiq Avasını çağıracağam, bir erməni “Tərəkəmə”si də oynayacağam”.

Sona qədər millətçi, sona qədər qərəzli oldu. Hətta son sözlərində də türkün “Tərəkəmə”sinə erməni “Tərəkəmə”si dedi. Eh. Həyat. Sənin dolanbac yollarında azmamaq bəlkə də mümkünsüzdür.

* * *

Bir də bilirsiniz, 1918-ci ilin martında Bakı küçələrində nəyi müşahidə etmək acınacaqlıydı? Sadələvh müsəlmanlar onlara dəyən ziyana görə Şaumyanın, onun əlaltılarının qəbuluna düşmək üçün uzun-uzadı növbələr yaratmışdılar, xırda qanıçənlərin vurduqları ziyana görə böyük qanıçənlərdən pənah umurdular. Belə bir hadisənin də şahidi olmuşdum: qırğın zamanı ayağından güllə dəyib amputasiyaya məruz qalan Serkovniy, 18 ünvanında yaşayan binəva birisi - Məmməd Əliyev əsalara dirənərək iki sutka gecə-gündüz növbə gözləmiş, nəhayət, Şaumyanın kabinetinə düşəndə gözlərindən yaş axıdaraq ailə üzvlərinin güllələndiyini, bütün əmlakının talandığını söyləmiş, çarəsiz duruma düşdüyünü vurğulayaraq imdad diləmişdi. Şaumyansa üz-gözünü turşudub: “Allahına şükür elə ki, özün sağ qalmısan. Get burdan!” – hədəsi ilə onu qovmuşdu.

Həmin dövəmlər Bakıya ürək dağlayan bir mənzərə hakim idi. Erməni mənzillərində şadyanalıq, yeyib-içmə, qələbə təntənəsi öz epogey halına çatmışdı. (Bir gün qapımı döyüb, erməni mühəndis Adamovun həyat yoldaşı mənə bir ovuc şirinlik qənd də gətirib vermişdi, müsəlmanların Novruzunu qara gətirib qanlarına susandığını görcək evlərə şəkər paylayacağını əhd etdiyini dilə gətirmişdi). Erməni komitələri, daşnak bürosu məclislər, ballar keçirir, əldə etdikləri milyonlarla pulun, daş-qaşın işığında qopardıqları ton-ton ərzaqdan israfcasına dadır, oxuyur, rəqs edir, əylənirdilər. Doğmalarını itirən, ev-eşiyi yandırılan sağ qalmış müsəlmanlar isə (şikəst qalanı, yaralı olanları da kifayət qədər idi) çəkdikləri dəhşətli əzabla bahəm bütün maddiyyatlarını, ərzaq ehtiyatlarını itirdiklərinə görə indi də aclıq təhlükəsinə tuş gəlmişdilər. O günlərdə gözlərim şəhər zibilliklərində yemək axtaran, acından küçədə yıxılıb qalan müsəlmanları görməyə alışmışdı. Zəngin neft səltənətinin

aborigen millətinin bu hala salınması, fikrimcə, çox böyük ədalətsizlik idi. Amma bu ədalətsizliyi bir erməni kimi etiraf etməyim kimə lazım idi? Poqosov və Poqosovkimilər “vətən xaini” damğası ilə dərhal mənim məhvimə fərman verər, ailəmi belə təqibə məruz qoyardılar. Müsəlmanlar üçün sə mənim – sırası bir erməni yazarının, sözü sözlər yanında milçək vızıltısı qədər belə eşidilməyəcək bir məğmun, aciz, gücsüz bəndənin söylədikləri yaralarına məlhəm, dərdlərinə təsəlli ola bilməyəcəkdi. Mənim millətim xristian olması – xristian güclərə arxalanması hesabına bu mücadilədə güclü tərəf idi, müsəlmanları tam yenmişdi - əsas həqiqət bax, buydu.

O ki Əhməd İzzət Paşanın əmriylə yaş senzinə görə ordudan kənarlaşdırılmış Maraş komandanı Süleyman Paşa təsəlli üçün atlı qarışqaları döyüşdürərkən təqribən eyni ölçülü-biçimli, eyni güclü qarışqalardan birinə qahmar çıxaraq yoğun barmağıyla digərini daim aşağı itələyirdi, eynən o cür də bolşevizmin yoğun barmağı erməni-müsəlman münəqişəsinin müqəddəratını həll etməkdəydi.

Qaranlıq düşəndə qarabasmalarım başlayırdı, ağılımı get-gedə itirmək üzrə olduğumu ehtimallarım, fərziyyələrim daha aydın isbatlayırdı. Bu şəhərin hər gün təkrarlanan küləklərinin vıyılması pəncərəni çərçivəqarışıq qoparmaq, damı laxladır uçurmaq çabalarıyla çıxardıqları səs-sədayla mənə lap sarımsı uddururdu. Bir yandan da, çox güman, ev sahibəsinin yanına gələn erkəklərin gecəyarı belə usanmadan taxta pillələri cırıldadaraq aşağı-yuxarı çıxmaları içimə vəlvələ salırdı. Gözlərim yuxusuzluqdan alışır-yansa belə, onları yuman kimi gah bu lənətə gəlmiş səslərin qorxu-hürküsü, onlar imkan verəndə isə həmin o qarabasmaların basqısı (daha çox qaynar su ilə dolu qazan başıma əndərilir, ərşə çatan tonqalda heyvan kimi ətim şişə taxılıb qızardılır, xəncərlə gözüm ovulub xırçılıqla yerə tökülürdü) məni yataqdan dik atılmağa, işığı yandıraraq su qrafini başıma çəkməyə, yanğının söndürülməsi prosesinin bir belə uzun çəkməsindən sonra da tənəffüs halda ciblərimi axtararaq papiros və kibrit tapıb ciblərimin məhvini labüdləşdirən papirosçəkmə cəzasına sövq edirdi.

Belə vaxtlar “bəlkə mən lənətlənmişəm” deyər düşünür, bu düşüncənin öldürücü təsiri əvvəlki vəziyyətimi bunun yanında lap toyagetməli edirdi. Özümü hamam otağına salıb başımı soyuq suyun altına tutur, fıxırır burnumu təmizləməklə kəsilməkdə olan nəfəsimi bərpa edəcəyimi düşünür, bir də alüminium tübikdəki mentol dadı verən pasta ilə cidd-cəhdlə, var-gücümle dişlərimi sürtürdüm.

Haçansa hardansa oxumuşdum ki, ruhi sarsıntı keçirən insanların özəl qəribəlikləri olur, gecə yarısı dişimin mina qatının indicə qoparılıb aparılacağı təəssüratı yaradan çox kobud təmasla diş fırçalamağım, şübhəsiz, mənim ruhi sarsıntımı isbatlayan özəl qəribəliyim sayıla bilərdi.

Tarix ona görə tarix olur ki, güclüyə xidmət edib zəifi aşağılayır. Tarixin qələmini, kağızını güclülər ayırır, onu yazan mirzələri güclülər seçir, bir tikə çörəyini, bir içim suyunu verir ki, otur yaz. Onlar da yazır. Qaraya ağ, ağa qara deyər-deyər yazdıqlarını üst-üstə qalaqlayırlar.

Şərəfin tarixi əsla mümkün olan şey deyil. Məncə, yalnız şərəfsizliyin tarixi mövcuddur!”

32-ci hissə

32-ci gün, 2 aprel

Yenə kənd bir-birinə dəymişdi. Kəlbəcər işğal olunmuşdu, cəbhədə vəziyyət hədsiz dərəcədə pisləşmişdi. Bir çoxları qapı-pəncərəsini qırıllayıb kənddən gedirdi. "Pozisiya"ya çatana qədər Əsli yük maşınlarıyla, eləcə də üstü şələlənmiş minik maşınları, traktor, yüklü at və eşşək arabaları ilə köç aparan nə qədər insan gördü. Mələşən qoyun-quzu, böyürən inək-camış sürüsü də kəndə əlvə deyirdi sanki.

Hara gedirlər?

Kəndi qoyub getməkmi olar?

Bibisi qızı Zivərgilin at arabasının qarşısına keçdi, qundaqda nəvəsini tutmuş Zivərə: "Niyə gedirsiz axı, getməyin! Mühəribəni biz qazanacağıq əvvəl-axır", – deyib getmələrinə mane olmaq istədi, amma Zivərin əri arabanın səmtini dəyişdi, yollarına davam etdilər.

Bu nədir? Qonşuları Fatmağil də gedirdi. "Hara gedirsiz? Bəs ölənlərin qəbri necə olacaq?" deyərək Fatmanın qolundan yapışaraq sual etdi, Fatma baxışlarını yayındırdı, qolunu da dartıb onun əlindən qopardı.

Fatmanın ərinin irəli uzanan bükülü ovcunu, "Al, pendirin puludur, götür" – kəlmələrini Əslinin heç bir reaksiya verməməsi müqabilində irəliləməkdə olan köç çəkib apardı, fərdlər get-gedə ümumilikdə itib-batdılar.

... "Pozisiya"da da sanki bir qarışıqlıq, nizamsızlıq hiss edilirdi. Əsgərlərin üzündə təşviş vardı, inamsızlıq vardı. Camonu heç vaxt indiki halda görməmişdi. Sifəti tutqun, qaşları düyünlənmişdi. Elə bil, cüssəsi də ərimişdi, əvvəlki nəhəngliyi sezilmirdi. Əslini görcək, Camo kövrəldi, dodaqları səyridi, "Kəlbəcər də getdi" deyib, o boyda kişi hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Hətta atası rəhmətə gedəndə, altı yaşlı oğlu su kanalında boğulanda belə Camo ağlamamışdı. Amma indi elə zülüm-zülüm ağlayırdı ki...

O, toxtaya bilsin deyərək, Əsli otaqdan çıxdı, xeyli sonra qayıdıb gəldi.

Camo tütündən sapsarı olmuş barmağının əsməsini gizlədə bilməyərək yarısaralmış biğində gəzdirə-gəzdirə Müdafiə Nazirliyinin nə vaxtdır dirənib bir zabitle dəyişdirmək üçün əsiri ondan tələb etdiyini, üzümüzə gələn həftə də Qırmızı Xaç Cəmiyyətindən gələn olacağını, ev şəraitində əsir saxladığına görə, ola bilsin, ona söz gələcəyini, təzyiq ediləcəyini eşitdirsə də, bununla belə, axıradək əsiri Samirlə dəyişməkdə israrlı olduğunu, "sukalıq edən" oğraşlara da axırda üstün gələcəyini söylədi. Dedi, ermənilər yüzlərlə xocalılıni əsir saxlayır, ancaq biz birini saxlayanda alçaq köpək uşağı elliklə narahat olurlar.

Camonun gözlərindən qan damırdı, gözünün ağrı qıpqırmızıydı. Bu dəfə hansısa Mamedov soyadlı polkovniki yağlamağa başladı. Eşidibmiş ki, Bakıdan gələn bu polkovnik Kəlbəcər müdafiəçilərinə deyirmiş, siz güllə atmayın, ermənilər atdıqca baxın görün haradan atırlar, onlardan şikayət edək!

Camo "Satqınlar! Xainlər! Amma mən qoymayacam bizim rayon da getsin. Erməni heç vaxt bizim rayonu ala bilməyəcək. Mənim şahinlərim onları çıxdıqları deşiyə qədər qovacaq" deyib yenidən qəhərləndi, otaqdan

çıxdı, Əslini lal sükutla baş-başa qoydu, haçandan-haçana qayıdıb gəldi, dalbadal bir-birinin közünə üç siqaret çəkdi. Köhnə tüstü də dururdu, təzə gəlib onun boş qoyduğu künc-bucağa dolurdu.

Qəfildən tüstünü qovub Camo gözlərini Əslinin sifətinə zillədi, şişmiş alnını, gözünün altının qarasını, partlaq dodağını süzüb yerindən dik atıldı, nə baş verdiyini soruşdu. Ağılına ilk o gəldi ki, əsir bibisi qızına xətər yetirib. Avtomatına əl atıb bu dəqiqə gedib əsiri dəşik-dəşik edəcəyini bəyan elədi. Əsli çətinliklə Camonu pilləkəndən yığıldığına inandıra bildi. Ona “avtobusdan yığılmışam” yalanını demədi, Camonu tanımırmı, bu adam yüz cür sual verəcək, “hansı avtobusdu”, “sürücüsü kimdi”, “ayın neçəsi, saat neçədə baş verib” və s.

Yalvar-yaxar eləyib yenə əsirin anasıyla danışmağa izin istədi. Camo məhz bu gün, bu vəziyyətində Samvellə kəlmə kəsmək istəmirdi, amma Əslinin istəyini də ürəyində qoymağa qıymadı, müavini Alxası çağırıb başa saldı ki, Samvelə desin, oğlu əsir düşən erməni qadını Əsliylə calaşdırsın, danışsınlar.

Nəse hiss edirmiş kimi, Camo özü otaqdan çıxdı, Alxasın Samvellə calaşandan sonra söylədiyi “İt köpək uşağı, Kəlbəcəri alıblar deyə bayram edirlər” sözlərini eşitmədi. Camo qayıdıb otağa gələndə Əsligil artıq danışmışdılar.

Əsli dərhal “Balamı niyə tapmırsan, günü aya calayırsan?” deyə şikayətlənmişdi. Erməni qadın da Samirin yerini müəyyənləşdirmək üçün çabalarını, hər dəfə də uğursuzluğa uğramasını bildirmişdi. Deyirdi, əsir o qədərdir, çoxunun qeydiyyatı belə yoxdur, adları heç bir siyahıda keçmir, ona görə də uşağı tapmaq mümkünsüz kimi görünür.

Bu sözlər Əslinin param-parça ürəyini bir az da didim-didim etdi, yaxşı ki, erməni qadın dərhal da ümumi tanışlar vasitəsiylə Qarabağda əsir-dəyişmə komissiyasının sədri Aboya çıxdığını, Abonun bu məsələdə ona kömək edəcəyini, bir də, hansısa yüksək rənkli generaldan müharibənin lap bu günlərdə bitərək atəşkəs imzalanacağını eşitdiyini söylədi, Əsli azacıq toxtadı. Sonra da erməni qadın oğlunun mədə xorası ilə əsgərliyə, özü də ön cəbhəyə düşməsində günahkar olan hansısa “yan”ları üzə çıxarıb məhkəməyə verdiyindən danışdı, hönkürdü ki, canımı çıxarıb verim, balamı mənə qaytar.

Deməzsənmiş, oğlunun əsir düşməsinin artıq bir ayı tamam olubmuş.

Bədbəxt Samir isə 68 gün idi əsirlikdəydi.

Şadman müəllim haçan gəlib içəri keçmişdi, Əslinin xəbəri olmamışdı. Stul çəkib əyləşmişdi, əli ilə Camonun siqaretinin tüstüsünü qova-qova danışmaqdaydı:

– Müstəqillik deyib gərək hoydu-hoyduyla sovet əsgərlərini burdan getməyə qoymazdıq. Ermənilər saxladılar, indi nə edirlərsə, onların hesabına edirlər. Başına dönüm, Camo, o soldat köpəkuşağı bilirlər ki, evlərinə qayıdıb işsiz-gücsüz qalacaqlar, burdasa bəy balası kimi yaşayırlar. Ona görə də kimin çörəyini yeyirlərsə, onun da tərəfini tuturlar. Çox səhvlər etdik! İndi o səhvlərin altını çəkirik...

Telefonun dəstəyindən erməni qadının ardınca gənc bir qızın səsi gəldi. Gənc qız hıçqıra-hıçqıra Surenin bacısı olduğunu söylədi. Dedi, ay xala, ayağının altında ölüm, qurban olum, qardaşımı qaytar, o, xəstədir. Onun əvəzinə, dedi, mən gəlim, öz oğlunu tapana kimi mənə girov saxla...

Heç nə söyləyə bilmədi, dəstəyi Alxasa qaytardı.

Qərargahdan çıxanda bu dəfə ayağından asılan daşlar daha ağır idi, daş da deyildi, təpəydi, qayaydı, axır-axırda lap dağa da çevrildi.

...Darvazanı açıb həyəətə girdi. Öncə emalatxanaya baş çəkdi. Əsir ağappaq idi, xırıldayırdı. Sinəsi çox zəif halda qalxıb-enirdi.

Dərmanının vaxtıydı, çətinliklə içizdirə bildi.

Səsi titrəyə-titrəyə "Yalvarıram, sağal, səni anana qaytarım, anan da mənim balamı tapıb versin. Sizin itlər indi də Kəlbəcəri tutub, vəziyyət çox qarışıb. Sən balamla qovuşacağıma yeganə ümidimsən" söyləyib əsirə dərman içizdirdiyi qaşığı əsən barmaqlarından yerə saldı. Yenə gözlərində yaş selləndi.

Bu xoş münasibətdən vəcdəmi gəldi, yaxud sayıqlayırdımı, əsir gülümsər çöhrə alıb gözüyumulu halda pıçıldadı ki, bura təzə gətiriləndə mənə ən çox əziyyət verən sidiyimi saxlamağım idi. Amma artıq buna alışmışam...

Çıxdı. Bir az havada var-gəl elədi.

Dağ tərəfdən qapqara bulud irəliləməkdəydi. Güclü yağış gəlirdi.

Lobyə əkdii ləklərə baxdı. Cürcəti-filanın yox olmasından çox səbirsizləndi. Elə bil, dünən əkməmişdi lobyaları. (Barı, lobyalarsa tez bitəydi. Bəlkə, onlar da kiçik bir təsəllisi olardı...)

Evin böyründəki tutdan asılmış yelləncək sataşdı gözüne. Külək onu yüngülcə yelləyirdi. Bu yelləncəyi İsa Samirin iki yaşı olanda düzəltdirmişdi. Nədənə böyüyəndən sonra da havalər xoş olanda Samiri yelləncəkdən qopara bilmirdilər. Yeməyini də orda yeyir, çayını da orda içir, dərslərini də orda oxuyurdu. Əslə toppuş bir döşəkçə qoyardı ki, balasının yeri rahat olsun. Yazıq uşaq son dəfə yeni ildə gələndə də bozartmasını yeyəndən sonra gedib orda oturmuş, qəhərli səslə: "Ay ana, elə istəyirəm ki, təzədən uşaq olum, atalı-analı böyüyüm", – söyləmişdi...

Birdən gözüne yelləncəyin söykənəcəyinin aşağı sağ küncünə cızılmış, ilk baxışda elə də sezilməyən "S+N=S" yazısı və ox batmış ürək rəsmi sataşdı. "Samir+Nazilə=Sevgi".

İçində bir şimşək çaxdı, təpəsindən ayaq barmağınacan o şimşəyin gizildəderək, yandıraraq keçdiyini hiss etdi. Niyə indiyədək bu yazını burda görməmişdi? Yazıq balası! Yaralı balası! Bədbəxt balası!

Görən, haçan yazmışdı bunu bura? Müharibədən əvvəlmi, yoxsa hərbi paltarda son dəfə evə gələn günümü? Bəlkə də, qızı görmək ümidiylə gəlmişdi. Amma görə bilməmişdi.

Sənin ox batan, yaralı ürəyinə anan qurban!

Zülüm-zülüm, ürəyi üzülə-üzülə ağlayır, göz yaşları ilə yelləncəyin məyus taxtalarını isladırı.

Külək haradansa ocaq qoxusu gətirdi. Yanan odundan çox yanan quru ot-ələf qoxusuna bənzəyirdi bu qoxu.

Üzünü yelləncəyin oturacağına sürüb indicə oğlunun ətrini duyacaq kimi xeyli qaldı. Bu "xeyli" çox uzun, bəlkə də, bir neçə saat çəkdi. Həmin an xatirələr büsbütün vaxtı, zamanı öz əsarətinə almışdı...

Yox, olmaz! Hər şeyi axarına buraxmaq qəti şəkildə olmaz! Qəfil yerindən dik atıldı, əyin-başını geyindi, qapı-pəncərəni kilidləyib evdən çıxdı, bir az sonra avtobus dayanacağına, sonra avtobusda, sonra ray-onun baş küçəsində elə hey özünə təlqin edirdi ki, hər şey yaxşı olacaq,

Samiri gəlib çıxacaq, ana-bala xoşbəxt yaşayacaqlar, oğlunu evləndirəcək, oğlan nəvəsi dünyaya gələcək, İsanın yurdu boş qalmayacaq.

Xəstəxana binasında axtarib terapevtin otağını tapdı: başının uzunsovluğu dərhal sezilən, 35-40 yaşlı, ləkəli ağ xalat geyinmiş Cabbarov soyadlı birisiydi, bacısını o vaxt müalicə etmişdi. Həkimə tanışlıq verib dedi, “Mədəsində xorası olan xəstəmiz var, amma gerek gedib ona kənddə baxasan, bura gətirməyə şərait yoxdur”.

Həkim öncə “xəstəm çoxdur, gedə bilmərəm” bəhanəsini gətirdi, Əsli “Nə qədər istəyirsən, pul verəcəm” niyyətini açıqlayandan sonra isə təzə pulla “İyirmi manat” söylədi. Amma Əsli həqiqəti gizlətməyin mümkünsüzlüyünü anlayıb “islananın yağışdan nə qorxusu” təsəllisi ilə söylədi ki, xəstə erməni əsiridir. Həkimin gözləri dörd oldu, “Sən nə danışırsan?!” təkrarlamasından sonra qəti olaraq getməkdən boyun qaçırdı. Söylədi, düşməni sağalda bilmərəm, şəhidlərin ruhu mənə qənim olar. Belədən Əsli bir daha vəziyyəti izah elədi, əsir ölərsə, oğlunun azad edilməsi ehtimalının da olacağını, odur ki, həkimə nə qədər istəsə, pul verəcəyini bəyan etdi, yalvardı, “Heç kəs bunu bilməyəcək, bir daş altıda, biri də üstdə”, – deyərək ürək-dirək də verdi.

Həkim xeyli tərəddüddən, götür-qoydan qoparaq, nəhayət, dedi, yaxşı, razıyam, Hippokrat andı içmişəm, həkim kimi milliyyətindən asılı olmayaraq istənilən xəstəyə tibbi yardım göstərmək mənim borcumdur. Amma pulu artır, iyirmi manat yox, iki yüz manat verəcəksən.

Əşitdiyi qiymətdən Əslinin gözləri hədəqəsindən çıxdı, həkimdən bir az insaf-mürvət dilədi. İki yüz manat yeni oyun-oyuncaqdır? Həkimə “Risk edirəmsə, heç olmasa bilim nəyin uğrunda edirəm” söyləyib geri durmadı.

Əsli çar-naçar ordan çıxdı, bazarın içində qızıl alqı-satqısı köşkü vardı, iti addımlarla, nəfəsi yarıla-yarıla ora yollanıb barmağındakı təkqaşı iki yüz otuz manata təhvil verdi, gətirib pulun iki yüzünü içində gömülən “haram xoşun olsun” nidası ilə birgə həkimin qabağına qoydu. Həkim gözündə işartı pulu qamarlayıb cibinə dürtərək dedi, “İndi getmək olmaz, görüb-eləyən olar, otur dəhlizdə gözlə, ehtiyat igidin yaraşığıdır, şəər qarışanda mənim maşınımla çıxarıq”.

Bərk-bərk də tapşırdı ki, söhbət ikimizin arasında qalmalıdır, işdi-şayət, ağzından qaçırsan, bil, mənim hər yerdə adamlarım var, qabaqlayıcı tədbirlər görəcəyəm, sonnda mənə yox, sənə pis olacaq.

Şəər də qarışdı, çıxdılar da, evə də yetişdilər. Həkim ağappaq meyitə bənzəyən əsirə iynə vurdu, bir neçə həb verdi, maye içizdirdi. Başını bulayıb bildirdi ki, vəziyyəti yaxşı deyil. Təcili xəstəxanaya götürülməli, reanimasiya rejimində müalicə almalıdır.

Əslinin “Bari, oğlumu tapana qədər yaşayacaqmı?” sualı tələsik aradan çıxan həkimin kürəyinə çirpilib bumeranq kimi geri qayıtdı.

♦ P o e z i y a

Vaqif ASLAN

ƏSİRGƏ MƏNİ!

Baxma, mənə baxma, sən allah, gözəl!
Dəlinin biriyəm mən, vallah, gözəl!
Bir də görərsən ki, yaşımdan dönüb,
Ağlımdan fırlanıb, başımdan dönüb
Sevirəm səni.
Çəkmə, qurban olum, özünə məni.
Qoyma, yaxın qoyma gözünə məni.
Ölərəm, qalaram gözündə, gözəl!
Görəsən, yer varmı gözündən gözəl?

ŞƏHİD

Başının baş daşı olmayan şəhid!
Vətənin daşları bəsin deyilmi?
Gözünün göz yaşı olmayan şəhid!
Göyün göz yaşları bəsin deyilmi?

NƏVƏM TUNCƏRƏ

Dünya bizdən qabaq da əcəb yuxuydu, nəvəm!
Hamı varıydı, ancaq heç kim yoxuydu, nəvəm.
Var olanlar var idi, amma yox üzərində...
Çoxlar az üzərində, azlar çox üzərində...

Dünya barmaq ucunda, dünya ox üzərində
dönürdü, fırlanırdı...
Hər şey dolub-daşırdı, hər şey sıfırlanırdı.
Yat, başın dizim üstə!
Oyan, göz üzüm üstə!
İzin qoy izim üstə!
Var olanlar yuxunda yox kimi görünməsin.
İynələr damarında ox kimi görünməsin.
Yuxunun da ömürtək şirini, acısı var...
Uşağın uşqunmağı, böyüyün “çıs-çıs”ı var.
Sanma ki, həkim gəlib dərdin azalacaqdır,
Qanını bilmək üçün səndən qan alacaqdır.
Neynəyək üzüləbdür canımız can ucundan.
Canlar öləziyibdir bir damcı qan ucundan.
Dünya bizdən qabaq da şirin yuxuydu, nəvəm!
Hamı varıydı, ancaq heç kim yoxuydu, nəvəm!

BU DAĞIN O ÜZÜNDƏ

Bu dağın o üzü sənin...
Bu üzü mənim...
O üzün o düzü sənin...
Bu üzün bu düzü mənim...
O üzün o düzündə
Qoşa xalı üzündə
Ceyran var...
Bu üzün bu düzündə
o ceyrana heyran var.

QIRĞIZ QIZI

“Qırğız qızı - qırğızların anası.”
Nəyim var ki, mənim səndən danası?
Mən qocaman Qafqazların oğluyam,
Sən işıqlı İssık-kulun sonası.

İşıq kimi ürəyimi dəlmisən.
Dağ Tenqri tərəflərdən gəlmisən.
Göydən yerə uzadılan əlmisən?
Qanımdandır əllərinin xınası.

Göz dəyməsin, sinən Talas qarıdır.
Qoynundakı Fərzanənin narıdır.
Gözəlliyin bu dünyanın varıdır.
İşığında yanasıyam, yanası.

Türkmən olsun, özbək olsun, ya qazax...
Yaxşı bilir nə yasadır, nə yasaq.
Vaqif Aslan üzü ağdır, sözü sağ.
Kimdir səni məndən doğma sanası?
“Qırğız qızı - qırğızların anası.”
Ey türk qızı, türklüyümün anası!

DİALOQ

I

-Vaqif Aslan, Əli pisdır deyirlər ...
-Əli pisdır... Vaqif Aslan neyləsin?
Qoy başını qabağına, fikirləş!
Əlidirmi Əlilərin hamısı?

-Vaqif Aslan, Vəli pisdır deyirlər.
-Vəli pisdır... Vaqif Aslan neyləsin?
Qoy başını qabağına, fikirləş!
Vəlidirmi Vəlilərin hamısı?

II

-Vaqif Aslan, çox adamlar düz demir ...
-Vaqif Aslan neynəsin ki, düz demir?
Qoy başını qabağına, fikirləş!
Düz deyirmi düz deyənin hamısı?

-Vaqif Aslan, söz deyən bir söz demir.
-Vaqif Aslan neyləsin ki, söz demir?
Qoy başını qabağına, fikirləş!
Söz deyirmi söz deyənin hamısı?

III

-Vaqif Aslan, dünən səni söydülər.
Sən ki məni söyməmişən, çox sağ ol.

-Vaqif Aslan, söydükcə də öydülər.
Nə yaxşı sən öyməmişən, çox sağ ol.

-Vaqif Aslan, Vaqif Aslan, filankəs!
-Ay filankəs, bəsdır daha, bəsdır, kəs!

SİRSİNİZ SİZ

Ey gözləri oyulanlar!
Ey dərisi soyulanlar!
Al qanında çimə-çimə
Yaxalanıb yuyulanlar!
Fəryadları tük ürpədir,
Nəfəsləri minillikdən duyulanlar!
Şəkilləri
kitablara,
heykəlləri
meydanlara qoyulanlar!
Sirsiniz siz!
Abidsiniz, möbidsiniz, pirsiniz siz!

Ey başları fərman ilə kəsilənlər!
Sərəncamla tapdalanıb əzilənlər!
Ey əlləri yerdən-göydən üzülənlər!
Əsərləri əsrə görə sırasıyla düzülənlər!
Bir bu boyda yaşınızla
Dağdan ağır daşınızla,
Beyni daşa dağıdılmış başınızla,
Sirsiniz siz!
Taleyi bir, qisməti bir, aqibəti birsiniz siz!

PİRAMİDA

Toy etdim,.. sandım ki, murada çatdım.
Mindi yavaş-yavaş dalıma arvad..
Mindi, topuğacan torpağa batdım.

Bir vaxt oğlum oldu, bir zaman qızım..
Mən necə xoşbəxtdim, mən necə şaddım..
Amma diziməcən torpağa batdım.

Oğlu evləndirdim, qızı köçürdüm..
Qaynata olmağın dadını daddım.
Məni cüt-cüt mindi tək-tək minənlər..
Onda qurşağadək torpağa batdım.

İndi nəvələrim çıxır başıma..
Dərinə getdikcə mən addım-addım.

Belə qurulubmuş piramidalar...
Mən ki, piramida qurub yaratdım.

Bir azdan dolacaq gözümə torpaq.
Heyrandır məndəki dözümə torpaq.

DEYİLƏM

Cənnətlik olasan, Yunus İmrə!

Sən elə bilmə ki, səndə deyiləm.
Elə mən özüm də məndə deyiləm.

Yerimi-yurdumu “Ol” deyən bilir...
Aşkaram, dumanda, çəndə deyiləm.

Atam belindəydim,.. anam bətninə
Mən ki, yol gəlirəm, gəndə deyiləm.

Tanrının əliylə yoğruldu xəmrəm...
Hər kəs kəsə bilən kündə deyiləm.

Meyvə də özüməm, tum da özüməm...
Amma ki, sən deyən gündə deyiləm.

İsəvi, Musəvi məndən küsməsin...
İnsanam, yarımçıq bəndə deyiləm.

Sadəlövə sayma, gəl, Vaqif Aslanı...
Mən, axı, sən deyən yöndə deyiləm.
Özümdən sonrayam, öndə deyiləm.

BİR QUŞ!

İstər ürək olsun, istər baş olsun...
Dolusu gözəldir, boşuna bir quş!
İnsan o kəsdir ki, xoşdan xoş olsun,
Xoşa xoşun yoxsa, xoşuna bir quş!

Yaşamaq fürsətdir, yaxşılıq elə.
Pis olsan, ömrünü verərsən yelə.
İnsan insandır ki, dünyanın belə
Baharı gəldimi, qışına bir quş!

Sən niyə bu haqqı-sayı itirdin?
Ümid tarlasında şübhə bitirdin.
Getdin quş dalınca, bayquş gətirdin...
Şahqulu, sənin də quşuna bir quş!

Mənim də başımı illər yeyəcək.
Ehsanlıq aşımı ellər yeyəcək.
Başımın daşını yellər yeyəcək.
Nuş olsun! Dünyanın işinə bir quş!

ULDUZ

Başımın üstündə bir ulduz yanır.
Bir ulduz yanır...
Məni qaranlıqda itirər sanır.
İtirər sanır...

İşığы çevrəmdə halə kimidir.
Halə kimidir...
O mənim qəlbimdə nalə kimidir.
Nalə kimidir...

Düz-dünya qaralar, sönsə o ulduz.
Sönsə o ulduz...
Məndən üz çevirib dönsə o ulduz,
Dönsə o ulduz...

Deməli, deməli, axır zamandır.
Tanrım, o ulduzu qoru, amandır!

ŞEİR

Gözümün gözünlə göz söhbəti var.
Gözümün kimi var gözündən özgə?

Üzümün üzünlə üz söhbəti var.
Üzümün kimi var üzündən özgə?

Özümün özünlə öz söhbəti var.
Özümün kimi var özündən özgə?

İndi qələm götür, tələsmədən yaz:
-Bu boyda xoşbəxtlik hər yerdə olmaz!

QARAVƏLLİ

Hər şey zaman içində ...
Yaxşı yaman içində.

Xəstə ümid etmədə,
Həkim güman içində.

Yollar toz-toğanaqda...
Dağlar duman içində.

Samanlıq kənddə qaldı,
Xəlbir saman içində.

II

Hər yerdə dəlləlxana,
Qırxmağa baş tapılmaz.

Ülgüclər korşalıbdır...
Sürtməyə daş tapılmaz.

Sönmədedir ocaqlar...
Quru var, yaş tapılmaz.

Lupayla axtarırsan...
Göz üstə qaş tapılmaz...

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2020-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

**jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,
illik abunə qiyməti 18 manatdır.**

İNDEKS: 76300

ELÇİN

TELEVİZOR

♦ Ssenari

1.

Gözəl bir quşbaşı qar yağırdı.

Səhər yenicə aılmışdı, şəhər isə artıq Yeni ili qarşılamağa hazırlaşdı.

Bu böyük küknar ağacını da səhər tezdən bəzəməyə başlamışdılar.

İki nərdivanlı maşın hər iki tərəfdən nərdivanını qaldırmışdı və işçilər quşbaşı qarın altında ləzzətlə o küknar ağacını bəzəyə-bəzəyə yuxarıdan aşağı sürücülərə səslənirdilər:

– Bir az yuxarı... Hə, yaxşıdı...

– Yana ver, yana... Oldu... Dayan...

– Bu tərəfə... Bir az da...

Və s.

Və biz yavaş-yavaş o küknar ağacından uzaqlaşdı, Əlipaşağilin şüşəsi adda-budda qarla örtülmüş pəncərəsindən içəri baxırıq.

2.

Açıq-aşkar kefi kökəlmiş Əlipaşa mətbəxdəki güzgünün qabağında gah pəncərədən görünən o gözəl qara, gah da güzgüyə baxa-baxa pəsdən fit çalırdı və üzünü qırıxırdı.

Yuxudan təzəcə durmuş Züleyxa gecə köynəyində mətbəxə gəldi və narazı-narazı:

– Bu nə fitdi belə, səhər-səhər çalırısan? - dedi.

Əlipaşa əli ilə pəncərəni göstərdi:

– Qarı görmürsən?

Züleyxa pəncərəyə baxıb, gülümsəyə-gülümsəyə cani-dildən əsnədi:

– Çaynikin altını yandırmısan?

– Hə.

– Təzə ilə day dörd gün qalıb, sən televizoru alacaqsan, ya yox?

Əlipaşa:

– Bu gün işdən tez çıxıb, gedib alacağam, - dedi.

Züleyxa yəqin ki, əl-üzünü yumağa getdi və bu dəfə lap yavaşdan yenə də fit çalan Əlipaşa gah pəncərədən görünən o gözəlliyə, gah da güzgüyə baxa-baxa üzünü qırxırdı.

... Biz Əlipaşağıldən çıxıb, blokun pilləkəni ilə yuxarı mərtəbəyə qalxdıq...

3.

... Mürsəl yuxarı mərtəbədəki evlərinin pəncərəsindən eşiyə baxa-baxa:

– Qara bax e! - dedi. - Belə də hava olar?

Zeynəb:

– Day demə... - dedi və yun şərfi ona uzatdı. - Ala, yaxşı geyin.

Mürsəl şərfi boynuna sarıdı, arakəsməyə çıxıb, kürkünü geyinə-geyinə:

– Yaxşı, mən getdim, - dedi.

Zeynəb də onu yola saldı:

– Özündən muğayat ol!..

4.

Əlipaşa evin qapısını açıb, bloka çıxdı və yuxarı mərtəbədən aşağı enən blok qonşusu Mürsəllə rastlaşdı.

Qulaqlı papaq geyib, qalın şərfi boynuna salıb, kürkünü də axıracan düymələmiş Mürsəl Əlipaşanın nimdaş paltosunu, şlyapasını gözədən keçirib, salamsız-kələmsiz:

– Necəsən, qonşu? - soruşdu.

Əlipaşa:

– Sağ ol, - dedi.

Mürsəl:

– Belə zibil havada yenə bu şlyapanı qoymusan? - dedi.

Əlipaşa:

– Zibil havada? - soruşdu.

Mürsəl:

– Görmürsən, qar yağır? - dedi və qabağa keçib, pilləkənləri aşağı düşdü.

Əlipaşa da onun ardınca həyətdə düşdü.

O gözəl quşbaşı qar eləcə yağırdı.

Mürsəl üz-gözünü qardan qoruya-qoruya həyətdə saxladığı maşınına tərəf getdi və maşının qapısını açaraq, Əlipaşa tərəfə çöndü. Əlini qaldırıb, guya qulaqlı papağının dimdiyindən tutaraq, qışqırdı:

– Şlyapadan bərk yapış! - dedi və maşına mindi.

Əlipaşa maşına tərəf baxdı, ancaq Mürsəl qapını bağlayıb, maşını işə salmışdı.

Əlipaşa o sakit yağın quşbaşı qardan açıq-aşkar ləzzət ala-ala həyətdən çıxdı.

Mürsəlin maşını Əlipaşanın yanından ötüb, uzaqlaşdı.

O quşbaşı qar yağın səhər çağı küçədə adam az idi və hamı da iti addımlarla gedirdi.

Bizim Əlipaşa isə, elə bil, heç hara tələsmirdi.

O gözəl ovqat da onunla idi.

5.

Nəşriyyatdakı iş otağında dörd-beş nəfər, hərə öz yazı mizinin arxasında oturmuşdu, kimi qarşısındakı qrankalara qeydlər edirdi, kimi kitabı açıb, nəyisə axtarırdı – bir sözlə, redaktorların iş günü başlamışdı.

Əlipaşa da üstü kitablə, kağız-kuğuzla dolu yazı mizinin arxasında oturub, redaktə işi ilə məşqul idi.

Redaktorlardan biri termosdan özünə çay tökə-tökə:

– İçən var? - soruşdu.

Əlipaşa ilə yanaşı oturmuş redaktor Cəfər qalın şüşəli eynəyinin altından pəncərəyə işarə edib:

– Bu havanın ki başqa şeydir! - dedi və çənəsinin altına bir çırtma vurub, bu dəfə də qalın şüşəli çeşməyinin üstündən Əlipaşaya baxdı: - Düz demirəm?

Əlipaşa gülümsəyərək çiyini çəkib, əllərini yana açdı, yəni ki, nə deyim, sən bilən yaxşıdır.

Pəncərədən görünən o quşbaşı qar hələ də yağırı.

Cəfər qarşısındakı qalın qovquqlara baxa-baxa:

– Səlim Sürəyya, məşallah, nə qədər yazıb e!.. - dedi, - üç cildliyidi. Bu, hələ ancaq seçilmiş şeirləridi...

Küncdə oturmuş qadın başını qarşısındakı qrankalardan qaldırıb, aşkar bir lağla:

– Bəs, seçilmiş poemalarını verməyib? - soruşdu.

Cəfər:

– Onu Muxtar müəllimdən soruş, - dedi. - Ələlbət!..

Qadın da gülərək:

– Ələlbət, soruşaram, - dedi. - Səlim Sürəyya çox yazır, buna söz yox. Ancaq mükafatları, orden-medalları yazdıqlarından da çoxdu.

Cəfər:

– Mən hər şeyi bəyənən deyiləm, blirsiz. Amma, insafən, yaxşı şairdir də, buna söz ola bilməz. Dili vars, dirçəyi də var.

Qadın:

– Mən demirəm ki, pis şairdi, - dedi. - İntəhası, məşhurluğu şeirlərindən də artıqdır.

Cəfər başını buladı:

– Qadın ki, qadın də...

Yuxarı başda oturmuş redaktor termosdan tökdüyü çayı içə-içə:

– Millət onu sevir, - dedi.

Cəfər Əlipaşaya baxdı:

– Səlim Sürəyya Universitetdə səninlə bir kursda oxuyub də?

Əlipaşa:

– Hə, - dedi və növbəti qrankanı çevrib, ayağa qalxdı. - Görəsən, yerindədi?

Cəfər:

– Kim? - soruşdu

– Muxtar müəllim.

– Nə bilim? Bax də. Nədi ki?

– İstəyirəm bir-iki saatlıq icazə alım.

Cəfər qalın şüşəli çeşməyinin altından sual dolu nəzərlərlə Əlipaşaya baxdı və Əlipaşa:

- Evə televizor almalıyam, - dedi.
- Televizor?
- Bizimki Nuh əyyamından qalıb. Dükən saat 6-da bağlanır. Uşaqlar da istəyirlər Yeni il proqramına təzə televizorda baxsınlar.

Qadın redaktor:

- Düz eləyirlər də, - dedi.
- Və Əlipaşa otaqdan çıxıb, arakəsmə ilə direktorun kabinetinə yollandı.

6.

Direktorun qəbul otağında katibə kompüterdə nəşə yazırdı və Əlipaşanı görüb, əl saxladı.

Əlipaşa salamlaşdı və katibə də:

- Salam,- dedi. - Nə məsələdi?
- Yanına keçmək istəyirəm.
- Özünə deyim, sonra telefonla sənə deyərəm.
- Bizim otaqda telefon yoxdu.

Katibə:

- Telefon yoxdu? - soruşdu.

Əlipaşa:

- Yox, - dedi. - Bəyəm bilmirsən?

Katibə:

- Hə, yaxşı, - dedi. - Qoy deyim, sonra xəbər eləyərəm.
- Yadından çıxmasın.
- Çıxmaz.

Və Əlipaşa qəbul otağından çıxdı.

7.

Qar aram-aram yağırdı və yavaş-yavaş da axşam düşürdü.

Küçədən keçən maşınlar artıq işıqlarını yandırmışdı və o axşamçağı ötüb-keçən maşınların işığı bir-bir şəhərin Yeni il bəzəklərinin üstünə düşürdü.

Səkilərdə adamlar çoxalmışdı, nəşriyyatla üzbəüz bağçada da Yeni il küknarı bəzənmişdi.

Və o bağçada uşaqlar qartopu oynayırdı.

8.

Katibə direktorun kabinetindən çıxdı.

Qəbul otağında onu gözləyən Əlipaşa:

- Nə oldu? - soruşdu.

Katibə təəssüflə:

- İş çöxdü, - dedi. - Deyir, sabah gəlsin.

Əlipaşa, elə bil, nəşə demək istədi, ancaq demədi.

Katibə çiyinlərini çəkdi:

- Mənlik deyil də...

Əlipaşa:

- Yaxşı...- dedi və öz otağına getdi.
- Səlim Süreyyənin iri qovluqdakı şeirlərini oxuyan Cəfər başını qaldırıb:
- İcazə aldın? - soruşdu.
- Əlipaşa başını buladı:
- İş çoxdu. Deyir, sabah gəlsin.
- Əşşi, özün çıx get də. Bir saat tez gedəndə nə olacaq?
- Əlipaşa:
- Sonra eşidər, yaxşı deyil də...- dedi.

9.

Televizor konsert göstərirdi, ancaq birdən yayım qaçdı və ekranda boş efirin xətlərinin cırıltısı otağı başına götürdü.

Züleyxa televizora bərk bir qapaz vurdu.

Böyük qız iki əli ilə də qulaqlarını tutub:

– Yeni ilə də bununla baxacayıq, hə? - soruşdu.

Kiçik qız da əlləri ilə qulaqlarını qapadı və:

– Day, demə!., - dedi.

Züleyxa acıqlandı:

– Bəsdirin, - və televizora yenə bir qapaz vurdu.

Bu dəfə yayım açıldı və konsert davam etdi.

Axşam idi və Əlipaşanın bütün ailəsi – 13-15 yaşlarında iki qızı, Züleyxa və özü – evdə idi.

Qızlar konsertə baxırdı, Əlipaşa çay içirdi.

Züleyxa:

– Televizoru da mən alıb gətirməliyəm? - dedi.

Əlipaşa:

– İş çoxdu də, - dedi. - Tez çıxma bilmədim...

Böyük qız deyiniirdi:

– Şənbəni də, bazarı da evdə oturub, işlədin ki, o iki yekə qovluğunuz qurtarmalısan...

Züleyxa:

– Bir ildi pul yığırım ki, Yeni il üçün televizor alacağam... - dedi.

Əlipaşa:

– Sabah mütləq gedib, alacağam, - dedi və boş stəkanı nəlbəkiyə qoydu.

Züleyxa gileyləndi:

– Qorxuram sabah da qalsın gələn ilə... Çay içirsən?

– Yox...

10.

Mürsəl qırmızı çaxırı əvvəlcə öz qədəhinə tökdü, sonra şüşəni arvadının qədəhinə tərəf uzatdı və:

– İçirsən? - soruşdu.

Mizin arxasında onunla üzbəüz oturmuş Zeynəb:

– Lap az tök, - dedi.

Mürsəl Zeynəbin də qədəhinə çaxır tökdü və qədəhini qaldırıb:

– Salamatdıq olsun! - dedi.

Qədəhlərini toqquşdurub içdilər və Mürsəl ləzzətlə süfrədəki gözəl təamlardan yeyə-yeyə:

– Sabah delikateslər olacaq, - dedi. - Axşam banket sifariş ediblər. Hörmətli adamlardı, deyirlər Səlim Sürəyya da olacaq. - Mürsəl yenə öz qədəhinə çaxır tökdü. - O, gələndə aləm olur!.. Aləm!..

Və Mürsəl Zeynəbin də qədəhinə çaxır süzmək istəyəndə, Zeynəb əli ilə qələhi qapadı:

– Mən istəmirəm, - dedi.

Mürsəl:

– Yaxşı... - dedi. - Salamətliq olsun!..

Çaxırı içib, yenə ləzzətlə gözəl təamlardan yeyə-yeyə:

– Balıqdan, pendirdən, kürüdən-zaddan bir az götürəcəyəm. Gəlib apararsan. Çıxanda əlimdə heç nə olmasın.

Zeynəb də:

– Yaxşı də, - dedi. - Birinci dəfə deyil ki...

11.

Əlipaşa qəbul otağına girəndə katibə – elə bil, öz çiyindən bir yük götürülmüşdü:

– Qəbul eləyəcək! - dedi, sonra da gülümsəyib – telefonun dəstəyini qaldırıb, yavaşdan: - Ələlbət!.. - deyərək, selektorun dəstəyini qaldırdı. - Muxtar müəllim, Əlipaşa gəlib. - Və yenə gülümsəyib, başının işarəsi ilə direktorun qapısını göstərdi, yəni ki, keçə bilərsən.

Əlipaşa katibəyə:

– Təşəkkür, - dedi və kabinetə keçdi. - Salam, Muxtar müəllim. İcazə olar?

Muxtar müəllim mizin arxasında əyləşmişdi və diqqətlə Əlipaşaya baxaraq, birbaşa mətləbə keçdi:

– Nədi, nə məsələdi, Dadaşlı?

Əlipaşa:

– Elə bir şey deyil, Muxtar müəllim, - dedi. - İcazə versəydiniz, bu gün bir az tez çıxardım işdən.

– «Elə bir şey deyil» deyirsən? Ancaq mənim yerimdə bir başqası olsaydı, «elə bir şey olardı», ələlbət... Sənin kimi neçə redaktor var, neçə işçi var, hərəsi «elə bir şey deyil» istəsə, onda gərək, ələlbət, nəşriyyatı bağlayaq. - Və Muxtar müəllim bu söhbəti daha uzatmadı. - Yaxşı... - dedi. - Vacib işdi?

– Bəli.

– Xəstəlik-zad deyil ki?

– Yox.

Və Muxtar müəllim gözlərini qarşısında dayanmış Əlipaşadan çəkib, kabinetin geniş pəncərəsindən çölə baxdı: o quşbaşı qar yenə yağırdı və Muxtar müəllim bir müddət pəncərədən görünən o qara baxdı, sonra elə bil, Əlipaşa yadına düşdü, üzünü ona tutub:

– Bəs, bu qar nə deyir, hə? - soruşdu.

Əlipaşa:

– Deyir ki, hər şey əladır, - dedi.

Muxtar müəllim ciddiləşdi:

– Yaxşı, yaxşı. - dedi və deyəsən, nədənsə Əlipaşanın cavabı xoşuna gəlmədiyi üçün, təkrar etdi. - «Hər şey əladır...» Yox bir!.. Ələlbət, hiss eləyirsən ki, icazə verəcəyəm, kefin kökəlib, hə? Yaxşı, get, vacib deyirsən, işini gör. Səhər də vaxtında yerində ol.

12.

«Sağlamlıq» restoranının qapısının yuxarısındakı reklamın rəngbərəng işığında o yüngül külək qarı qapının şüşəsinə atırdı.

Bağlı qapıdan musiqi səsi gəlirdi.

Şveysar restoranın qapısını açıb, küçəyə çıxdı və bir müddət qapını açıq saxlayıb, küçə boyu aşağı-yuxarı baxdı.

O açıq qapıdan musiqinin səsi, restorandan gələn hənirti aydınca eşidilirdi.

Sonra şveysar yenə içəri keçib, restoranın qapısını da ardınca örtüdü.

13.

Mənzilin qapısını açan Züleyxa Əlipaşanı görəndə:

– Oy!.. Nə yaxşı gəldin, - dedi. - İcazə aldın?

Əlipaşa şlyapasını çıxarıb, qarı cırpa-cırpa:

– Hə, - dedi.

Züleyxa da onun paltosunun yaxasındakı qarı təmizləyə-təmizləyə:

– Heç yadıma gəlmir ki, - dedi. - Bakıda belə sakit qar yağsın...

Əlipaşa aşkar bir həvəslə:

– Qoy, yağsın, - dedi. - Bir az külək var, amma əladır...

– Gedirsən?

– Hə də.

– Soyuqdan gəlmisən, bəlkə bir çay içib, gedəsən?

– Yox. Pulu gətir gedim, gecəyə qalmasın.

Qızların ikisi də arakəsməyə çıxdı.

Böyük qız rusca:

– Nakonets to!.. - dedi.

Kiçik qız Əlipaşanı öpdü və Əlipaşa:

– Yavaş ol... - dedi. - Üstünü yaş eləmə.

Züleyxa:

– Bu havada necə gedəcəksən?

Əlipaşa:

– Uzaqdı, bəyəm? - dedi. - Beş-on dəqiqəyə çatacağam da...

– Bəlkə, qalsın sonraya?

Böyük qız acıqla:

– Qoy, qalsın Yeni ildən sonraya!.. - dedi.

Züleyxa ona çımxırdı:

– Bədir!.. - Və yenə üzünü Əlipaşaya tutub: - Qoy, onda taksi çağırım.

Burdan ora dörd-beş manat ancaq tutar.

Əlipaşa:

– Taksi gəlib çıxanacan, dükan bağlanar, - dedi. - Gətir, ver, gedim.

– Axı, belə havada...

Əlipaşa onun sözünü kəsdi:

– Belə hava mənə ləzzət eləyir, - dedi. - Tez elə.

Züleyxa otağa keçdi və otaqdan:

– Yaxşı-yaxşı yoxlat, sonra götür, - səsləndi. - Qarantisi-zadı, heç nə yadından çıxmasın.

Və Züleyxa kağıza bükülmüş pulu gətirib Əlipaşaya verdi:

– Ala, 1200 manatdı. O televizor 1184 manatadı, göstərmişəm də sənə, yadıncadı?

– Yadıncadı, yadıncadı...

– Qalan 16 manatdan da nə qədər lazımdı, taksiyə verərsən. Dükanda özləri götürüb, taksiyə qoyurlar, dükanın hesabınadır, pul almırlar. Gələndə də xəbər elə, düşək, bir yerdə qaldıraq.

– Yaxşı da, bildim...

14.

Qar eləcə yağırı, ancaq yüngül də bir külək əsirdi.

Və o axşamüstü küçədə tək-tük adam görünürdü.

Maşınlar signal verə-verə, işıqlarını yandırır söndürə-söndürə gedib-gəlirdi.

Yüngül külək qarı Əlipaşanın üzünə vururdu.

Hərdən də külək bərkiyəndə Əlipaşa bir əli ilə şlyapasını tutub, yanpörtü küləyə qarşı gedirdi və beləliklə də Əlipaşa televizora doğru yolunu davam edirdi.

15.

Şveysar qayğılı nəzərlərlə küçə qapısının şüşəsindən çöldə yağan qara baxırdı.

Zalın qapısı açılanda və şveysar çönüb zaldan çıxan Səlim Sürəyyanı görəndə, bir anın içində sifətinin ifadəsi dəyişdi, məlul bir insan oldu.

Zalın qapısı açılanda musiqi səsi dəhlizə doldu və Səlim Sürəyya qapını arxasınca bağlayanda musiqi də zəiflədi.

Şveysar müti bir cidd-cəhdlə:

– Nə buyurursuz, Səlim müəllim? - soruşdu.

Səlim Sürəyya möhtəşəm səsiylə:

– Ruslar necə deyir? Sveji vozdux!.. - dedi. - Sveji vozdux əşhədühəhtiyac var, dostum!

Şveysar tez asılqan tərəfə keçib, şairin kürkünü, qaragül papağını gətirdi.

Səlim Sürəyya papağı başına qoydu, şveysarın asılqandan götürüb tutduğu kürkü çiyninə saldı:

– Çox sağ ol, dostum, - dedi və şveysarın cibinə pul basdı.

Şveysar:

– Nə zəhmət çəkirsiz, Səlim müəllim, - dedi. - Siz sağ olun! Siz sağ olun!

Şair restoranın qapısını açıb küçəyə çıxdı.

16.

Züleyxa:

– Yavaş ol, - dedi. - Yavaş...

Züleyxa ilə böyük qızı yekə və ağır köhnə televizoru zorla qaldırır, yavaş-yavaş arakəsməyə çıxartdılar və ehmallica yerə qoydular.

Züleyxa belini düzəldib:

– Bunu da almağa bir adam tapılsaydı, yaxşı olardı, - dedi.

Böyük qız lağ elədi:
– Bunu? Bunu kim alacaq?
Züleyxa:
– Bir də gördün, tapıldı... - dedi.
Kiçik qız:
– Bunu muzeyə vermək lazımdı, - dedi və güldü.
Böyük qız da:
– Day, demə!.. - dedi.
Züleyxa qızlara çımxırdı:
– Bəsdirin!.. İndi televizor gələcək, yır-yığış edin.
Kiçik qız əlinə dəsmal alıb, həvəslə kamodun üstündə köhnə televizorun yerini silə-silə:
– Bu kamodun da təzəsini almaq lazımdı, - dedi.
– Hə, bu kamod özü deyir ki, vaxtım çoxdan çatıb. - Bunu da böyük qız dedi.
Züleyxa acıqlandı:
– İşinizi görün. Hər şey birdən olmaz...
Bir sözlə, Əlipaşağilin evində təzə televizorun gəlişi münasibətilə ciddi-cəhdlə hazırlıq gedirdi.

17.

Küçədə qar yağdı, hərdən də külək bərkiyirdi, ancaq bu külək restoran-dan çıxıb, kürkü də çiynində, qapının ağzında buğlana-buğlana var-gəl edən Səlim Sürəyya kimi canlı-cüссəli bir sənətkara nə edə bilərdi?

Heç nə.

Şair təmiz və soyuq havanı sinə dolusu içinə çəkirdi və görünür, bu gözəl hava məclisin davamı üçün yeni imkanlar yaradırdı.

Kim bilir, bəlkə də, bu gözəl qış axşamında şairin fikrində təzə misralar yaranırdı?

Küçədən hərdən bir kimsə keçirdi və belə anlarda Səlim Sürəyya çiynindəki kürkün ətəklərindən tutub, restoranın üstündə yanan reklamın işığında məğrur-məğrur dayanaraq, onlara baxırdı.

Qar altında küçədən ötənlər şairə tərəf baxmırdılar, ancaq bir kişi restoranın qabağında dayanıb, nəfəsini dərərək diqqətlə ona baxdı və Səlim Sürəyyanı tanıdı, bərkdən:

– Böyük şairimizə salamlar! - dedi.

Səlim Sürəyya məğrur və məmnun nəzərlərlə kişiye baxıb:

– Sənə də salamlar olsun, dostum! - dedi. - Yolun avand olsun!

Ancaq kişi, deyəsən, getməyə tələsmirdi.

– Mən də şeir yazıram!

– Əla, dostum, əla! Sənə uğurlar! Yolundan qalma!

Kişi əl çəkmirdi:

– Şeirlərimi sizə gətirsəm, baxarsız?

– Əlbəttə, dostum, əlbəttə.

– Sizi nə vaxt görmək olar?

– Nə vaxt istəsən, dostum.

– Harda?

– Harda olacaq dostum?! Bizim mənəvi məsgənimizdə!

– Yazıçılar Birliyində.

– Bəli!.. Get, dostum, külək bərkiyir.

Kişi yəqin arxayın olmaq üçün, bir daha xəbərdarlıq etdi:

– Mütləq gələcəyəm ha!

Səlim Süreyya işıqdan kənara çəkile-çəkile:

– Oldu, dostum, oldu, - dedi.

– Çox sağ olun!.. Sağ olun!..

– Uğurlar, dostum, uğurlar!..

Və kişi, nəhayət ki, yoluna davam etdi.

Səlim Süreyya yenə restoranın qapısı qarşısında var-gəl etdi.

Hərdən külək bərkidiyi üçün, küçənin aşağı tərəfindən yanpörtü gələn adamın qaraltısı göründü.

Şair restorana qayıtmaq istəyəndə, reklamın işığı aşağıdan yanpörtü gələn o adamın üstünə düşdü.

Səlim Süreyya, elə bil, daha da canlanan möhtəşəm səsiylə və açıq-aşkar bir heyretlə:

– Əlipaşa, sənsən? - soruşdu.

Qardan sifətinin suyu süzülən Əlipaşa başını qaldırıb, bir anlıq gözlərini qıydı, sonra:

– Salam, salam, Səlim müəllim...- dedi.

Səlim Süreyya restoran hərarəti ilə sidq-ürəkdən:

– Bay, səni xoş gördük! - deməyi ilə bir əliylə kürkün ətəyindən yapışib, o biri əliylə də Əlipaşanı qucaqlıyıb, az qala yerdən qaldırmağı bir oldu. - Xoş gördük! Xoş gördük, əziz dost! Necə yeni «Səlim müəllim»? Mən haçandan sənin üçün «müəllim» olmuşam? - Və rusca: - Ты мой радной! - deyib, Əlipaşanı bağrına basaraq, öpdü. - A kişi, hardan belə, hara belə?

Və şair Əlipaşanın cavabını gözləmədən onu restoranın qapısına tərəf çəkdi:

– Gəl, gəl görək!..

Əlipaşa:

– Yox, Səlim! Yox!

Səlim Süreyya:

– “Yox” yoxdu! - dedi. - Nə yox?!

Əlipaşa:

– Vallah, işim var, - dedi və Səlim Süreyyadan qopmaq istədi.

Ancaq belə görünürdü ki, Səlim Süreyyadan qopmaq asan məsələ deyil.

– İş nədi, ay mənim əziz dostum! İş nədi? Gəl!

Səlim Süreyya bir əli ilə Əlipaşadan yapışib, o biri əli ilə restoranın qapısını açdı və birlikdə restoranın dəhlizinə girdilər.

Əlipaşa zaldan gələn musiqi sədaları altında yenə buraxılmağa cəhd elədi:

– Vacib işim var...

Səlim Süreyya ona macal vermədi:

– Bundan vacib iş olar? Səni buraxdı yoxdu!.. - Və bir də Əlipaşanı öpüb:

- Ты мой радной!.. - deyərək, onun paltosunun düymələrini özü açdı.

Şveysar sədaqət dolu nəzərlərlə Səlim Süreyyaya baxdı, sonra tələsik Əlipaşanın paltosunu çıxartmaqda şairə yardımçı oldu.

18.

Restoranda bufet piştaxtasının arxasında dayanmış Mürsəl Səlim Sürəyya ilə birlikdə zala daxil olan Əlipaşanı görəndə, elə bil, gözlərinə inanmadı və şairlə Əlipaşa onun yanından keçib, məclisə tərəf gedəndə, Mürsəlin gözləri kəlləsinə çıxmışdı.

Restoranda xeyli adam əyləşmişdi və xeyli adam da oynaq bir oyun havası çalan orkestrin sədaları altında, zalın ortasında canı-dildən rəqs edirdi.

Musiqiçilər meydançasının bir küncündə gözəl bir küknar ağacı bəzədilmişdi və pambıqdan üzünə saqqal yapışdırmış, başına da Şaxta babanın papağını qoymuş klarnetçalan yenidən restorana daxil olan Səlim Sürəyyanı görəndə mikrofonun qarşısına keçib, zilə qalxdı.

Səlim Sürəyya Əlipaşanın qolundan tutmuşdu və onlar rəqs edən xanımların, bəylərin arasından keçəndə, bu adamların çoxu Səlim Sürəyyaya gülümsəyib, ona ehtiramla yol verirdi.

Modern bir qız oynaya-oynaya Səlim Sürəyyanın qarşısına gəlib, onunla oynamaq istədi, ancaq şair Əlipaşanın qolunu buraxmadı, qıza:

– Gözəl!.. Əla!.. - deyə-deyə Əlipaşa ilə birlikdə uzaqlaşdı.

Səlim Sürəyyagilin mizində məclisi-arəstə idi.

Məclis əhli üçü-dördü qadın olmaqla 11-12 nəfərdən ibarət idi və bizim artıq tanıdığımız adamlardan Muxtar müəllim də orada idi.

Səlim Sürəyya ilə birlikdə məclisə yaxınlaşan Əlipaşanı görəndə, bu dəfə də Muxtar müəllimi gözgöreti bir heyrət bürüdü.

Səlim Sürəyya əvvəlcə orkestrə baxıb, əlini qaldırdı və o saat da orkestr oynayanların rəqsini yarımçıq kəsərək susdu.

Və Səlim Sürəyya məclis əhlinə:

– Əziz dostlar, görün məclisimizə kim təşrif buyurub!? – dedi və məclisin yuxarı başında əyləşmiş Məliyə baxdı: - Məlik, görürsən kim gəlib?!

Bu dəfə heyrət növbəsi Məliyə çatdı və Məlik:

– Əlipaşa? - dedi və təəccübünü gizlədə bilmədi: - Əlipaşa, sən hardan gəlib çıxmısan?

Səlim Sürəyya, onu gören kimi, qaçıb gələrək, əmrə müntəzir dayanmış ofisiyanta:

– İki qədəh doldur, dostum! - dedi.

Ofisiyanta bir anın içində mizin yanındakı kiçik dolabdan iki qədəh götürüb, ikisinə də araq süzərək, şairə verdi.

Səlim Sürəyya qədəhlərdən birini Əlipaşanın əlinə dürtüdü, sonra öz qədəhini qaldıraraq, daha da artıq vəcdə gəlmiş möhtəşəm səsi ilə:

– Məlik, - dedi. - Əlipaşa xoş gəlib, səfa gətirib! - dedi və yenidən Əlipaşanı öpdü. - Tı moy radnoy!.. - Sonra üzünü məclis əhlinə tutdu. - Qədəhləri qaldırın, dostlar!.. – Və yenə də Əlipaşaya müraciət etdi. - Əlipaşa, səhərdən bir-birimizin sağlığına içdik. İndi nə yaxşı ki, sən bizə şərəf verib, gəlmisən. Əziz dostlar, bütün sağlıqlar əziz qonağımızın şərəfinə olacaq! Sağ olsun, siz də sağ olun!

Səlim Sürəyya yenə orkestrə tərəf baxıb əlini qaldırdı və orkestr də Əlipaşanın şərəfinə tuş çaldı.

Məclis əhli tuş sədaları altında, kimi qədəhini, kimi də badəsinə qaldırdı.

Səlim Süreyya da qədəhini boşaldıb, hələ də öz qədəhini əlində tutmuş Əlipaşaya baxdı və onun qədəh tutan əlinin dirsəyindən yapışıb, yuxarı qaldırdı:

– Dibəcən!

Məclis əhli gözünü Əlipaşaya dikmişdi.

Səlim Süreyya təkrar etdi:

– Dibəcən!

Və Əlipaşa qədəhi dibinəcən boşaltmışdı...

... Matdım-matdım Əlipaşanın qədəhi dibinəcən boşaltmağına baxan Mürsəl:

– Ay, bərəkallah!.. – pıçıldadı...

...Mətləb Həsənzadə – biz onu bir azdan tanıyacağıq – başını Muxtar müəllimə tərəf uzadıb, Əlipaşaya işarə edərək yavaşdan:

– Bu yoldaş kimdi belə? - soruşdu. - Sən tanıyırsan?

Muxtar müəllim, deyəsən, ayağa qalxmaq istədi, ancaq Mətləb Həsənzadə:

– Əyləş, əyləş...- dedi.

Muxtar müəllim qalxmadı:

– Redaktordur...

...Orkestr yenə oynaq havanı çalmağına, oynayanlar da rəqsinə davam edirdi...

...Bufetin piştaxtası arxasında gah kokteyl düzəldən, gah badələrə içki süzən Mürsəlin fikri də, gözləri də Səlim Süreyyagilin məclisindəydi.

Ofisiant məşhur şairin tapşırığı ilə stul gətirib, onunla Məliyin arasında qoyduğunu və Səlim Süreyyanın Əlipaşanı ehtiramla o stulda oturtduğunu görəndə Mürsəlin yüksək professionalıq və xüsusi bir eşq ilə çalxaladığı kokteyl əlində donub, havada qaldı.

Və nəhayət ki, özünə gələn Mürsəl işinə davam etdi...

...Orkestr susdu.

Rəqs edənlər – hərə öz mizinin arxasına keçdi...

...Səlim Süreyya ayağa qalxdı:

– Əlipaşa, məclisimizin səbəbkarı Məlikdir! Dünən Məliyi nazirliyin böyük bir Baş idarəsinə müdir təyin ediblər! Buna görə də əziz dostlarla yığışmışıq!

Əlipaşa Məliyə baxaraq:

– Təbrik edirəm, - dedi.

Məlik:

– Çox sağ ol, - dedi və əlini yavaşdan Əlipaşanın kürəyinə vurdu. - Sən ye, ye, bizə baxma.

Səlim Süreyya məclisə müraciət edərək:

– Əziz dostlar! - dedi. - Eh, gözəl günlər var idi!.. Mən də, Məlik də, bax, bu Əlipaşa ilə bir kursda oxumuşuq. Bu təvazökar insanla, quzu kimi təmiz qəlbli insanla! Ömründə bir milçəyi də incitməyən bu gözəl insanla! Dünyada ən müqəddəs olan nədir? Xalqdır, vətəndir! Əlipaşa xalqı sevən, vətəni sevən fədakar bir insandır! Ana dilimizin keşiyində dayanan bir əsgərdir. - Səlim Süreyya Muxtara müraciət etdi: - Muxtar, siz bir yerdə işləyirsiniz də?

Elə bil, bir az özünü itirmiş Muxtar:

– Ələlbət... - dedi.

Səlim Süreyya:

– Onda sualıma cavab ver görüm! Düz deyirəm, ya yox? - soruşdu. - Əlipaşa ana dilimizin keşiyində duran bir əsgərdir, yoxsa yox?

Muxtar bir az çətinliklə də olsa:

– Ələlbət... - dedi.

Səlim Sürəyya:

– Bax, Muxtar, bu Əlipaşa ki var, doğma dilimizi səndən də yaxşı bilir. Səndən yox e, Muxtar, məndən də yaxşı bilir! - dedi və fəxarətlə Əlipaşaya baxdı. – Əlipaşa, sən əsgər deyilsən, generalsan, general! - Səlim Sürəyya yenə Məliyə müraciət etdi. - Məlik, düz deyirəm, ya yox?

Məlik:

– Rütbə verdin də!.. - dedi və güldü.

Səlim Sürəyya:

– Ona bu rütbəni xalq verib! - dedi. - Düzdü, mən də, Məlik, yəqin sən də Əlipaşa ilə çoxdandı görüşürük, ancaq o, dost qədrini bilən insandır! Bax, bu saat Məlik, Əlipaşa sənə təyinatına hamımızdan çox sevinir...

...Orkestr susanda Səlim Sürəyyanın səsi aydın eşidilirdi və düzdü, Mürsəl yüksək səriştəli bir barmen kimi işini görürdü, ancaq qulağı da, gözləri də Əlipaşağilin məclisində idi...

...Səlim Sürəyya bu dəfə də Əlipaşaya müraciətlə sağlığını davam edirdi:

– Əlipaşa, sənə gəlib burda əyləşməyin, bilirsən nədir? Bu, xalqımızın nağıllarındakı bir sehrdir! Devin tilsimi qırması deməkdir! Sənə sağlığına, əziz dostum!.. Sən mənim kimi «Xalq şairi» deyilsən. Sən bundan da artıqsan. Sən «Xalq oğlu»san!.. – Sonra şair yenə üzünü məclis əhlinə tutdu. - Bu sadıq dostun, vətən övladının, xalq oğlunun sağlığına!

Səlim Sürəyya yenə orkestrə baxıb, əlini qaldırdı.

Orkestr tuş çaldı.

Səlim Sürəyya:

– Dibəcən! - dedi və qədəhi başına çəkdi.

Yenə orkestr çalır, adamlar rəqs edirdilər.

19.

Zeynəb balaca maşınını «Sağlamlıq» restoranının qabağında saxlayıb, əlində çanta, maşından düşdü və qardan qoruna-qoruna tələsik qapını açıb dəhlizə girdi.

Şveysarın «salam-məleyki» belə oldu:

– O-o-o!.. Gəlmisən?

Zeynəb:

– Görürsən ki, gəlmişəm də, - dedi və əynindən çıxartdığı kürkü ona uzatdı.

Şveysar kürkü alıb, asılıqandan asa-asa:

– Təzə ildə sən mənə nə bağışlayacaqsan? - soruşdu. - Mürsəl xəsisin biridir!

Zeynəb:

– Xəsis özünsən, - dedi və zalın qapısını açıb, ofisiantlarla salamləşə-salamləşə Mürsələ yaxınlaşdı:

– Hazırdı?

Mürsəl cavab verməyərək, başı ilə Səlim Sürəyyağilin məclisinə tərəf işarə etdi.

Zeynəb bir şey başa düşmədi və orkestrin səsinə görə bir az da ucadan:

– Hazırlamısan? - soruşdu.

Və elə bil, dili söz tutmayan Mürsəl yenə başı ilə Səlim Sürəyyagilin məclisinə tərəf işarə etdi.

Zeynəb əvvəlcə təəccüblə ərinə baxdı, sonra Mürsəlin başı ilə işarə etdiyi səmtə baxdı və məşhur şairin yanında əyləşmiş Əlipaşanı görəndə:

– A-a-a!.. – dedi. – Bu burda neynəyir?

Mürsəl, elə bil, özü-özüylə danışdı:

– Onu tanımamışıq e...

Zeynəb:

– Kimi? – soruşdu. – Onu? Allahın məğmunu deyil o?

Mürsəl:

– Məğmun nədi, ay qız? Bunların dostudu...- dedi.

Zeynəb, elə bil, eşitdiyinə inanmadı:

– Bunların dostudu?

– Hə...

– Səlim Sürəyanın da?

– Səlim Sürəyya onun haqqında bir tost deyirdi ki!..

Zeynəb:

– A-a-a!.. - dedi və maraqla Səlim Sürəyyagilin məclisinə baxdı.

– O birisi bilirsən, kimdi?

– Hansı?

– Səlim Sürəyyanın o tərəfində oturan.

– Kimdi?

– Nazir müavini!

– Yox a?!

20.

Əlipaşanın böyük qızı pəncərənin şüşəsindən çölə baxdı və hövsələsiz:

– Nə oldu? Niyə gəlmirlər? - dedi.

Züleyxa da boylanıb, çölün qarına baxdı və gizlətmək istədiyi bir nigarənciliklə:

– Yoxlatdırır də...- dedi.

Kiçik qız da otağı süpürə-süpürə gülümsədi:

– Atadır də... Qardan ləzzət ala-ala gedir. Bəlkə hələ gedib heç dükana da çatmayıb...

21.

Səlim Sürəyya qədəhini götürüb, ayağa qalxdı:

– Əlipaşa! - dedi. – Bizim bu məclisimizdə əziz dostumuz Mətləb müəllim iştirak edir. Öz xanımı Dürdanə xanımla bir yerdə. Mətləb müəllimi şübhəsiz ki, tanıyırsan, eşitmisən, nazir müavini Mətləb Həsənzadə!..

Mətləb Həsənzadə Əlipaşaya baxıb, gülümsədi və yüngülcə başını əydi.

Səlim Sürəyya:

– Mətləb, - dedi. – Əziz dostum, bu gözəl gecədə sənin sözüne əşhədü-ehtiyac var! Söz sənindir, buyur!

Deyəsən, bu, Mətləb Həsənzadə üçün bir az gözlənilməz oldu:

– Söz mənimdir? - soruşdu.

– Bəli, əziz dostum, söz sənindir. Buyur, görək!..

Mətləb Həsənzadə tərəddüd içində Dürdanə xanıma baxdı.

Dürdanə xanım yavaşdan:

– Qalx...- dedi.

Mətləb Həsənzadə:

– Səlim, - dedi. - Sənin sözünü yerə salmaq olar?

Səlim Sürəyya orkestrə tərəf çöndü və əlini qaldırıb, yavaş-yavaş aşağı endirdi:

– Həzin-həzin...

Orkestr, elə bil, restoranın o hay-küyündə Səlim Sürəyyanın sözünü eşitdi və həzin bir musiqiyə başladı.

Mətləb Həsənzadə qədəhini götürüb, ayağa qalxdı:

– Bilirsiniz, yoldaşlar... e... dostlar!.. İnsanlar var ki, kitabı mebel kimi yığırlar. Bu, kitabı, yəni ədəbiyyatı təhqir etmək deməkdir. Bizim evdə kitab – bizim mənəvi qidamızıdır. Mənim də, Dürdanə xanımın da. – Mətləb Həsənzadə yanında əyləşmiş həyat yoldaşına baxdı. - Elə deyilmi, Dürdanə xanım?

Dürdanə xanım gülümsəyərək, əvvəlcə başıyla təsdiq etdi, sonra:

– Biz kitabı çox sevirik...- dedi.

Mətləb Həsənzadə sağlığı davam etdi:

– Bəli, biz kitabı çox sevirik... Yazıçı yazır romanı. Ancaq bu romanı gerek cəmiyyətə təqdim edəsən axı. Yazıçı romanı verir nəşriyyata, roman da çap olunur. - Mətləb Həsənzadə bu dəfə Muxtar müəllimə baxdı. - Elədir, Muxtar?

Muxtar müəllim ayağa qalxmaq istədi, amma Mətləb Həsənzadə əlinin işarəsi ilə onu qalxmağa qoymadı:

– Əyləş, əyləş...

Muxtar müəllim yerində əyləşib, gülümsəyərək:

– Ələlbət, elədir Mətləb müəllim, - dedi. - Ələlbət!..

... Mürsəl qulaqlarını şəkəlib, orkestrin həzin sədalarının müşayiəti ilə Mətləb Həsənzadəyə qulaq asmağa çalışırdı.

Və Mürsəl pıçıldadı:

– Deyəsən, axı, onun sağlığına deyir?..

Zeynəb:

– Hə? - soruşdu.

Mürsəl başı ilə təsdiq etdi...

... Mətləb Həsənzadə davam etdirdi:

– Ancaq texnikanın indiki inkişafında kitabı çap etmək nədir ki? Bir-iki günün işidir. - Və Mətləb Həsənzadə yenə Muxtar müəllimə baxdı. - Elədir də, Muxtar?

Muxtar müəllim dübarə ayağa qalxmaq istəyəndə, Mətləb Həsənzadə yenə buna icazə vermədi və təvazökarcasına:

– Əyləş, əyləş...- dedi.

Muxtar müəllim yerinə əyləşib:

– Ələlbət, elədir, Mətləb müəllim! - dedi. - Tam doğru deyirsiniz!..

Mətləb Həsənzadə davam etdi:

– Ancaq bu romanı gerek çapa hazırlayasan. Onu çapa kim hazırlayır? İlk növbədə redaktor. Redaktor cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır. - Mətləb Həsənzadə indi də Səlim Sürəyyaya baxdı. - Səlim, bəlkə düz demirəm?

Səlim Sürəyya başı ilə öz dediyini təsdiq edərək:

– Sən bəyəm, haçan düz deməmişən? - dedi və gur səsi ilə bərkdən güldü. - Lap gözündən vurursan!

Mətləb Həsənzadə davam etdi:

– Kitabı açıram, nə olsun ki, hələ onunla tanış deyiləm, görürəm yazılıb ki, redaktor Əlipaşa...

Bu yerdə Mətləb Həsənzadə bir az duruxdu və onun köməyinə Məlik gəldi:

– Dadaşov. - Sonra dəqiqləşdirməkdən ötrü Əlipaşanın özündən soruşdu:- Düz deyirəm də, Əlipaşa?

Əlipaşa:

– Dadaşlı, - dedi.

Mətləb Həsənzadə sağlığına davam etdi:

– Bəli, Dadaşlıdır! Mən nə edirəm? Əlipaşa Dadaşlıyla qiyabi tanış oluram! Sonra onun hazırladığı kitabı oxuyub, mənəvi qida alıram! Ona minnətdar oluram! Tək mən yox, yüzlərlə, minlərlə oxucu! Bizim xalqımız şair xalqdır!.. Cəmiyyət də ondan razı qalır və onu neyləyir? Onu yüksək qiymətləndirir! O, eyni zamanda, gənc nəslin tərbiyəsi naminə böyük fəaliyyət göstərir! Bu isə gələcək qarşısında bizim müqəddəs borcumuzdur. Siyasətimizin prioritet istiqamətlərindən biridir.

Mətləb Həsənzadə mizin arxasından aralanıb, Əlipaşaya yaxınlaşdı və qədəhi onun qədəhinə vurub:

– Əlipaşa müəllim, cəmiyyətimiz adından sizə təşəkkür edirəm! - dedi. - Sağ olun! Sizin sağlığınıza!..

Səlim Sürəyyanın möhtəşəm səsi yenə:

– Dibəcən! - dedi.

Əlipaşa da əlindəki qədəhi dibinəcən boşaltdı...

... Onlardan gözünü çəkməyən Mürsəl:

– Görürsən də!?. - dedi.

Və Zeynəb də heyrətdən alışan gözlərini o məclisdən çəkməyərək:

– Hə... - dedi. - Kimin ağlına gəlirdi...

Və bu dəfə Zeynəbin gözləri ilə biz də bütün məclisə yox, ancaq Əlipaşaya baxdıq...

... Əlipaşa smokin qeymişdi, bant bağlamışdı və onun beriolin sürtülüb, səliqə ilə daranmış saçları restoran çilçırağının işığında par-par parıldayırdı.

Orkestr vals çalırdı.

Blektay geyinmiş restoran əhli rəqs edirdi.

Bura «Sağlamlıq» restoranı idi, yoxsa hər tərəfdən kübarlıq saçan başqa bir restoran idi?

Ağappaq gözəl gecə donu geymiş Zeynəb restorandakı mizlərdən birinin arxasında əyləşmişdi və onun döşlərinin yarısı o donun geniş dekoltesindən pırtlayıb, çölə çıxmışdı.

Əlipaşa orkestrin çaldığı valsın sədaları altında Zeynəbə yaxınlaşdı.

Zeynəbin sinəsi həyəcanla döyünürdü və onun döşləri az qalırdı dekoltedən tamam çölə çıxsın.

Əlipaşa əlini uzadıb, baş əyərək, Zeynəbi rəqsə dəvət etdi.

Zeynəb əlini Əlipaşanın əlinin üstünə qoyaraq, ayağa qalxdı.

Əlipaşa ilə Zeynəb rəqs edirdi və Əlipaşa tez-tez Zeynəbin qulağına nələrsə pıçıldayırdı.

Orkestr yavaş-yavaş səsinə azaltdı və başına Şaxta babanın papağını qoymuş, ancaq bu dəfə smokin qeymiş, bant taxmış klarnetçalan – indi klarneti saksofon əvəz etmişdi – mikrofonə yaxınlaşıb Əlipaşa ilə Zeynəbin şərəfinə solo çalmağa başladı.

Digər rəqs edənlər, o cümlədən Mətləb Həsənzadə ilə Dürdanə xanım rəqslərini saxlayıb, Əlipaşa ilə Zeynəbin ətrafında dövrə vurdular və heyran-heyran onların gözəl rəqsinə tamaşa etdilər.

Barmen Mürsəl də smokin qeyib, açıq-aşkar boynunu sıxan bant taxmışdı və kokteyl qabını çalxalaya-çalxalaya piştaxtanın arxısından tərs-tərs Zeynəbə baxırdı.

Xoşbəxtlik içində rəqs edən Zeynəb isə qətiyyənlə bu tərs baxışların fərqi deyildi.

Zeynəb başqa bir gözəl dünyada idi.

Nəhayət, rəqs bitdi və birinci Mətləb Həsənzadə əl çaldı, sonra hamı əl çalmağa başladı.

Əlipaşa Zeynəbin əlindən öpdü.

Zeynəb dərinləndən nəfəs alaraq, heyranlıq dolu nəzərlərlə Əlipaşaya baxırdı.

Əlipaşa Zeynəbi mizinə qədər müşayiət etdi və bir daha onun əlindən öpərək, yerində əyləşməsinə yardımçı oldu...

... - Sən bir bunun dostlarına bax!..

Bu sözləri Mürsəl dedi və Zeynəb, elə bil, yuxudan oyanıb, gözlərini Əlipaşadan çəkdi.

Mürsəl isə sözünün ardını deyirdi:

– Yaxşı deyiblər ki, suyun lal axanı, adamın yerə baxanı. Mən hardan biləydim ki, bu – belə adamdır?!

22.

Bu dəfə Züleyxa əli ilə pəncərənin şüşəsini silə-silə eşiyə baxırdı.

Böyük qız anasının həyəcanını hiss edib:

– Yəqin bu havada taksi gözləyirlər, - dedi.

Züleyxa da:

– Hə də... - dedi. - Yəqin...

23.

Orkestr gözəl bir melodiya çalırdı və o gözəl melodiya restoran əhlini ayağa qaldırmışdı.

Restoran əhli rəqs (tans) edirdi.

Və bu dəfə Məlik ayağa qalxıb, sağlıq deyirdi:

– Məni böyük vəzifəyə irəli çəkiblər, sağ olsunlar. Ancaq vəzifə daimi deyil.

- Və Məlik Mətləb Həsənzadəyə baxdı. - Bağışlayın e, Mətləb müəllim...

Səlim Süreyya:

– Bunun Mətləbə dəxli yoxdur! - dedi.

Mətləb Həsənzadə etiraz etdi:

– Yox, Səlim. Məlik doğru fikir söyləyir. Düz sözə nə deyəsən? Elə deyilmi, Dürdanə xanım?

Dürdanə xanım gülümsəyərək:

– Bəli, biz həmişə bu cür düşünmüşük, - dedi. - Biz həmişə çalışırıq ki, vəzifəyə baxmayaraq, sadə olaq.

Səlim Sürəyyaya bu dəfə:

– Əla! - dedi. - Əla!

Məlik davam etdi:

– Ancaq daimi olan nədir?

Səlim Sürəyya özünü saxlaya bilmədi:

– Sənət! - dedi. - Şeir! Poeziya! Xalqın poetik ruhu! Xalqın yaratmaq ehtirası! Soyumuzdan gələn müqəddəs sədalar! Analarımızın müqəddəs laylaları! Hə, Muxtar?

Muxtar:

– Ələlbət, - dedi. - Mən həmişə...

Məlik Muxtarı sözünü davam etməyə qoymadı:

– Səlim, bunlar öz yerində, - dedi. - Ancaq əbədi olan bir mühüm cəhət də var: təvazökarlıq! Sadəlik! – Sonra barmağını Əlipaşaya uzatdı. - Bax, Mətləb müəllim, bu insanı görürsünüz? Necə təvazökardır, necə sadədir!? Bu Əlipaşa ki var, universitetdə məndən də, Səlimdən də yaxşı oxuyurdu. Bizim fakültənin divar qəzetinin redaktoru, bax, bu Əlipaşa idi. O qəzet universitetdə məşhur idi. Başqa fakültələrin uşaqları da gəlib o qəzeti oxuyurdu. Özünü dedim də, sadə insandır, görürsünüz... Ancaq bir dəfə qəzetdə bizim dekanımızı tənqid eləmişdi! Divar qəzetində e!.. Dekanı öz imzası ilə tənqid etmişdi!

Səlim Sürəyya Məliyin sözünü kəsib, Muxtara müraciət etdi.

– Muxtar, özünü gözlə ha!..

Muxtar yerində qurcalanıb, nəşə demək istədi, ancaq Səlim Sürəyya barmağını qaldıraraq, zarafatla Əlipaşanı hədələdi və get-gedə, elə bil, daha da gurlaşan səsi ilə:

– Bax, ha!.. - dedi. - Muxtarda işin olmasın! O da, bizim dostumuzdur!

Və Səlim Sürəyya elə həmin gur səsi ilə də bərkdən güldü.

Məlik:

– Əlipaşa, - dedi. - Əlipaşa, çoxdandı səninlə görüşmürük, ancaq elə bilmə ki, səni yaddan çıxartmışıq. Nə işin oldu, birbaşa mənə zəng elə. Özün də ye, yaxşı ye, bizə baxma!.. Sənin sağlığına!..

Səlim Sürəyya qədəhini qaldırdı və məclis əhlinə:

– Bir dəqiqə!.. - dedi. - Bir dəqiqə!.. – Və yenə ayağa qalxdı. - Rəhmətlik Süleyman Rüstəm cavanlarla dost idi. Mənə danışdı ki, Əziz Nesin Bakıya gəlmişdi. Onu ora qonaq çağırırdılar, bura qonaq çağırırdılar. Qədəhlər də dibəcən boşalırdı. Əziz bəy də məcbur olurdu, başını yuxarı qaldıraraq, tavana baxa-baxa qədəhdə nə var, dibəcən vursun. İstanbula qayıdandan sonra, basım toplantısı yapılırlar. Müxbirlərdən biri soruşur ki, Əziz bəy, Bakıda ən çox nə gördün? Əziz Nesin deyir, əfəndim, Bakıda ən çox tavan gördüm!.. – Və Səlim Sürəyya ürəkdən bir qəhqəhə çəkdi. - Əlipaşanın şərəfinə hamı qədəhi qaldıraraq tavana baxsın!

Əlipaşa da məclis iştirakçıları kimi, başını yuxarı qaldıraraq, tavana baxaraq, qədəhi dibinəcən boşaltdı...

... Mürsəl başı ilə bizim o məclisə işarə edərək:

– Sağ ol, qonşu!.., - dedi. - Sağ ol!..

Zeynəbin isə, deyəsən, daha sözü yox idi, Mürsəlin dediyini başı ilə təsdiq etdi.

24.

Züleyxa həyəcanını gizlədə bilmirdi:

– Gərək özüm də onunla gedəydim!.. – dedi, sonra da pəncərənin bir tayını açıb, çölə boylandı.

Yüngül külək əsirdi və elə o anda da qar dənələri otağa düşməyə başladı.

Maşın faralarının işığı həyəət girdi və Züleyxa dərinədən nəfəs alıb:

– Gəldi... - dedi.

Qızların da hər ikisi pəncərəyə qaçıb, şüşədən həyəətə baxdı.

Maşın Züleyxagilin blokunun ağzında dayandı və Züleyxa maşının sükanı arxasından çıxan Zeynəbi görəndə açıq-aşkar qayğılı bir səsle:

– Yox...- dedi. - O, deyil...

Zeynəb maşından düşüb başını qaldırdı və Züleyxayla salamlaşdı:

– Axşamın xeyir.

Pəncərənin tayını bağlamaq istəyən Züleyxa da salam aldı:

– Axşamınız xeyir.

Züleyxa pəncərəni bağlamaq istəyəndə, Zeynəb soruşdu:

– Nə əcəb sən getməmişən?

Züleyxa əl saxladı:

– Hara getməmişəm?

Zeynəb:

– Restorana də...- dedi.

– Hara?

– Restorana.

Bir şey başa düşməyən Züleyxa:

– Nə restoran? - soruşdu.

– A-a-a... «Sağlamlıq» restoranı də. Yoldaşın... - Zeynəb bir an dayandı, sonra yaqin daha hörmətli olsun deyə: - Əlipaşa müəllim, - dedi, - dostlarıyla ordadı! Səlim Sürəyyagillə!.. Zamministir də ordadı.

25.

Sağlğı Muxtar deyirdi:

– Əlipaşa bizim kollektivin, ələlbət, ən nümunəvi üzvüdür. O, neçə dəfə müdiriyyətin təşəkkürünü alıb. Onun savadı, səriştəsi hörmətli Mətləb müəllim, ələlbət, düz dedi, gənc nəslin yetişməsində böyük rol oynayır. Onun redaktə etdiyi kitaba mən, ələlbət, dərhal qol çəkirəm ki, çapa getsin. Bilirəm ki, bu – Əlipaşanın əlindən çıxıb. Hörmətli Mətləb müəllim də onun redaktorluğunu yüksək qiymətləndirdi. Mən təklif edirəm ki, badələri bir daha Əlipaşanın sağlığına qaldıraq.

Səlim Sürəyya yenə özünü saxlaya bilmədi:

– Muxtar, Sovet vaxtı «Pravda» qəzeti çıxırdı e, yadıncadı?

– Necə yadımda deyil?!

– Sənin də sağlğın «Pravda»nın baş məqalələrinə oxşayır!

Və Səlim Sürəyyanın qəhqəhəsi orkestrin sədalarından da əzəmətli səsləndi. Sonra da o əzəmətli səs:

– Dibəcən!., - dedi.

Mətləb Həsənzadə:

– Səlim, - dedi. - İcazə ver mən axıracan içməyim.

Səlim Sürəyya heç kimə icazı vermək fikrində deyildi:

– Onda deyəcəklər ki, Mətləb Həsənzadə vəzifəsindən sui-istifadə edir!

Mətləb Həsənzadə həyat yoldaşına baxıb, iki əlini də yana açdı, yəni ki, çarə nədir? Sonra da qədəhini qaldırdı.

Dürdanə xanım gülümsəyərək, başını buladı.

Və qədəhlər növbəti dəfə boşaldı...

... Əlipaşa bu dəfə də qədəhi başına çəkəndə, kokteyl çalxalaya-çalxalaya ona baxan Mürsəlin əli yenə də bir anlıq havada dondu...

... Məlik:

– Əlipaşa, - dedi. - Məclisin ortasında gəlmisən. Dedim axı, ye də, bizə baxma.

Səlim Sürəyya da süfrədəki qızarmış toyuğun budunu qoparıb:

– Hə, biz möhkəm yemişik. - dedi və budu dişinə çəkdi.

Əlipaşa:

– Yaxşı ki, hələ möhkəm yemisən!.. - dedi.

Belə görünür ki, Əlipaşanın bu sözləri Səlim Sürəyyanın xoşuna gəldi və şair budu çeynəyə-çeynəyə bərkdən gülərək:

– Əla!.. - dedi. - Əla!..

Məlik bir daha Əlipaşaya:

– Ye, ye!.. - dedi.

Və Əlipaşa Məlikə baxdı, ancaq heç nə demədi, sonra şairə baxdı və soruşdu:

– Bir söz olar?

Səlim Sürəyya əvvəlcə, elə bil, təəccüb etdi:

– Sağlıq deyirsən?

Əlipaşa:

– Hə... - dedi.

Səlim Sürəyya çəngəllə qədəhi döyəcəyərək, daha artıq bir ruh yüksəkliyi ilə:

– Xamuş!.. - dedi. - Söz Əlipaşanıdır! - və orkestrə baxaraq, əlini qaldırdı.

Orkestr həzin bir musiqi başladı.

Məclis əhli maraqla Əlipaşaya baxırdı.

Muxtar da Əlipaşaya baxa-baxa gülümsədi və yüngül bir hərəkətlə – başqaları görməsin – əli ilə özünü göstərdi, yəni mənim sağlığımıza deyəcəksən?

Əlipaşa bunu başa düşdü və başını buladı, yəni ki, yox. Sonra qədəhini götürüb, ayağa qalxdı:

– Məlik, deyəsən, mənim yeməyimdən çox narahatsan. Narahat olma, Məlik, hər şey qaydasındadır! – Əlipaşa kiçik bir pauzadan sonra davam etdi. - Mən təsadüfən sizin bu gözəl məclisinizdəyəm. Ancaq burda tez-tez tavana baxa-baxa...

Bu yerdə şair Əlipaşanın sözünü kəsdi:

– Əla!.. Əla!.. Tavandan gözəl yer yoxdu!..

Hamı, o cümlədən də Əlipaşa güldü və sağlığını davam etdi:

– Hə, tez-tez tavana baxa-baxa fikirləşirəm ki, doğrudan da hər təsadüfdə bir zərurət var. Mən Məliyi axırıncı dəfə haçan görmüşəm? Doğrusu, heç yadıma gəlmir. Ancaq Səlimi tez-tez görürəm, düzdü, televizorda görürəm. Ancaq nə olsun? Görürəm ki, kefi kök, damağı da çağdı. Əsas da budu! Mən dedim ki, sizin məclisiniz, ancaq, bu, daha bizim məclisimizdir!

Səlim Sürəyya özünü saxlaya bilməyib, ayağa qalxaraq, bu dəfə rusca:

– Tı moy rodnoy! - dedi və Əlipaşanı qucaqlayıb, öpəndən sonra təzədən yerində oturdu.

Əlipaşa davam etdi:

– Mən bu qədəhi qaldırıram bizim məclisimizdə əyləşmiş gözəl insanların hamısının sağlığına!

Məclis əhli qədəhləri qaldırdı:

– Təşəkkür!..

– Çox sağ ol!..

– Sənin sağlığına!..

– Sağ ol!..

Qədəhlər bir-birinə toqquşdu, ancaq Əlipaşanın, deyəsən, hələ sözü qalmışdı:

– Ancaq bir sözüm də var. - Və yenə Məliyə müraciət etdi: - Məlik, bayaq sən dedin ki, nə işim olsa, sənə zəng eləyim. Çox sağ ol! Qiymətli sözlərdi. Ancaq, Məlik, sonralar niyə? Səndən bir xahişim var, onu da zəngsiz-zadsız elə indi deyirəm. Olar?

Məlik:

– Buyur, əzizim, - dedi. - Nə xahişin var, buyur!

Məclis əhli də maraqla gözünlü Əlipaşaya dikdi.

– Ancaq, Məlik, xahişimi gərək yerə salmayasan!

Məlik:

– Buyur, buyur, əzizim, - dedi. - Məndən nə asılıdır, baş üstə!

Səlim Sürəyya:

– Biz də hələ ölməmişik! - dedi.

Muxtar da Əlipaşaya yox, Mətləb Həsənzadəyə baxaraq:

– Ələlbət!.. - dedi.

Əlipaşa əvvəlcə əlindəki qədəhə, sonra yenə Məliyə baxdı:

– Məlik, düzdü, içmişəm mən, ancaq ömrümdə bu cür ciddi... ciddi yox e, ürəkdən gələn xahişim olmayıb. - Bir neçə an susdu, sonra: - Sən icazə verəcəksən!.. - dedi. - Bu gözəl məclisin də xərcini mən çəkəcəyəm!

Məclisə bir anlıq sükut çökdü.

Bu gözlənilməz sözlər açıq-aşkar Məliyin xoşuna gəlmədi:

– Bu nə xahişdi belə?!

Əlipaşa:

– Mən xahiş etdim, sən də icazə verəcəksən! - dedi.

Məlik əməlli-başlı hirsələnmişdi:

– Mənim özümə nə olub bəyəm?!

Əlipaşa:

– Danışdıq də!.. - dedi.

Məlik tamam pərt olmuşdu:

– Bu nə deməkdi, sən niyə mənim xərcimi çəkməlisən?!

Əlipaşa təkrar etdi:

– Məlik, danışdıq!..

– Bura bax, nə danışdıq, danışdıq salmısan?! – Və Məlik hirsə ayağa qalxmaq istədi.

Ancaq Səlim Sürəyya ondan tez ayağa qalxdı:

– Məlik, bu təmiz ürəyi sındırmaq olmaz! Bu təmiz qəlbin sənin bu əziz günündə qonaqlıq verməyə mənəvi haqqı var!

Məlik:

– Axı belə olmaz!.. – dedi. - Sizi mən dəvət etmişəm!

Səlim Sürəyya:

– Ya sən, ya Əlipaşa, nə fərqi var? Qardaş deyilsiz?
 – Yox, axı...
 Səlim Süreyya Məliyin sözünü yarımçıq kəsdi:
 – Axısı-zadı yoxdu! - Və şair məclis əhlinə müraciət etdi: - Düz deyirəm, əziz dostlar, yoxsa yox?
 Məclis əhli:
 – Elədir!..
 – Düzdür!..
 – Qardaşsız də!..
 Muxtar müəllim Mətləb Həsənzadəyə baxdı və Mətləb Həsənzadə:
 – Doğrudur!.. - deyəndən sonra, Muxtar müəllim də:
 – Ələlbət!.. - dedi.
 Səlim Süreyya yenə Əlipaşanı qucaqlayıb, öpdü:
 – Tı moy rodnoy!.. - Sonra qədəhini yuxarı qaldırdı. - Bu qardaşlığın şərəfinə! İki qardaşın şərəfinə: Əlipaşanın və Məliyin! Məlik, daha başqa söz olmasın. İkiniz də sağ olun!..
 Qədəhlər içildi.
 Şaxta baba – klarnetçalan orkestrin müşayiəti ilə «Xançobanı» çala-çala onlara yaxınlaşdı və Səlim Süreyyanın qarşısında dayanıb, klarnetin ağzını yuxarı tutaraq, zilə qalxdı.
 Şair boşaltdığı qədəhi mizin üstünə qoyub, qollarını geniş açaraq, Əlipaşanı da irəli çəkdi.
 Və Əlipaşa da qalxıb, onunla oynamağa başladı.
 Şaxta baba – klarnetçalan Səlim Süreyyanın oynamağından cuşa gəldi və şair bir-bir o məclis əhlinin qarşısında oynayıb, onları da ayağa qaldırıdıqca, Şaxta baba – klarnetçalan da çala-çala zilə qalxıb-enərək, onun ardınca gedirdi.
 Şair Mətləb Həsənzadəni də qaldırmaq istəyəndə, Dürdanə xanım yavaşdan ərinə:
 – Sənə olmaz, - dedi. - Yaxşı deyil...
 Və Dürdanə xanım özü ayağa qalxdı...
 Məlik əvvəlcə qalxmaq istəmirdi, ancaq Səlim Süreyyanın təkidindən kim qurtara bilərdi? – heç kim və Məlik də, nəhayət, könülsüz də olsa, ayağa qalxıb, qollarını açdı.
 Muxtar müəllim, elə bil, yaddan çıxmışdı, ancaq Mətləb Həsənzadə ona baxıb:
 – Sən niyə oturmusan, qalx də... - deyəndən sonra ayağa qalxıb, ortaya düşdü.
 Dürdanə xanım süzə-süzə Əlipaşanın qarşısına gəldi və onlar köhnə tərəf-müqabil kimi, üz-üzə rəqs etdi.
 Sən demə, Əlipaşanın yaxşı rəqs oynamağı var imiş.
 Bir sözlə, o qış günü «Sağlamlıq» restoranında gözəl bir rəqs başladı və Mürsəl dostumuz da bu həngaməyə tamaşa edirdi.

26.

Züleyxa paltosunu geyinirdi.
 Qızların ikisi də arakəsmədə dayanıb, nigaran nəzərlərlə ona baxırdı.
 Böyük qız:

- Mən də gedim də, səninlə, - dedi.
- Züleyxa!
- Yox! - dedi və paltosunu geyib, qalın şalını da başına salıb, mənzildən çıxdı.

27.

Bizim məclisin əhli mizin arxasına keçəndə Şaxta baba – klarnetçalan klarnetin ağzını yuxarı tutub, özü öz ifasından ləzzət alaraq, son akkordu zilə qaldırdı və çalğısını bitirdi.

Əlipaşa ayaq üstə dayandı və hamı oturandan sonra, hələ də tövşüyən Səlim Süreyyaya baxdı:

- Səlim, mənim bir sözüm də var!..
- Səlim Süreyya dəsmalla üz-gözünün tərini silə-silə:
- Əla!.. - dedi və əlinin baş barmağını qaldırmaqla bu «əla»nı sidq-ürəkdən təsdiq etdi.

Muxtar müəllim Əlipaşaya baxıb, gülümsəyərək, başını bir-iki dəfə özünə tərəf əydi.

Əlipaşa da, yəqin, bu işarəni belə başa düşdü ki, Muxtar müəllim özü haqqında sağlıq gözləyir və bu dəfə də o, başını buladı, yəni ki, yox, sonra da məclis əhlini gözdən keçirərək:

- Əziz dostlar!.. - dedi. - Mən sizə «dostlar» deyirəm, çünki mənim dostlarımla dostusuz! Çünki bu gözəl qış günündə bir yerdə tez-tez tavana baxırıq!..

Səlim Süreyya yenə özünü saxlaya bilmədi:

- Əla!.. Əla!.. - Və yenə də baş barmağını qaldırıb, verdiyi qiyməti təsdiq etdi.

Əlipaşa Muxtar müəllimə baxdı:

- Belədir, Muxtar müəllim?

Muxtar müəllim əvvəlcə, elə bil, dıxsındı, sonra özü öz sözlərini başı ilə təsdiq etdi:

- Ələlbət...

Əlipaşa davam etdi:

- Bu qədəhləri qaldıraqları bizi evdə gözləyənlərin sağlığına! Bizim hamımızı sevənlərin sağlığına! Deyək ki, biz də onları sevirik! Tavana baxanda da hamımıza nuş olsun!

Mətləb Həsənzadə həyat yoldaşına baxdı:

- Gözəl sağlıqdı, hə?

Dürdanə xanım:

- Çox gözəl sağlıqdır. - dedi və Əlipaşaya tərəf boylandı. - Çox sağ olun!..

Əlipaşanın sağlığı məclis əhlinin hamısının xoşuna gəlmişdi:

- Sağ ol!..
- Hə, gözəl sağlıqdı!..
- Uşaqların sağlığına!..
- Ələlbət!..

Məliyin də, deyəsən pərtliyi keçmişdi – o da qədəhini Əlipaşaya tərəf uzadıb, xüsusi vurğuyla:

- Sağ ol, Əlipaşa, - dedi. - Sağ ol!..

Səlim Süreyya yenə təkrar etdi:

– Dibəcən!

Əlipaşa tavana baxandan sonra, boş qədəhi mizin üstünə qoydu və orkestrə tərəf çönüb, başıyla işarə etdi.

Orkestr gözəl bir «Tərəkəmə» çaldı.

Və bu dəfə Əlipaşa Səlim Sürəyyanın qolundan tutdu:

– Qalx!..

28.

Külək kəsmişdi, o quşbaşı qar isə eləcə aram-aram yağdı.

Uzaqdan qaraltısı görünən o adam, «Sağlamlıq» restoranının qarşısına gəlib çıxanda, reklamın işığında onu da tanıdıq ki, Züleyxadı.

Züleyxa restoranın qapısını dartıb dəhlizə girdi.

Bizim tanışımız şveysar təəccüblə ona baxdı və Züleyxa restoranın da qapısını dartıb açmaq istəyəndə:

– Dayan, ay bacı! - dedi. - Hara?

– Necə hara? Restorana!

Şveysar Züleyxaya yaxınlaşdı.

– Ay bacı, paltoynan olmaz!

Ancaq Züleyxa onun sözlərinin fərqinə varmadan zalın qapısını açdı və rostorana girdi.

Şveysar da onun ardınca:

– Ay bacı!.. Ay bacı!.. - deyə-deyə içəri keçdi.

Restoranda vurçatlasın idi.

Boğazının damarları şişmiş klarnetçalan orkestrin müşayiəti ilə klarnetini mikrofonun qarşısında oynada-oynada, zilə qalxıb enə-enə «Tərəkəmə» çalırdı və nağaraçı da bu zil-bəmdən cuşa gələrək nağarasını döyəcəliyirdi.

Əlipaşa ilə Səlim Sürəyya üz-üzə şıdırgı bir «Kim kimi yordu» oynayırdı və məclis əhli də dövrə vurub onlara əl çalırdı.

Nəhayət, açıq-aşkar əldən düşmüş Səlim Sürəyya dayandı və o da Əlipaşaya əl çala-çala məclis əhlinə qoşuldu.

Üç-dörd nəfərlə birlikdə restorandakı mizlərdən birinin arxasında əyləşmiş həmin modern qız ayağa qalxıb, bu dəfə də Əlipaşayla qarşı-qarşıya oynamağa başladı...

... Mürsəl gözlərini Əlipaşaya dikib, öz-özünə:

– Sağ ol e!.. Sağ ol!.. - deyirdi.

Təkcə Muxtar müəllim mizin arxasında oturub, burnunu sallamışdı...

... Şveysar:

– Ay bacı, axı, belə olmaz!.. - deyirdi.

Züleyxa şveysara fikir vermədən, heyrət dolu gözləriylə Əlipaşaya baxa-baxa yerində donub qalmışdı.

Əlipaşa gözəl bir «Tərəkəmə» oynayırdı və birdən onun gözü Züleyxaya sataşdı.

Əlipaşa qəflətən ayaq saxladı və Züleyxa onun gözlərində əvvəlcə, elə bil, bir ilgim içinə girdi.

Əlçalma dayandı və məclis əhli təəccüblə Əlipaşaya baxdı.

O modern qız da dayanmağa məcbur oldu.

Şair nigarançılıqla:

– Əlipaşa, sənə nə oldu? - soruşdu.

Şaxta babanın klarneti də susdu.

Əlipaşanın gözlərindəki o ilğım yavaş-yavaş duruldu və əynində qardan islanmış palto, başındakı şaldan da üzünə su damcıları süzülən Züleyxanın sifəti açıq-aydın göründü.

Şveysar təkid edirdi:

– Ay bacı, necə adamsan sən!.. Ay vətəndaş!..

... Səlim Sürəyya təlaşla:

– Əlipaşa!.. - dedi.

Əlipaşa isə ona fikir vermədən əli ilə məclis əhlini aralayıb, sürətlə Züleyxaya yaxınlaşdı və iki əliylə də Züleyxanın qollarından yapışdı:

– Nə yaxşı oldu, sən gəldin!.. Nə yaxşı oldu, sən gəldin!.. Heç bilirsən sən nə qiyamət iş görmüsən?

Heç nə başa düşməyən şveysar matdım-matdım onlara baxırdı...

... Və Mürsəl də gözlərini onlara dikmişdi...

... Əlipaşa dayanmaq bilmirdi:

– Bilirsən? Çox yaxşı oldu e... çox yaxşı oldu ki, gəldin. Tez elə! Tez çıxar paltonu! Gəl!.. Gəl mənim yanıma!..

Səlim Sürəyya da heç nə başa düşmürdü və o, Əlipaşaya yaxınlaşanda, Əlipaşa özünü itirmiş, tamam şaşırmış Züleyxanın qolunu qaldırıb:

– Mənim həyat yoldaşımdır, Səlim! - dedi. - Züleyxa xanımdır!..

Şair məhrəmanə bir səmimiyyətlə:

– Ay sizi xoş gördük, əziz bacımız! - dedi. - Xoş gəlmisiz!.. Xoş gəlmisiz!..

- Və mat-məhəttəl dayanmış şveysara baxdı. - Kömək elə.

Şveysar paltosunu, şalını soyunmaq üçün Züleyxaya kömək etmək istəyəndə, Əlipaşa:

– Yox, özüm, özüm!.. - dedi və cidd-cəhdlə kömək etdi ki, Züleyxa paltosunu çıxarsın, şalını açsın.

Şveysar gülümsəyə-gülümsəyə paltonu, şalı götürüb zaldan çıxdı.

Züleyxa hələ də özünə gəlməmişdi.

Əlipaşa Züleyxanın qolundan tutdu:

– Gəl, gəl...

Məclis əhlindən kimsə mizin arxasında oturmuşdu, kimsə hələ də ayaq üstündə dayanmışdı və hamının da gözü Əlipaşa ilə Züleyxada idi.

Səlim Sürəyya qabağa keçdi və onlar mizə yaxınlaşanda şair təntənə ilə:

– Əziz dostlar! - dedi. - Züleyxa xanım da bizim məclisə buyurub. Züleyxa

xanım əzizimiz Əlipaşanın həyat yoldaşıdır. - Sonra üzünü Züleyxaya tutdu.

- Xoş gəlib, səfa gətirmisiz! - Sonra da öz yerini göstərdi. - Buyurun, əyləşin.

Əlipaşa:

– Hə, Səlim öz yerini sənə verir. Otur mənim yanımda.

Züleyxa nəse demək istədi:

– Axı...

Səlim Sürəyya ona macal vermədi:

– Əyləşin! Sizi bir-birinizdən ayırmaq olmaz!

Məclis əhli də şairi ürəkdən müdafiə etdi:

– Əyləşin!..

– Buyurun!..

– Həmişə bir yerdə olun!..

– Xoş gəlmisiz!..

Ofisiant tələsik bir stul gətirib, məclis əhlini sıxışdıraraq, şairə yer düzəltdi, ancaq şair əyləşmədi, qədəhini qaldırıb:

– Mənim bir sözüm var, dostlar! - dedi.
Əlipaşa tələsik yerindən qalxıb:
– Yox, yox!.. - dedi. - Söz özümündür. Bu sağlığı gərək mən özüm deyim, Səlim!
Səlim Sürəyya bir an susdu, sonra:
– Buyur, əziz qardaşım! - dedi. - Söz sənindir.
Əlipaşa qədəhini mizin üstündən götürdü:
– Əziz dostlar! Mənim ürəyimə bir söz gəlib... Ürəyimin sözünü demək istəyirəm!.. İçirəm bunu mənim ailəmin sağlığına!.. Mənim ailəm dünyanın gözəl bir ailəsidir!.. Mən içirəm bunu, Züleyxa xanımın sağlığına!..
Dürdanə xanım:
– Nə gözəl sağlıqdır! - dedi və qədəhini Züleyxaya sarı uzatdı. - Sizin sağlığınıza!..
Məclis əhli də bir ağızdan:
– Sağ olun!..
– Sağ olun!..
– Sağ olun!..
– Ələlbət! - deyib, qədəhlərini Əlipaşanın ailəsinin və Züleyxa xanımın sağlığına qaldırdılar.
Dürdanə xanım hələ də heyran-heyran nəzərlərlə Əlipaşa ilə Züleyxaya baxaraq:
– Həmişə beləcə xoşbəxtlik içində olun... - dedi.
Səlim Sürəyya qolunu orkestrə tərəf uzatdı və orkestr gözəl bir «Hey-vagülü» çalmağa başladı.
Əlipaşa stulunu kənara itələyib, ayağa qalxaraq, qollarını açdı və Züleyxanın qarşısında oynaya-oynaya göz-qaşı ilə onu rəqsə dəvət etməyə başladı:
– Qalx...
Hələ də özünə gəlməmiş Züleyxa:
– Yox...- dedi.
– Sən mənim canım, qalx...
Səlim Sürəyya:
– Xahiş edirik!., - dedi. - Əlipaşanın sözünü yerə salmaq olmaz...
Dürdanə xanım:
– Hə, xahiş edirik, - dedi. - İkiniz bir yerdə rəqs edin...
Əhli-məclis də xahişə başladı:
– Qalxın...
– Xahiş edirik...
– Ələlbət...
– Xahiş edirik...
Və Züleyxanın ayağa qalxmaqdan başqa çarəsi qalmadı...
... Mürsəl kokteyl çalxalaya-çalxalaya onlara baxırdı...
... Klarnetçalan yenə mikrofonun qarşısına keçdi və gözl bir solo başladı.
Əlipaşa ilə Züleyxa rəqs edirdilər və Züleyxa bir az tənə ilə:
– Yaxşı oynayırsan...- dedi.
Əlipaşa:
– Mən? - soruşdu. - Mən heç... Amma sən, doğrudan, əntiqə oynayırısan...
Və Züleyxanın o tənəsi keçib getmişdi:

- Eh, qız vaxtı yaxşı oynayırdım, indi day yadırgamışam...
- Züleyxa...
- Nə?
- Züleyxa...
- Nədi?
- Sənə qurban olum!..
- A-a-a... Bəsdi, sən Allah...
- Züleyxa...
- Hə?
- Sənsiz bir günüm olmasın!..
- Bəsdi, baxırlar...
- Baxsınlar də... İndi öpəcəyəm səni...
- Qayıdaq!.. Qayıdaq!..
- Yox, oynayaq!.. – Və Əlipaşa bu dəfə Züleyxanın qulağına pıçıldadı: - Züleyxa... Züleyxa... bağışla məni...
- Nə?
- Deyirəm, bağışla məni, Züleyxa...
- Nəyə görə?
- Hər şeyə görə... Ümumiyyətlə, Züleyxa... Ümumiyyətlə, bağışla məni... Züleyxanın, deyəsən, birbalaca gözləri doldu və:
- Sənsiz biz kimə lazımıq? - pıçıldadı. - Allah həmişə sənə canına sağlıq versin, Əlipaşa...
- Bizim məclis əhlindən başqa, restoran əhlinin də bir çoxu qalxıb, rəqsə başlamışdı.
- Züleyxa pıçıldadı:
- Əlipaşa... Uşaqlar evdə narahat olacaq...
- Qoy, gedim, onları da gətirim bura!
- Yox, yox, Əlipaşa, lazım deyil.
- Niyə?
- Soyuqdu, qoy, otursunlar evdə.
- Yaxşı paltarları yoxdu, ona görə?
- Yox, Əlipaşa, vallah yox. Niyə yoxdu paltarları, soyuqdu...
- Sən deyən olsun...

29.

«Sağlamlıq» reklamının işığında quşbaşı qar eləcə sakit-sakit yağırıdı...
Tamam sakit və gözəl bir gecə idi.
Küçədə gedib-gələn tək-tük idi.
Hərdən maşınlar ötüb, keçirdi.
Və restoran səs-küyündən, haray-həşirindən sonra bu qarlı gecənin sakitliyi bir dinclik gətirirdi.

30.

Əlipaşa ilə Züleyxa öz yerlərinə keçib, oturanda, məclis əhli onları alqışla qarşıladı:

- Əla!..
- Sağ olun!..

– Ələbət!..

– Güzəl oynadınız!..

Və Dürdanə xanım heyran-heyran onlara baxaraq:

– Neçə uşağınız var? - soruşdu.

Əlipaşa:

– İki gözəl qızımız var! - dedi. - Biri on beş yaşında, biri də on üç yaşında!

Dürdanə xanım:

– Nə gözəl!.., - dedi. - Nə gözəl!.. - Sonra da mənalı nəzərlərlə Mətləb

Həsənzadəyə baxdı. - Görürsən?..

Səlim Süreyya qədəhini qaldırdı:

– O gözəl qızların şərəfinə!..

Züleyxa şairə baxdı və...

... və birdən-birə Züleyxanın gözləri qarşısında köhnə televizorun ekranı canlandı.

Diktor qız:

– Buaxşamkı qonağımız sevimli şairimiz Səlim Süreyyadır, - dedi və bu dəfə üzünü sənətkara tərəf tutdu. - Studiyamıza xoş gəlmisiniz!

Səlim Süreyya möhtəşəm sinəsini irəli verərək:

– Siz sağ olun!.. - dedi.

Diktor qız gülümsəyə-gülümsəyə:

– Yəqin ki, söhbətimizə şeirlə başlayacaqsınız, elə deyilmi?

Səlim Süreyya:

– Şeirdən başqa nəyimiz var ki? - dedi.

Diktor qız güldü:

– Elə isə, sevimli şairimiz, buyursun!..

Səlim Süreyya möhtəşəm sinəsini daha da irəli verib, şövqlə şeirə başladı:

Mən sizdən ayrı düşmüşəm,

Ey zirvəsi qarlı dağlar...

Və birdən efir pozuldu, şairin səsi əvəzinə televizorun cırıltısı eşidildi və bu zaman, elə bil, göydən enən bir əl televizora qapaz vurdu, efir də qaydasına düşərək, yenidən Səlim Süreyyanı göstərdi, ancaq indi də səs batmışdı.

Yalnız bundan sonra biz gördük ki, Züleyxa qızları ilə birlikdə evdə oturub, televizora baxır.

Böyük qız televizora yenə bir qapaz vurdu:

– Səsini çıxart də!..

... Züleyxa, elə bil, diksinərək, gözlərini Səlim Süreyyadan çəkdi.

Əlipaşa bir az kənarda oturmuş o modern qıza işarə edərək:

– O qızı görürsən? - soruşdu.

Züleyxa:

– Hə, - dedi.

– Bayaq onunla oynayırdım.

– Gördüm...

Əlipaşa güldü:

– Hə?

Züleyxa da gülümsədi:

– Hə...

Səlim Süreyya barmağının işarəsi ilə ofisiyanti çağırıb, cibinə pul basdı və ona nəsə dedi.

Ofisiant cəld orkestrə yaxınlaşdı və ona tərəf əyilən Şaxta babaya – klarnetçalan dostumuza şairin sifarişini çatdırdı, pulu da onun cibinə qoydu.

Şaxta baba – klarnetçalan Səlim Sürəyyaya tərəf baxıb, minnətdarlıq dolu baxışlarla baş əyərək, təşəkkürünü bildirdi, sonra mikrofona yaxınlaşıb:

– Xanımlar və cənablar! İstedadlı müğənnimiz Səmayə Gülərüz səhnəyə dəvət olunur!

Kənardakı mizlərdən birinin arxasında oturmuş Səmayə Gülərüz gəlib, səhnəyə qalxaraq baş əydi.

Şaxta baba – klarnetçalan Səmayə Gülərüzün əlindən öpdü, sonra mahnını elan edib:

– «Sən yadıma düşəndə»! Bəstəsi Elza İbrahimovanın, sözləri Dəmir Gədəbəylinindir. - Bir neçə an susub, sonra təntənə ilə əlavə etdi: - Xanımlar və cənablar! Mahnı hörmətli Əlipaşa müəllimin və onun həyat yoldaşı Züleyxa xanımın şərəfinə oxunur!

Məclis əhli sidq-ürəkdən əl çaldı.

Züleyxa:

– A-a-a!.. - dedi.

Bu ithaf Əlipaşaya ləzzət etmişdi və o, Züleyxanın qulağına:

– Görürsən... - pıçıldadı. - Sənlə mənim şərəfimizə oxuyacaq. Hayıf, qızlar burda yoxdu...

Səmayə Gülərüz mikrofonu əlinə alıb, əvvəlcə klarnetin sədalarına tərəf tutdu, sonra mahnıya başladı:

***Gül açar, dünya gülər,
Aləmə nur səpilər.
Sən yadıma düşəndə,
Gül açar, dünya gülər...***

Və Səmayə Gülərüz mahnısına ara verib, orkestr müşayiətinin həzin sədaları altında:

– Əlipaşa müəllim və Züleyxa xanım! Sizə səadət və uzun ömür arzulayırıq! - Və Səmayə Gülərüz bununla da kifayətlənməyib: - Xoşbəxt olun!.. - dedi.

Məclis əhli elə ürəkdən əl çaldı ki, elə bil, Səmayə Gülərüz bu gözəl arzuları elə onların özlərinə bildirir.

Əlipaşa:

– Züleyxa...- pıçıldadı. - Bu məclisin pulunu mən verəcəyəm.

Züleyxa içmək istədiyi suyu bir an əlində saxladı, amma bir söz deməyib, suyu içdi.

Səmayə Gülərüz o gözəl mahnını şövqlə oxuyurdu:

***Aləmə nur səpilər
Sən yadıma düşəndə,
Gecə olsa, gecə olsa,
Ay çıxar, ay çıxar,
Qaranlıqlar çəkilər, qaranlıqlar çəkilər,
Gecə olsa, gecə olsa,
Ay çıxar, ay çıxar,
Qaranlıqlar çəkilər, qaranlıqlar çəkilər...***

Əlipaşa:

– Qalx, - dedi. - Axırncı dəfə nə vaxt tans eləmişik?

Züleyxa çiyinlərini çəkib, güləmsədi.

– Dur...

Bu dəfə Züleyxanı çox dilə tutmağa ehtiyac olmadı və Əlipaşa ilə Züleyxa Səmayə Güləruzün gözəl ifası və klarnetin həzin sədaları altında rəqs (tans) etməyə başladı.

Əlipaşa:

– Züleyxa...- dedi.

– Hə?

– Bu məclisin pulunu mən verəcəyəm.

Züleyxa əvvəlcə məclisə tərəf baxdı, sonra gözlərini Əlipaşanın gözlərinə dikdi və:

– Yaxşı eləyəcəksən!.. - dedi.

Onlara baxıb, həvəsə gələn başqa qonaqlar da ayağa qalxdılar və onlara baxan Dürdanə xanım Mətləb Həsənzadəyə:

– Gedək, biz də oynayaq, - dedi.

Mətləb Həsənzadə təəccüblə:

– Mən də? - soruşdu.

– Sən olanda, nə olar? Qalx ayağa.

Mətləb Həsənzadəylə Dürdanə xanım və onların qalxdığını gören bizim məclisimizin iştirakçısı olan o biri qadın-kişilər də rəqs edirdi...

... Mahnı sona yetdi, rəqs edənlər əyləşdi, Əlipaşa Züleyxanı yerinə ötürüb, onlara qulluq edən ofisiantı kənara çağırdı və hesaba baxıb, cibindən çıxartdığı yüzlükləri bir-bir kiçik restoran dolabının üstünə saydı...

... Və Əlipaşa cibindən çıxartdığı o yüzlükləri bir-bir dolabın üstünə qoyduqca, onlara baxan Mürsəlin gözləri bərəlməmişdi.

31.

Bizim o məclisimiz bitəndə və məclis əhli restorandan çıxanda, Əlipaşa da Züleyxanın qoluna girib, Mürsəlin piştaxtasının yanından ötəndə, ayaq saxladı və məlul-məlul onlara baxıb, gülümsəyən Mürsələ:

– Qonşu, - dedi. - O cür qalın papaqda başın tərləmir?

Mürsəl bir söz deməyib, eləcə gülümsəyən baxışlarla onların ardınca baxdı...

32.

O gözəl quşbaşı qar eləcə aram-aram yağırdı.

Züleyxa Əlipaşanın qoluna girmişdi və küçədə onlardan başqa kimsə görünmürdü.

Və onlar gedə-gedə Əlipaşa:

– Soyuq dəyər e, sənə...- dedi.

– Yox. Sənə soyuq olar, palton nazikdi.

– Yox, mənə soyuq deyil.

– Keflisən də, ona görə.

Əlipaşa:

– Mən? - soruşdu və güldü.

– Hə, əlbəttə sən! - Züleyxa da güldü və Əlipaşaya qısıldı.

Əlipaşa:
– Bayaq külək əsirdi...- dedi.
Züleyxa:
– Xəbərin yoxdu? - soruşdu.
– Nədən?
Züleyxa:
– O küləyi mən dayandırdım də...- dedi.
Əlipaşa ayaq saxladı:
– Züleyxa...
Züleyxa da ayaq saxladı:
– Nədi?
– Züleyxa...
– Hə...
Əlipaşa:
– Nəsə bir söz demək istəyirəm... ancaq... ancaq tapmıram...
– Yaxşı, yaxşı...- Və Züleyxa bir az da Əlipaşaya qısıldı.
O quşbaşı qarın altında bir az da eləcə getdilər, sonra Əlipaşa aşkar bir təəssüflə:
– Ancaq qızlar Yeni ilə təzə televizorda baxa bilməyəcəklər.
Züleyxa:
– Eybi yox, - dedi. - Heç nə olmaz...
Yenə bir az eləcə getdilər.
– Amma sənə deyim ki, Səlim Sürəyya yaxşı adamdı. - Bunu Əlipaşa dedi.
– Axtarsan, dünyada elə hamı yaxşı adamdı... - Bunu da Züleyxa dedi.
Əlipaşa:
– Babaş da? - soruşdu.
– O, kimdi elə?
– Bizim mühasib.
Züleyxa güldü:
– Mən nə bilim?...
– Bəs, sən nə bilirsen?
– Mən?... Züleyxa bir az susdu, sonra: - Mən onu bilirəm ki, dünyanın ən yaxşı adamı sənsən!
– A-a-a... - Əlipaşa ayaq saxladı. - Doğru deyirsən?
– Mənim yalan danışmağımı görmüsən?
– Yox... - Və Əlipaşa da gedə-gedə bir müddət susdu, sonra yavaşdan, elə bil, özü-özü ilə danışdı: - Çox sağ ol, Züleyxa... - dedi.
– Nə deyirsən?
– Heç...
– Nə olub e, sənə?...
– Heç nə... Ancaq... Ancaq bilirsen... Heç...
Və onlar o quşbaşı qarın altında yavaş-yavaş gözdən itdilər.

33.

Səhər-səhər qar kəsmişdi.
Adamlar işə, məktəblilər məktəbə gedirdi.
Bir sözlə, Yeni il qabağı Bakı oyanmışdı və hərə də – kimi piyada, kimi maşınla – öz işinin ardınca gedirdi.

34.

Əlipaşa şlyapasını da başına qoyub:

– Hələlik...- dedi.

Əynində xalat, arakəsmədə dayanmış Züleyxa əlini ağzına tutub, əsnəyə-əsnəyə:

– Özündən muğayat ol...- dedi.

Əlipaşa evdən çıxanda, yenə də yuxarı mərtəbədən enən Mürsəllə rastlaşdı və ən qəribəsi də bu oldu ki, Mürsəl yekə qulaqlı papağını başından çıxartdı:

– Sabahınız xeyir, Əlipaşa məllim.

Əlipaşa pələkənin pillələrini düşə-düşə:

– Salam, salam, qonşu, - dedi.

– Dünən göürdüm, yaxşı istirahət etdiz...

– Hə, pis olmadı...

Əlipaşa Mürsəlin əlində tutduğu yekə papağa baxdı və Mürsəl də öz papağına baxıb, gülümsədi:

– Əşşi, adamın başı tərləyir...

Və onlar həyəətə çıxanda Əlipaşa sinə dolusu nəfəs alıb:

– Gözəl havadı!.. - dedi.

– Hə. Əla havadı. Buyur maşına.

– Yox, mən piyada gedirəm. Papağı başına qoy, soyuqdu.

Mürsəl yekə qulaqlı papağı başına qoydu:

– Məllim, əyləş, əyləş maşına.

– Çox sağ ol. Sənə yaxşı yol.

– Əlipaşa məllim, belə qonşuluq olmaz. Əyləş maşına. Mən ölüm, əyləş.

– Mənim işim şəhərin o biri tərəfindədi.

– Əşşi, ay Əlipaşa məllim, Marsda deyil ki! Mən ölüm, əyləş! Xahiş edirəm!..

Və Əlipaşa da keçib maşında oturdu.

Mürsəlin maşını yerindən şütüdü.

35.

Əlipaşa nəşriyyatın işçiləriylə salamləşə-salamləşə öz otaqlarına keçəndə də:

– Hamıya salam...- dedi.

Otaqda iki nəfər usta divara şunur çəkirdi.

Cəfər Əlipaşaya:

– Gözün aydın, - dedi. - Bizim də otağa telefon çəkirlər.

Və bu zaman müdir Muxtar müəllim otağa daxil oldu və salamsız-kəlamsız, barmağını Əlipaşanın mizinə tərəf uzadıb, ustalara:

– Aparatı bax, bura qoyun, - dedi. - Ələlbət, bura. Bildiz də?

Ustalar təsdiq etdilər:

– Oldu.

Sonra Muxtar müəllim həmişəki ciddiyyətlə Əlipaşaya baxdı:

– Necəsən?

– Çox sağ olun, yaxşıyam, Muxtar müəllim.

Və Muxtar müəllim diqqətlə ona, sonra da otaqdakılara baxıb, otaqdan çıxdı.

Cəfər hələ də ayaq üstə dayanmış Əlipaşaya:

– Mübarək olsun... - dedi və eynilə Muxtar müəllimi yamsıladı: - Ələlbət!..

36.

Gecə idi.

Şəhərin küçələrində, parklarında Yeni il ab-havası açıq-aşkar hiss olunurdu.

Bəzənmiş küknarların yanıb-sönən rəngbərəng işıqları, ağaclardan asılmış cürbəcür oyuncaqlar, bayraqcılar, Şaxta baba müqəvvaları və s.

Bir sözlə, Yeni il gəlirdi...

37.

... və biz Əlipaşagilin otağına daxil olduq

Yeni il gecəsinin süfrəsi açılmışdı.

Otağın bir küncündəki küknar bəzənmişdi, Şaxta babanın müqəvvası çomağını döşəməyə dirəmişdi və mizin arxasında da Əlipaşa idi, Züleyxa idi və iki də qızları.

Köhnə televizor köhnə yerində idi və köhnə televizorda Yeni il konserti göstərilirdi.

Züleyxa divardan asılmış saata baxdı:

– Yeni ilə düz yarım saat qalıb!

Əlipaşa:

– Düz yarım saatdan sonra gözəl Yeni il gəlir! - dedi.

Böyük qız:

– Hardan bilirsən ki, gözəldi? - soruşdu.

Əlipaşa:

– Necə yeni hardan bilirsən? - dedi və Züleyxaya baxdı. - Düz demirəm?

Züleyxa:

– Yeni il həmişə gözəl olur, - dedi.

Və Əlipaşa böyük qızına baxıb, əli ilə Züleyxanı göstərdi:

– Gördün?.. Sənin heç xəbərin var ki, anan küləyi dayandıra bilir?

Böyük qız:

– Yaxşı də... - dedi.

Əlipaşa gülə-gülə qızını yamsıladı:

– Nə «yaxşı də...»? «Yaxşı də... Yaxşı də...» Dur ayağa görüm!..

Əlipaşa qalxıb, böyük qızı da qaldırdı və köhnə televizordakı konsertin sədaları altında hərdən də mizə toxuna-toxuna oynamağa başladılar.

Əlipaşa kiçik qızı da qaldırdı:

– Gəl, görüm!..

Köhnə televizordakı konsert də çalırdı...

38.

... və o konsert böyük bir televizor ekranında davam edirdi.
 Mürsəlgildə məclis arəstə idi.
 Gözəl bir süfrə açılmışdı və mizin arxasında səkkiz-on nəfər qonaq oturub, cani-dildən yeyib-içməklə məşğul idi.
 Mürsəl yerindən qalxıb:
 – Siz işinizdə olun, mən indi gəlirəm, - dedi və mətbəxə keçdi.
 Zeynəb mətbəxdə məcməyiye azuqələr düzürdü.
 Mürsəl:
 – Noldu? - soruşdu. - Qurtarmadın?
 Zeynəb:
 – Qurtardım... Qurtardım...- dedi. - Qoy, səliqəli olsun də...

39.

Köhnə televizorda konsert davam edirdi.
 Əlipaşa qızlarla oynaya-oynaya Züleyxaya:
 – Sən də qalx də...- dedi.
 Və bu vaxt çöl qapısının zəngi çalındı.
 Züleyxa arakəsməyə tərəf baxdı:
 – Xeyir ola?..
 – Qoy, mən baxaram. - Və Əlipaşa arakəsməyə keçib, qapıya yaxınlaşıaraq: - Kimdi? - soruşdu..
 ... Qapının o biri tərəfində Mürsəl əlində dolu məcməyi tutub, dayanmışdı və:
 – Kim olacaq? - dedi. - Özümüzük!..
 ... Əlipaşa qapını açdı və təəccüblə gah Mürsələ, gah da əlindəki məcməyiye baxdı.
 Mürsəl təntənə ilə:
 – Yeni ilin mübarək olsun, ay Əlipaşa müəllim!., - dedi.
 – Sağ ol! Bəs, bu nədi belə?
 – Nə olacaq? Yeni il sovqatıdı!..
 Əlipaşa:
 – Sovqat nədi, a kişi? - dedi. - Nə sovqat?
 – Sovqat də!.. Zeynəb bacın hazırlayıb. Yeni il sovqatı!..
 – Çox sağ ol, ancaq sovqata ehtiyac yoxdu, qonşu!
 – Nə ehtiyac? Mən bəyəm başqasıyam?
 – Yox!.. Yox...
 – Necə, yox?
 Züleyxa da səsə arakəsməyə çıxdı.
 Mürsəl:
 – Salam, ay bacı!.. - dedi. - Sənin də Təzə ilin mübarək!
 Heç nə başa düşməyən Züleyxa da:
 – Çox sağ olun, - dedi. - Sizinlə bərabər...
 Mürsəl məcməyini Əlipaşanın qarnına söykədi:
 – Tut, tut!.. Əlim keyidi!..
 Əlipaşa:

– Vallah...- nəşə demək istədi, ancaq Mürsəl ona macal vermədi:
– Allaha qurban olum!.. Hamımıza da can sağlığı!..
Və Əlipaşanın məcməyini tutmaqdan başqa çarəsi qalmadı.
Züleyxa:
– Keçin içəri, - dedi.
Mürsəl:
– Sağ ol, bacı! - dedi. - Başqa vaxt mütləq gələcəyik! Bəs necə? İndi qalx-
masam, arvad məni evdən qovar! - Və Mürsəl gülə-gülə tələsik piləkənlə
yuxarı qalxdı.
Əlipaşa məcməyini gətirib, otaqda mizin ortasına qoyanda, böyük qız:
– Bu hardandı belə? - soruşdu.
Əlipaşa:
– Necə yeni hardandı? Şaxta baba gətirdi.
Kiçik qız:
– Bəsdi, ay ata...- dedi.
Əlipaşa Züleyxaya baxaraq, Muxtar müəllimi yamsıladı:
– Ələbət, belədir!..
Züleyxa güldü.
Kiçik qız:
– Yaxşı də, ana, - dedi. - Hardandı?
Züleyxa gülə-gülə:
– Ata dedi də!.. Şaxta baba gətirdi. - Və divar saatına baxdı. - Ey, Yeni ilə
iki dəqiqə qalıb ha!..
Köhnə televizorun ekranında konsert də bitdi.
Əlipaşa tələsik mizin üstündəki şampan şüşəsini götürüb, ağzını açmağa
başladı.
Köhnə televizorda diktor qız təntənə ilə:
– Əziz dostlar! - dedi və bu zaman efir qəflətən pozuldu.
Efirin pozulmağı ilə Züleyxanın televizora yaxşıca bir qapaz vurmağı bir
oldu.
Qızlar bərkdən güldü.
Dərhal da efir düzəldi və diktor qız:
– Yeni iliniz mübarək olsun! - dedi.
Və elə o anda da Əlipaşa şampanı partlatdı.
Qızlar:
– Ura-a-a!.. - qışqırdı.
Əlipaşa ilə Züleyxa şampan köpüklənən qədəhləri toqquşdurdular:
– Yeni ilimiz mübarək olsun!..

**20 avqust 2019.
Bodrum, Turqut rəis.**

♦ Poeziya

Əvəz Mahmud LƏLƏDAĞ

OD AĞLAR MƏNİ

Hanı mənim yel qanadlı yel atım,
Əl uzadıb yalmanıma əl atım.
Yada düşdü hay-haraylı elatım,
Ya Rəbb, gözləyirmi o dağlar məni?

A köhlənim, nal-mıxını bərk elə,
Telli sazı bağlayaram tərkinə.
Mən getməsəm el-obama ərək ilə,
O, yandırar məni, o, dağlar məni.

Gəl, telini tumarlayım bir də mən,
Sənə ümid bağlamışam burda mən.
Baş çəkməsəm Əvəz düşən yurda mən,
Ocaq haray salar, od ağlar məni.

MƏNDƏDİ

Bu dünyanın özü boyda dərdi var,
Bilirsənmi neçəsi də məndədi?
Həmdəm olub qəm yükünü çəkən yox,
Gündüzü də, gecəsi də məndədi.

El dərdimiz çınqıl kimi töküldü,
Sinəmizə şəhid dağı çəkildi.

Ələsgərin alaçığı söküldü,
Çubuğu da, keçəsi də məndədi.

Ümidim var o yerləri görməyə,
Çiçəklidən tər çiçəklər dərməyə.
Əvəz deyir, el yolunda verməyə,
Şirin canın bircəsi də məndədi.

AMANDI

Gücüm çatmır qaldırmağa hər daşı,
Can nə gəzir - bir sümüyəm, bir dəri.
Mən olmuşam gözəlliyin sirdaşı,
Sərraf olan seçə bilər gövhəri.

Kasadlıqdan hər vaxt olub üz qara,
Qismətimə bir ağ düşüb, yüz qara.
Qış qısırdı, tamarzıyıq biz qara,
Bəlkə çönüb fəsillərin məhvəri?

Yazıq Əvəz, zaman başqa zamandı,
Gələn günlər bir-birindən yamandı.
A qardaşlar, ayıq olun, amandı,
Ələ keçər qoç Nəbinin səngəri.

HƏSRƏTİNİ ÇƏKİRƏM

Bir həsrətin ovcundadır diləyim,
O diləyin həsrətini çəkirəm.
Səngiyibdi o tufanlı küləyim,
O küləyin həsrətini çəkirəm.

Səngiyibdi o tufanım, o qarım,
Qalmayıbdı nə bir qocam, nə qarım.
Əyilibdi əyilməyən vüqarım,
İndi göyün həsrətini çəkirəm.

Eşqim Allah, sevgim ağa, kölə mən,
Ümidimi üzüməmişəm hələ mən.
Bir də düşəm Əvəz düşən gölə mən,
Bax gör nəyin həsrətini çəkirəm.

BİLMİRƏM

Eşqin odu yerli- dibli sönübdü,
Bir də gülüm, yanar, yanmaz - bilmirəm.

Məhəbbətin məndən üzü dönübdü,
Mənə tərəf dönər, dönməz - bilmirəm.

Ürəyimin qalmayıbdı tərəri,
Cavanlığın yönü düşməz ta bəri.
Mənə çoxdan əl eyləyir o pəri,
O, dərdimi qanar, qanmaz - bilmirəm.

Çox səhədə açılmayıb hələ sirr,
Dış tökülür, bel бүкүлүр, əl əsir.
Yazıq Əvəz o zirvəyə tələsir,
Qarlı dağda donar, donmaz - bilmirəm.

GÖNDƏR

Qardaş, o dağların gül-çiçəyindən
Mənə şəhli-şəhli dəstələ, göndər.
Arzubulağının zümzüməsiylə,
Quşların səsiylə bəstələ, göndər.

Olmaz bizim elin payız toyundan,
Olmaz Çınqılının bumbuz suyundan .
Bir az dələmə tut yerli qoyundan ,
Bacar nə göndərsən, şəst ilə göndər.

Çoxdandır yemirəm dağ göbələyi,
Torpağın qabarı ağ göbələyi.
Dan üzü tərənib, yığ göbələyi,
Əvəzə vəfalı dost ilə göndər.

DAĞLAR

Ustad Ələsgərin telli sazıdı
Məni bu yerlərə gətirən, dağlar.
Bu loğman havadı, bu sərin sudu
Üstümdən dərd-qəmi götürən, dağlar.

Gəldim halallaşaq ömrün qış çağı,
Səllərin, suların durulmaz çağı,
Hünər köhlənimin yorulmaz çağı,
Məni aşırımdan ötürün , dağlar.

Ya nəşib, ya qismət, bir də gələm mən,
Çəşmələr başında deyib-güləm mən.
İstəyəm qoynunda qalıb öləm mən,
Əvəzi arzuya yetirin, dağlar.

BULAQ

Dilbər təbiətin sərin şərbəti,
Ayrıla bilmirəm buz dodağından.
Səndədir eşqimin gücü, qüdrəti,
Dodağın şirindir qız dodağından.

Gəl kənar eyləmə məni özündən,
Gözlərim nur alır durna gözündən.
Əyilib öpəndə ayna üzündən
Süzülür qəlbimə söz dodağından.

Əzəldən vurgundur Əvəz hüsnünə,
Tapılmaz dünyada əvəz hüsnünə.
Öpüm dodağından qoy dönə-dönə,
Qalsın dodağımda iz dodağından.

EYLƏMƏ

Qadir Allah, budur səndən diləyim,
Yaxşını yamana möhtac eyləmə.
Könlümün sevincin , toyun, düyünün
Həsrətə, hicrana möhtac eyləmə.

Qəlbimə fərəhdir elin sevinci,
Yarımçıq kəslərdən nə küs, nə inci.
Apar bu dünyadan məni birinci,
Qocalıb cavana möhtac eyləmə.

Xəbisdən sən vəfa gözləmə belə,
Füsrət tapan kimi quracaq tələ.
Aqili nakəsə, düzü qozbelə,
Əvəzi nadana möhtac eyləmə.

DÜŞMƏSİN

Mənim yaradandan bir diləyim var,
Qaşlı üzüklərin qaşı düşməsin.
Könül sarayımın namərd əliylə
Kərpici düşməsin, daşı düşməsin.

Ümid bağlamışam dostə, sirdaşə,
Ləl-gövhər demərəm hər zərli daşə.

Kasıb qardaşın da varlı qardaşa,
Ya Rəbbim, heç zaman işi düşməsin.

Xudaya, gözücu mənə tərəf bax,
Demirəm yolumu eylə çilçıraq.
Nə versən, dözəcək Əvəz Lələdağ,
Bircə qismətimə naşı düşməsin!

ƏRİMƏZDƏ QARIM QALDI

Əriməzdə qarım qaldı,
Dağlar, qarım amanatı.
Yarım gəldi, yarım qaldı,
Dağlar, qarım amanatı.

Qılincyalın qılinc qaş,ı,
Çənli yazı, yelli qış.ı.
Əsir düşdü məzar daşı,
Dağlar, gorum amanatı.

Mərd oxunu namərd atdı,
Köhnə yaramı qanatdı.
Elim, obam amanatdı,
Dağlar, qoru amanatı.

DAĞLAR

Dözümlüsən, bir az da döz,
Az qalıbdı yaza, dağlar.
Əhli-qələm axtarıram,
Dərdlərimi yaza, dağlar.

Qarğa-quzğun çoxdur hələ,
Həsət qalıb bülbul gülə.
Çən-dumanı sən sıx elə,
Bəlkə bayquş aza, dağlar.

Gördüyünü gördü Əvəz,
Neçə qurban verdi Əvəz.
İçindəki dərdi Əvəz
Dedi telli saza, dağlar.

OLMASIN

Mən nəyə qadirəm, bilmirəm nəyə?
Bir ovuc torpaq da ola bilmirəm.

Mənim haqqım varmı deyib-gülməyə,
Yurdu yağılardan ala bilmirəm.

Bizi bağışlamaz Dədə Ələsgər,
Hələlik ustadım intizardadır.
Bizi bağışlamaz açılan səhər,
Ulu Zəngəzurum hələ dardadır.

Hələlik heç yanda göyərmiş sözüm,
Hələlik boy atmır bağında bitən.
Özüm qalxmalıyam cihada, özüm,
Yadların əlində yesirdi Vətən.

Canımı verəcəm yüzünə qurban,
Qoy yüzü yaşasın yurd-yuvasında.
Yaxın gəl, el oğlu, gözünə qurban,
Bəsdir yaş axıtdıq elin yasında.

Hoydu, igidlərim, düşməyə qarşı!
Qisas qiyamətə qalmasın gərək!
Doğma yurdumuzun bir qarışı da
Yağı tapdağında olmasın gərək!!!

SƏNİN QARS SƏFƏRİN NƏ UZUN ÇƏKDİ?

Nə yaman yubandın, Koroğlu baba,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?
Yolunu gözlədi bütün el-oba,
Analar gözünü yollara dikdi,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?

Yağılar hər yanı yağmaladılar,
Günahsız qan töküüb qan yaladılar,
Ulu məzarlara əl doladılar,
Amandır, tez qayıt, Vətənim təkdi,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?

Qayıt əmudunla xışda yağını,
Qatıb qabağına daşda yağını,
Tapmışıq millətin baş dayağını,
Zəmanə qarışıq, gərmiş kələkdə,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?

Düşmən azğınlaşdı, aşdı həddini,
Biz əyə bilmədik onun qəddini,

Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddini
Harayla, səltənət ələk-vələkdi,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?

Hələ qış gəlməmiş qar hazır oldu,
Bu sitəm, haqsızlıq mənə zor oldu,
Dərdimin ağrı Zəngəzur oldu,
Yadlar gülşənimdə acı turp əkdi,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?

Zəngəzur, Ağbaba, Şərəyel, Pəmbək,
Göyçəmin üstünə əsdi sərt külək.
Ay baba, gəl görək, “haylara” vay çək,
Quldurlar varımı kamına çəkdi,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?

Qəflətən dəyişdi dünyanın dəmi,
Calandı başıma el dərdi, qəmi.
Sənmi qocalmışan, ya zəmanəmi,
Meydanda at çapan indi fələkdi,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?

Xotkardan, paşadan bac alan baba,
Misri qılıncıyla ucalan baba,
Anamız torpaqdan güc alan baba,
Tez gəl, yurdumuza qaranlıq çökdü,
Sənin Qars səfərin nə uzun çəkdi?!

Ülkər NİCATLI

YAXŞI DEYİL UNUTMAQ

Haray çəkdim, harayımdan yıxıldım,
Bağışla ki baş apardım, ay Vətən!
O uçulmuş qalaları hörməyə
Misra-misra daş apardım, ay Vətən!

Yaddaşıma ayna tutdum ömrümü,
İndi sənin çiliklənmiş güzgünəm.
Sözüm yoxdur bu yamaqlı bəxtinə,
Ta üz vurma, qurban olum, üzgünəm.

Pəncərətək hər gün açdım gözümlü
Qəm qoxulu ayrılığın üzünə.
Bir misraya pıçıldadım qəhərlə,
Hər gün məndən salam yetir özünə.

İndi daha unudulmaq dumanətək,
Yaylığımı sərib bəxtin yoluna.
Ümid elə qocalıbdır, İlahi,
Kimsə yoxdur girsin onun qoluna.

Bu rənglərin içindəki o rəngi
Gorən gozə görən gözdən salam de.
Ürəyimi çox da belə danlama,
Üzündən öp, hərdən ona, balam, de.

MƏKTUB GƏLƏCƏK

Qaragöz misralar yağır gözündən
Dərdin yaşıl-yaşıl otları üstə.
Ümidin özünü yandırır hər gün
Könlümün ayrılıq odları üstə.

O kimin adıdır can verir hələ,
Dilində titrəyən sözlər içində.
Köksündən ovcuna düşən ürəyin,
Yenə də o adi gözlər içində.

Əlini əlinə çırpır uzaqlar,
Yaxınlar üşüyür yaxın yerindən.
Bir damla göz yaşı açıb gözünü
Ürəkdə quruyan arxın yerindən.

Bu doğma həsrətin öp əllərini,
Qoxla ayrılığı, ciyərinə çək.
Bir gün ürəyinin poçt qutusuna
Xatirə-xatirə məktub gələcək.

BURAX BU MİSRANI...

Yamyaşıl misralar uçur havada,
Birinin üstünə adım yazılıb.
Açıb oxuyuram göz yaşlarımı,
"Sənin məktubunu aldım" yazılıb.

Hopub üst-başına qürbət qoxusu,
Tanrıya yazıram bu gileyimi.
Bir misra üzümə çırpır özünü,
Bu dünya şairə vətən deyilmi?!

Susur dilimdəki "azadlıq" sözü,
Azadlıq meydanı susduğu kimi.
Elə gülümsəyir kədər üzümə,
Leyli öz əhdini pozdugu kimi.

Bu yaşıl misranın gözlərinə bax,
Çevir həqiqəti bayraq üzünə.
Görən bu misranın günahı nədir,
Niyə həsrət qalıb varaq üzünə?!

Burax bu misranı, qoy uçub getsin,
Dincəlmək vaxtıdır, daha gecədir.

Mənə inanmırsan, özün bilərsən,
Soruş ağaclardan saat neçədir?

BU PAYIZDAN ÖTÜR

Qaçıb təbiətin isti yuxusu,
Diksindir yarpağın ölüm qorxusu.
Hopub üst-başına kədər qoxusu,
Məni bu payızdan ötür, İlahi!

Yetmir bu ümidin sözü həsrətə,
Buludlar yol alıb üzü həsrətə.
Bir əlçim çarə et özün həsrətə,
Məni bu payızdan ötür, İlahi!

Bu kövrək qəlbimin soruş halını,
Qopar könlümdəki dərdin xalını.
Getdiyin yolların qırışıb alını,
Məni bu payızdan ötür, İlahi!

Yaman qəribsəyib odum, ocagım,
Dərdə bələnibdi qoynum, qucağım.
Qalıb uzaqlarda o gənclik çağım,
Məni bu payızdan ötür, İlahi!

XƏZƏRİN PAYIZI

Mənim könlümdəki duyğular kimi
Bu payız günündə çırpınır Xəzər.
Ruhumdan ələnən söz qoxusunu,
Allah, bu dənizin sularına sər.

Sahilə can atan coşqun dalğalar
Vusala tələsən könlüm kimidir.
Tufanlar içində boğulan qayıq
Uzaqdan əl edən ölüm kimidir.

Sənli xatirələr üşüyür burda,
Yenə ürəyimi həsrət dağlayır.
Dənizin üzünə qərblilik hopub,
Dalğalar hönkürür, sahil ağlayır.

Payız saçlarını sərib dənizə,
Ayrılıq havası qoxuyur sular.
Yuvatək boşalan sahillər üçün
Tənhalıq nəğməsi oxuyur sular.

BALACA ZƏHRAYA

2017-ci il iyulun 4-də Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən Füzuli rayonunun Alxanlı kəndində ermənilərin törətdiyi təxribat nəticəsində həlak olan 2 yaşlı Zəhranın xatirəsinə

Bax, ürəyin xal yerindən,
Yarasının al yerindən,
Körpə dilin lal yerindən,
Bir misra çək, bir misra çək.

Bəxtin, düşsün daş başına,
Qan tez yağır yaddaşına.
Qələm batır göz yaşına,
Bir səhra çək, bir səhra çək.

Bir layla sərin üstünə,
Bir körpə qəbrin üstünə.
Allah, öz səbrin üstünə
Bir Zəhra çək, bir Zəhra çək.

ARZULAR ÜŞÜYÜR

Qəlbim ağrılara əsir düşübdü,
Bir dərdin içindən min sirr düşübdü.
Ömrümdən bəxt payım kəsir düşübdü,
Dəryalar tökülür gözümdən, Allah!

Bu sevgi könlümdə var oldu yoxdan,
Qan damır bəxtimə sancılan oxdan.
Ruhum bədənimdən uçubdu coxdan,
Xəbərim olmayıb özümdən, Allah!

Qəfil uralanıb bəhərim, barım,
Yandırır sinəmi dərdim, qubarım.
Sənin pay verdiyin sərvətim, varım,
Talanıb dağımdan, düzümdən, Allah!

Ülkər, qərib-qərib sızlayır urək,
Bəxt bir əlçim duman, taleyim külək.
Sinəmdə bir ocaq qalayıb fələk,
Arzular üşüyür közümdən, Allah!

◆ Publisistika

Nizaməddin MUSTAFA

Türk-İslam mədəniyyətinin cüt gücü: şeir və musiqi

◆ **Faktlar və şərhlər**

*Unudulmaz dost, gözəl insan, təkrarsız piano ifaçısı, böyük
istedada malik musiqiçi HƏSƏNƏĞA QURBANOVUN əziz
xatirəsinə*

Sözünü yerinə bir-iki kəlmə:

Son illər Türk-İslam mədəniyyətinin təkamülü və XIX əsrdə-XX əsrin əvvəllərində xarici təzyiqlər nəticəsində tənəzzülü mövzusunda apardığımız araşdırmalar əsnasında bu mədəniyyətin ayrılmaz parçası, həm də ən ciddi transformasiyaya uğramış sahəsi olan musiqini, ələlxüsus sözlü musiqini nəzər-diqqətdən kənarda saxlamağın mümkün-süzlüyü qənaəti bizdə spontan şəkildə yarandı və bu yazının qələmə alınması tələbatı hasilə gəldi. Musiqi spesifik sənət olduğundan, bu sahədə hər hansı tədqiqat aparmaq üçün də xüsusi təlm və təmrinlər yolu ilə uzunmüddətli ixtisas hazırlığı lazım gəldiyini bilir və belə bir peşəkar savada malik olmadığımızdan təəssüflənirik. Lakin sözlü musiqi elə bir araşdırma sferasıdır ki, musiqişünaslıq qədər ədəbiyyatşünaslığa da yaxındır. Təsəllimiz budur. Digər tərəfdən də biz burada musiqini daha çox Türk-İslam mədəni irsinin daşıyıcıları üçün ümumi və ortaq dəyərlər sistemi kimi nəzərdən keçirir, mütəxəssis rəylərinə əsaslanaraq, musiqi tariximiz haqqında mövcud elmi mülahizə və qənaətləri şərh edir, sadələşdirir, geniş auditoriya üçün aydınlaşdırır, yeri gəldikcə ədəbi mətnlərlə tutuşdurur, bəzən də əlavə arqumentlər tapır, olsa-olsa sərbəst kulturoloji araşdırmalar yolu ilə müəyyən nəticələr çıxarmağa çalışırıq. Bunlar isə milli köklərini öyrənmək istəyən hər bir oxucu kimi tədqiqat sahələrinin digər türk-müsəlman xalqları ilə müştərək əsaslarını bilmək istəyən ədəbiyyatçılar və musiqişünaslar üçün də maraqlı məsələlərdir. Məqalədə sistemin daxili vəhdəti gözlənilir, məlum tarixi ardıcılıqlar məhz bu çərçivədə araşdırılır. Əlbəttə, yazıda əsas istinad nöqtəmiz Azərbaycan musiqisi, Türk-İslam musiqisinin çoxşaxəli budağı olaraq onun inkişaf yoludur. Lakin görəcəyiniz kimi, bu, bizim üçün ayrılıqda götürülmüş əlahiddə tədqiqat sahəsi kimi yox (etnik musiqişünaslıq və musiqi tarixinin fəaliyyət sferasına müdaxilə etmərik), poeziya ilə qarşılıqlı

münasibətdə, özü də yalnız vahid mədəni sistem daxilində, ümumi dəyişiklik epoxasının tərkib elementi qismində maraq kəsb edir. Azərbaycan musiqisi burada bir tam, bütöv olaraq öz əlamət və xüsusiyyətlər çoxluğu ilə deyil, mövcud sistemin ümumi məntiqinə uyğun(suz)luq parametrləri üzrə material verə bilir və biz də musiqi tariximizin qaynaqlarına məhz bu cəhətdən yanaşırıq. Yəni, araşdırma predmetimiz sözlü musiqinin tarixi olsa da, bu, spesifik tarixdir; konkret hadisələrin zaman boyunca ard-arda düzülüşü kimi yox, mədəni varisliyin davamlılıq və dəyişkənlik hallarının izlənilməsi kimi dərk olunur. Belə bir yanaşma tərzinin həm ədəbiyyatşünaslar, həm də musiqişünaslar üçün maraqlı olacağına ümid edirik.

Türk və İslam musiqi ənənələri ayrı-ayrı köklərdən nəşət tapan, lakin rüşələri zaman keçdikcə bir-birinə qarışan, calaq tutub çulğaşan, nəticədə yekparə bir vücut halına gələn iki sənətin tarixi təzahürləridir. XIX əsrdə artıq türk-müsəlman xalqlarının müştərək mənəvi xəzinəsini, ortaq mədəni qidasını təşkil edən bu zəngin musiqinin xarakteristikasını "hazır məhsul" şəklində vermək, məruz qaldığı dəyişiklik prosesini mexaniki təsvir etmək bəlkə də mümkün olardı, fəqət bu məsələləri oxucuya çatdırmaq, inkişaf qanunauyğunluqlarını anlatmaq, onların pozulmasına aydınlıq gətirmək cəhdimiz çətin ki, uğur qazanaydı. Transformasiya mərhələsini o vaxta qədər keçilmiş uzun təkamül prosesindən ayrılıqda öyrənmək, sadəcə, mümkün olmazdı! Odur ki, yazının həcmnin və əhatə dairəsinin genişliyi müəllif istəyi ilə yox, araşdırma predmetinin xarakter əlamətləri ilə şərtlənir. Ön planda isə Türk-İslam musiqisinin kökündə dayanmış iki komponentin - türk və İslam musiqilərinin ortaq məxrəc və ümumi dil kəsb etmə istiqamətində aparılmış uzun və davamlı axtarışlar yer tutur. Bu qarşılıqlı müasibətlər dialektikası musiqişünaslıqda nə dərəcədə öyrənilib, - deyə bilmərik. Amma böyük türk tarixçisi və ədəbiyyatşünası Mehmet Fuad Köprülünün təxminən yüz il əvvəl "Türk ədəbiyyatının mənşəyi" (1915) və "Türk ədəbiyyatı tarixi" (1926), "Ozan" (1932/1934), "Baxşı" (1942) və s. əsərləri ilə ortaya dolğun bir nəzəri konsepsiya qoyduğu məlumumuzdur. Türk-İslam musiqisinin tarixi mənşəyi və inkişaf yolu haqqında aşağıdakı mülahizələrdə də, onun bu günədək elmi-ədəbi fikrimizdə layiqli qiymətini almamış görüşlərinə əsaslanırıq.

M.F.Köprülü incəsənət növlərinin mənşəyini, bədii duyğuların meydana gəlməsini tədqiq edən sosioloq və kulturoloqların belə bir yekdil rəyə gəldiklərini yazır ki, musiqi, rəqs, şeir öz köklərini dini bir nöqtədən alaraq, uzun müddət ruhani mahiyyət daşıyıb. Prof. Ribot rəqsi bu hissənin ilk təzahürü kimi alaraq onun özündə şeir və musiqinin toxumlarını daşdığını bildirir. Şeir və musiqi rəqsdən yaranır, amma ondan ayrıldıqdan sonra da uzun müddət bir-birinə bağlılığını qoruyub saxlayır: şeirlər mütləq müəyyən bir melodiya ilə, yaxud bir alətin müşayiəti ilə oxunur. Bu dövrdəki şeirlər hər hansı bir şairin, bir şəxsin deyil, bütün qəbilənin müştərək malıdır. Sonradan ictimai iş bölgüsü yarandıqca müğənni-şair, yaxud çalğıçı-şairlər zümərəsi təşəkkül edir, yaradıcı şəxsiyyətlər ümumi kütlədən ayrılırlar. Bunlar "Tunqusların "şaman", Altay türklərinin "qam", yakutların "oyun", qırğızların "baxşı", oğuzların "ozan" dedikləri sehərbaz-şair"lərdir ki, Köprülü "türklərin ilk şairləri" kimi nişan verir: *"Sehərbazlıq, rəqqaslıq, musiqinəvislik, həkimlik kimi bir çox sifətləri özlərində toplayan bu adamların xalq arasında böyük yeri və əhəmiyyəti*

vardı. Müxtəlif zaman və məkanlarda bunlara verilən əhəmiyyətin dərəcəsi, qiyafələri, musiqi alətləri, gördükləri işlərin şəkli təbii olaraq dəyişirdi; fəqət səmadakı məbudlara qurban vermək, ölünün ruhunu yerin dibinə göndərmək, xəstəliklər və ölümlər kimi cinlər tərəfindən gələn pis halların qarşısını almaq, xəstələri müalicə etmək, bəzi ölümlərin ruhlarını səmaya yollamaq və xatirələrini yaşatmaq kimi müxtəlif vəzifələr yalnız onlara aid idi". Eyni halın yunanlar, keltlər üçün də ümumi olduğunu misallar əsasında göstərən alim ilk ərəb şairləri haqqında daha ətraflı məlumat verir: "Əsasən, ümumi etiqada görə, əski ərəb şairləri ilham qaynaqlarını cinlərdən alırdılar. Hər qəbilənin rəbbi-xassı olan cin şairə düşməni qəbilələr əleyhində "hica"lar söyləmək üçün ilham verir, bu "hica"ların müxtəlif çadırlarda təkrarlanması düşməni fəlakətə sürüklədiyi düşünülürdü... Qəbilənin köçməsinin, düşmənlə müharibələrin vaxtını və yerini şair təyin edirdi". Göründüyü kimi, sehirbaz-şairlik sinkretik təzahürdür, bir neçə sənətin eyni şəxsdə birləşməsidir. Bu integrallıq get-gedə eroziyaya uğrayır, toplu funksionallıq parçalana-parçalana gedir, lakin mədəni yaddaşda öz izlərini buraxır. Söhbət çox uzaq dövrlərdən getdiyi üçün, sehirbaz-şairlərin klassik obrazını əks etdirən hər hansı yazılı vəsiqəyə rast gəlmək, təbii ki, mümkün deyil. Amma daha məhdud funksionallıq çərçivəsində bu obrazın izlərini qədim abidələrdə tapa bilirik. Neçə ki, "sehirbaz-şair" obrazının müəyyən qədər "müsəlmanlaşmış" şəklini erkən oğuz türklərinin müdrik ağsaqqalı Dədə Qorqudun simasında görmək olur. Ana dastanımız "Kitabi-Dədə Qorqud"-da Qorqud Atanın necə təqdim olunduğunu xatırlayaq: "Həzrət Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, nə dersə, olurdu, qayıbdən dürlü xəbərlər söylərdi. Haqq Taala onun könlünə ilham edərdi. Qorqud Ata oğuz qövmünün müşkülünü həll edərdi, hər nə iş olsa, Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa, qəbul edərlərdi, sözün tutub tamam edərlərdi". Təqdimatda Dədə Qorqud qarşımıza təkcə boy boylayıb söz söyləyən, oğuzun tarixini yaradan, qopuz çalıb oxuyan, igid ərənləri tərənnüm edən, onlara hünərlərinə uyğun ad verən, elçiliyə gedən... el ağsaqqalı kimi deyil, həm də bilici, kahin, qeyb aləmindən xəbərlər verən, müşkülləri çözen, sözü müqəddəs sayılan ruhani şəxs, mütləq nüfuz sahibi kimi çıxır ki, bu da M.F.Köprülünün "sehirbaz-şair"obrazına yaxındır .

"Sehirbaz-şairlər" və onların birinci nəsil xələfləri, alimin fikrincə, "bəzi bəstələrlə bərabər, dini güftələr (kobud desək, mahnı mətnləri - N.M.), yaxud sehir təkərləmələri vücuda gətirmişlər" və musiqi ilə oxunan bu şeirlər türk poeziyasının ən əski şəklini təşkil edir. Təəssüf ki, bu qədim nüsxələr də bizə gəlib çatmayıb. Əvəzində şərqşünas-araşdırmaçıların müşahidə və şərhləri "baxşı"ların (ozanların, qamların, bir sözlə, sehirbaz-şair-çalğıçıların bir qədər sonrakı xələflərinin) qədim altay, qırğız, qazax, türkmən qəbilələrində oynadıqları ictimai rol, onların geyimləri, davranışları, istifadə etdikləri alətlər haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilir: "Baxşı şamanların davulunun (zərb aləti - N.M.) yerinə bir növ, kamandan istifadə edir ki, buna "qopuz" deyirlər". Qopuz - Köprülünün təsvirinə əsasən, bas kamana bənzər yaylı alətdir, violençeli xatırladır. Bu təsvir Frederik Starın "İtirilmiş maarif" əsərində verilmiş məlumatla da səsleşir: "Mərkəzi Asiyalılar İslam erasından xeyli əvvəl simdən səs

çıxarmaq üçün yayı ixtira etmişdilər. Çin, Hindistan və Qərbə sürətlə yayılmış bu ixtiranın sayəsində Mərkəzi Asiya violin (kaman) alətinin genetik vətəni sayıla bilər". Mərkəzi Asiyada isə əsasən İran və türk mənşəli tayfaların yaşadıkları məlumdur. Mahmud Kaşğari "Divan"ında qopuzun "ərəb udu"na bənzəyən başqa bir növündən də söz açır. Bu, Dədə Qorqudun qolça qopuzuna uyğundur. Köprülü məsələni belə aydınlaşdırır: "Marağalı Xoca Əbdülqadir Safiüddin Əbdülmöminin (böyük Azərbaycan musiqişünasları Əbdülqadir Marağayı və Səfiəddin Urməvi nəzərdə tutulur - N.M.) "Kitabül-ədvar"ına yazdığı şərhdə "qopuzi-ozan" və "qopuzi-Rumi" adları ilə iki cür qopuzdan bəhs edir. Hicri 8-ci əsrə aid olan bu məlumat ozanların qopuzu ilə qərb türklərindəki qopuzi-Rumi arasındakı fərqi göstərir: qopuzi-ozan bütün telli alətlərdən daha uzun bir gövdəyə malik və üç vətərli olduğu halda, qopuzi-Rumi beş vətərli və daha çox uda bənzəyən bir alətdir".

Sehirbaz-şair-müğənnilər cəmiyyəti həyatında müstəsna yer tutan ayinlərin başlıca fiqurları idilər. Köprülü qədimdən bəri türklərdə üç böyük ayinin pozulmaz qanun halını daşımından söz açır. Birincisi sığır, yeni, kütləvi ovlardır. Alimin fikrincə, ayrı-ayrı zaman və məkanlarda türk qəbilə və tayfaları arasında müxtəlif dini və ya ladini (dindən xaric - N.M.) şəkillərdə təsadüf edilməklə bərabər hər halda eyni kökdən çıxdığı mütləq olan bu ümumi ov mərasimləri sonradan mənqibələrdə (həyat tarixçəsi, bioqrafik bilgi - N.M.) də əksini tapır. Əski türk xaqanlıqlarından başlayaraq qəznəvilər, səlcuqilər, çingizilər, teymurilər, osmanlılar və bir sıra başqa türk sülalələrində saray həyatının ayrılmaz ünsürü olmuş kütləvi ovlar əski dini mahiyyətini itirsə də, onun nişanəsi idi. Bu ayinlərdə şeirin və şairin mövqeyi və əhəmiyyəti aydındır: "Ən əski zamanlarda ovların xeyirli, təhlükəsiz və bərəkətli olması üçün "dini-sehri" nəşidələr (lyrisme) söyləyən "şair-ruhani"lər yeni dinlər gəldikdən, əski totemizm əqidələri aradan qalxdıqdan sonra ov ziyafətlərində onun bərəkətini, hökmdarın böyüklüyünü tərənnüm edən mədhiyyələr, yaxud qəhrəmanlıq dastanları oxuyurdular". Mühəribənin də ümumi ov ayinlərinin bir şəkli sayıldığını yazan alim ordunun tərkibində döyüşə gedən ozanların zəfər günü əllərində qopuz qəhrəmanları, onların hərbi rəşadət səhnələrini əbədiləşdirən nəğmələr oxuduqlarını bildirir. İdil-Bulqar və Xəzər dövlətləri haqqında verdiyi geniş məlumatlarda İbn-Fədlan da türklərdə musiqi ilə əskərlərə ruh vermək, düşməni vahiməyə salmaq adətinin olduğunu söyləyir. Köprülü V əsrdə Attilanın qoşununda və sarayında şair-çalğıcıların mühüm yer tutduğunu qeyd edir ki, bu fikir qədim tarixi mənbələrdə təsdiqini tapır. Məsələn, V.V.Bartold Priskos Rhetor adlı bir şahidin qeydlərinə istinadla Atilla paytaxta daxil olanda hun qızlarının onu və qalib əskərlərini türkülərlə qarşıladığını yazır: "Axşam yeməyində isə iki hun ozanı onun şəninə "barbar türklər" oxudu". Bizans elçisi Zəmerkös də təxminən eyni şeyi təkrarlayır. Tukie və uyğurlarda hərbi musiqinin olması Çin qaynaqlarında təsbit edilir. Bu ənənənin sonralar Qəznəvi, Səlcuqi, Xarəzmşahlar, Osmanlı dövlətlərində davam etdirildiyi məlumdur və onu təbii bir məntiqlə qədim ov ayinləri ilə əlaqələndirən Köprülü səlcuqlu saray və ordusunda, Anadolu bəyliklərində, habelə II Muradın (1421-1444; 1446-1451) sarayında farsca qəsidə və qəzəllər yazan şairlərlə bərabər onlardan tamamilə fərqlənən ozan və qopuzçuların olduğunu da xatırladır.

İkinci ayın Tanrıya qurbanvermə ilə bağlı olub, türklərin şölən/şeylan, yaxud toy dedikləri ümumi ziyafətlərdir. Düşünmək olar ki, əski zamanlarda dini mahiyyət daşımış şölənlər sonradan mülki səciyyəli toplantılar, ziyafətlər, toy-düyünlər, bayramlar və s. ilə davamlılıq qazanıb, ozan-baxşılar isə bu mərasimlərin əsas daimi iştirakçıları olublar. Böyük ehtimalla Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış mövsüm nəğmələrinin, məhsul toplanışı ilə bağlı mərasimlər zamanı teatrlaşdırılmış səhnələrdə, yaxud bayram oyunlarında solo oxuma və ya deyişmələr yolu ilə ifa edilən mahnıların da kökü həmin ayinlərə gedib çıxır. Müxtəlif yazılı mənbələrdə rast gəldiyimiz tarixi faktlar, misal üçün, Uyğur hökmdarını ziyarət etmiş çinli elçi Vang Yen-tönün onun şərəfinə keçirilmiş ziyafət və əyləncələr barədə söylədikləri (Bəhaəddin Ögəlin "Türk mədəniyyətinin inkişafı çağları" kitabına əsasən) də bu paradigmada öz yerini asanlıqla tapır. Səfir gördüklərini belə təsvir edir: *"Bir musiqi konserti və səhnə oyunu şəklində bir komediya verildi... Biz qayıqla gəzərkən də hər tərəfdə nəğmələr eşidilirdi"*. Vang Yen-tön, həmçinin başqa bir Çin səyyahı Turfan uyğurlarının musiqi alətlərini hətta səfərə çıxanda özləri ilə götürdüklerini bildirirlər. İbrahim Qəfəsoğlunun yazdığına görə, Çin mənbələrində 28 növ hun xalq türküsündən bəhs edilir. Ümumiyyətlə, İslamaqədərki türk dövlətlərində mülki xarakterli musiqinin geniş yayıldığını göstərən maraqlı faktlar çoxdur. Götürək hakimiyyət əlaməti olaraq hər gün müəyyən saatlarda melodiyların çalınmasını. Bu ənənə Türk-İslam dövlətlərində də davam edir. Səlcuqlu sarayında gündə beş dəfə (namaz vaxtı) musiqiçilər tərəfindən "nəbət" (marşlar) çalınması hökmdarın ucalığını göstərirdi. Hətta mülklər də saraylarında nəbət çaldıra bilərdi. Ancaq onlara gündə ən çoxu 3 dəfə nəbət çaldırmaq hüququ verilirdi. Bütün bunlar şair-çalğıçıların qədim ayinlərdə həyata keçirdikləri funksiyaların son dərəcədə dəyişdiyinə dəlalət edir.

Sehrbaz-şair-musiqiçilərin daha fəal olduqları üçüncü ayın yuğlar, yəni ümumi mətəm mərasimləridir. Köprülünün qənaətinə görə, ruhani mahiyyət daşıdığı ilk zamanlarda baxşı-ozanlar ölünün dəfni üçün münasib zamanı müəyyənləşdirir, qopuzla çaldıqları əsrarlı nəğmələrin təsiri ilə onun ruhuna rahatlıq bəxş edir, güfte və bəstələri ilə mətəm mərasimini canlandırırırdılar. Sonradan isə mərsiyələr qoşur, ölünün fəzilətlərini, iştirak etdiyi döyüşləri, göstərdiyi igidlikləri yada salır, fələyin gərdisindən bütün qövmün, hətta təbiətin də müəssir olduğunu söyləyirlər. Sagu (mərsiyə, ağı) get-gedə "bədi qayəyə xidmət etməyə başlayır" və ölənin hökmdarların, xanədan mənsublarının, qəhrəmanların yas mərasimlərinin əsas komponentinə çevrilir. Attila vəfat edərkən şairlər dərhal mərsiyə yazıb bu münasibətlə tərtib edilmiş "cəng oyunları əsnasında düdük və davulların" müşayiəti ilə oxumuşdular: *"Attilanın cənazəsi qoyulan çadırın ətrafında bir dairə şəklində düzülən ordusu bu mərsiyəni ələmdə təkrar edirdi"*.

Şeyrlə musiqi bir-birindən ayrılana qədər şölənlərdə, sığırlarda, yuğlarda qopuzun müşayiəti ilə "tərənnüm edilən" bu qəsidələrin, dastanların, mərsiyələrin ilkin dövrdə qaynayıb-qarışdığını, təbii bir vəhdət təşkil etdiyini xüsusi vurğulayan Köprülü, bunun ümumi-universal əlamətlərini diqqətə çatdırır. Yas mərasimi və onun zəruri atributu kimi mərsiyə yaradıcılığının ümumbəşəri səciyyə daşdığına işarə edərək, Narşahinin "Tarixi Buxara" əsərinə istinadla X əsrə aid bir əcəm (İran, fars

- N.M.) əsətirindən söz açır və göstərir ki, türk hökmdarı Əfrasiyabın kürəkəni, Keykavus oğlu Siyavuşun vəfatı haqqında tənzim edilmiş bir sıra mərsiyələr də xalq arasında əsrlər boyu yaşayıb. Alimin təbirincə, eyni təkamül yolu keçmiş bütün qövmlərin əski şeirlərində, məsələn, lirizm “geniş bir nisbətdə” dastan və tamaşa ünsürləri ilə qovuşmuş şəkildədir və türklər də bu mənada istisna deyil. Mərsiyəçi bir tərəfdən qəhrəmanın vəfatına coşqun bir hisslə ağlarkən, digər tərəfdən susqun və ağır bir tövrlə onun həyatını, cənglərini, qəhrəmanlıqlarını nəql və mədh edirdi. Qeyd edək ki, deyilənlər (şeir-musiqi vəhdəti; qədim mərasimlərin və onların tərkib ünsürlərinin ümumiliyi, lirizm-təhkiyə, mərsiyə-dastan-mədhəyyə eyniyyəti və s.) bədii sənətdə qədimlik faktorunun əsas parametri olan sinkretikanın (çulğaşıqlığı) bariz əlamətləridir və ən əsas təzahürünü bir çox ictimai funksiyaların (sehirbazlıq, rəqqaslıq, musiqiçilik, həkimlik, əfsunçuluq, baxıcılıq və s.) eyni bir şəxsdə - sehirbaz-şairdə toplanmasında büruzə verir. Köprülünün fikrincə, ilkin dini ayinlərdə vücuda gələn əsərlər - qəsidə, dastan, mərsiyələr başlanğıc dövrlərdə ibadət edilən məbudlara məxsus ilahilər (hymne) səciyyəsi daşımış, yavaş-yavaş dini-sehirbazanə bir mahiyyət almış və nəhayət, dindən tamamilə kənarlaşmışdır. O, müxtəlif ictimai proseslərin təsiri altında baş verən bu əvəzlənmələri uzun bir təkamülün mərhələləri kimi nəzərdən keçirir, lakin onu da diqqətə çatdırır ki, burada hər yeni yaranan özündən əvvəlkinin inkarı kimi meydana çıxsada, kök eynidir və bir mərhələ o birini tamamilə rədd etmir, silib atmır, onun izlərini də özündə daşıyır. Mərsiyədə dastan elementlərdən bəhs edərkən alim yazır: *“Bununla bərabər, daha sonrakı dövrlərdə ədəbi əsərləri içindəki qalib ünsürə (indiki təbirlə, dominant ünsürə - N.M.) görə təsnif etmək mümkündür”*. Bu sözləri bir qədər geniş mənada belə şərh edə bilərik ki, mədəniyyət, o cümlədən, sözlü musiqi özündə daim bu günü qədər keçmişini də yaşadır, klassifikasiyada “qalib elementi”, qabarıq cəhəti (yenini) əsas götürsək də, arxa planda qalan əski təcrübələrin yaradıcı rolunu görməzliyə vurmamalıyıq. Milli-mədəni yaddaş olduqca tutumlu və etibarlı bir saxlanc kimi qədimdən bəri xalq həyatının müxtəlif sahələrində az-çox əhəmiyyətli və dayanıqlı yer almış bütün təcrübələri qoruyub mühafizə edir və zaman-zaman şəkildəyişmələrində bunların yenidən zahirə çıxmasına imkan yaradır. Mədəni yaddaş, bir növ, vulkan kimidir, daxiliindəki yatmış enerjini müəyyən müddətdə gizli saxlasada, vaxtı çatanda püskürüb üzə vurur. Mədəniyyəti nəhaq yerə ikinci təbiət adlandırmırlar. Burda da heç nə itmir, yalnız şəklini dəyişir. Köprülünün sistem yanaşmasının özəyində, cövhərində duran fikir budur (yazımızın ümumi məntiqini əks etdirən bu mülahizəni, lütfən yadda saxlayaq).

Zaman keçdikcə, türk xalqlarının həyat tərz, ədəbiyyat və musiqiyə baxışı dəyişir. Oturaq həyata keçid, ictimai iş bölgüsünün dərinləşməsi nəticəsində şairlik, baxıcılıq, ovsunçuluq, münəccimlik, musiqiçilik, ruhanilik, həkimlik... tədricən ayrılmağa başlayır, müstəqilləşir, başqa sözlə, ilk sehirbaz-şairlərin əsrlərcə təkbaşına yerinə yetirdiyi funksiyalar differensiasiyaya uğrayır, hər vəzifənin öz sahibi yaranır: xəstələri həkimlər müalicə edir, ruhaniliklə din adamları, münəccimliklə astroloqlar... məşğul olmağa başlayır. “Kutadgu-bilig”ə istinadən XI əsrdə mühüm Türk-İslam mədəni mərkəzinə çevrilmiş Kaşğarda təbiblə ovsunçunun, şairlə sahirin (sehrbazın) artıq tamamilə ayrıldığını yazan

Köprülü ibtidailiyini hələ də saxlayan köçəri icmaları arasında baxşı-ozanların əski funksiyalarının bir qismini mühafizə etdiyini də unutmur: "Baxşılar səthi bir müsəlmanlıq cilasını altında əski paganizm qalıqlarını yaşadan sehribaz ovsunçulardır". Bir qədər aşağıda fikrini daha da dəqiqləşdirir: *"Müxtəlif yerlərdə yaşayan türklərin Çin, Hind, İran təsirləri, yaxud İslam mədəniyyətinin nüfuzu altına düşdüyü zamanlarda belə 'baxşı-ozan'ların ictimai qiymətinə büsbütün zərər gəlməmişdir. İbtidai və milli dinin mühafizə edildiyi yer və zamanlarda isə onların nüfuzu çox geniş idi. Əski türk hökmdarların yanında mütləq 'ozan'lar olur, onların qopuzları ilə çalıb-oxuduqları şeirlər millətin zövqünü oxşayırdı". Konkret misallar da gətirir: "Müsəlman qırğız, yaxud türkmənlərdə baxşının yeri çox mühümdür. Qopuzu əlində yeni mövzularda şeirlər söyləyən və ya əski baxşılardan xalq arasında yayılan şeirlərini oxuyan bu adamlar-Anadolu və Azərbaycan türklərində 'aşıklar' kimi- bir mövqe sahibi deyildilər, amma bununla belə baxıçılıq və kiçik miqyasda sehrbazlıq da edərdilər". (Sitata içində sitat kimi "Ədəbiyyat araşdırmaları"ndan bir başqa mülahizəni xatırlatmaq yerinə düşər: *"Bir qırğız xəstələnəndə və ara həkimlərinin müalicəsi fayda verməyəndə İslami tərbiyə alan şəxslər molla, İslami tərbiyə almayanlar isə baksı/baxşı çağırırdılar. Baksı əvvəlcə xəstənin nəbzini tutur, müxtəlif anlaşılmaz kəlmələr söyləyir, sonra oturaraq qopuzu ilə xəstəyə bir şeylər çalır və yarım səslə türküsinü təğənni edir. Molla isə dua oxuyur".)* Xüsusən uzun qış gecələri, əski əfsanələrin qalıqlarından bəhədlərin hekayələrinə, Oğuz xan mənqibəsinə aid şeirlər tərənnüm edərdilər. Xalqa keçmişini xatırladıb, əcdadlarla son nəsillər arasında bağları quran belə əsərlərdən başqa gündəlik həyat hadisələri də baxşılardan mövzusu olurdu"...*

Köprülü Avropa səyyahlarının əsərlərinə əsaslanaraq yazır ki, XV əsrin ilk illərində Anadoluda əllərində saz ilahilər oxuyan dərviş-şairlərin əvvəlki əsərlərdə də olduğu aydındır. Xalq şair-musiqiçiləri, hekayəçiləri sayı biləcəyimiz bu dərviş-baxşılardan vasitəsilə İslam ənənəsinin bir çox ünsürləri türklər arasında yayılır, bununla yanaşı, əski qövmi ənənələr də, şübhəsiz, daha ziyadə bir şəkildə İslam rənginə boyanmağa başlayır. Beləliklə, Qorqud zamanından başlayaraq ta Əhməd Yəsevi, Yunus Əmrə, hətta Məxtimquluya qədərki uzun bir dövrün şairlərini İslamiyyətdən öncəki türk rahib-şairlərinin, eləcə də əski ozan-baxşılardan "müsəlmanlaşmış davamçıları hesab etmək heç bir vəchlə yanlış sayıla bilməz" nəticəsinə gələn alim eyni zamanda "KDQ" timsalında baxşı və ozanların çox az fərqləndiklərini qeyd edir. Sonra isə Səlcuqi ordularında, Anadoludakı bəylik saraylarında XV əsrə qədər funksionallığını sürdürmüş ozanların bu dövrdən başlayaraq öz missiyalarını aşığılara buraxdığını, başqa sözlə, aşığıların həmin baxşı-ozanların birbaşa xələfləri olduğunu qətiyyətlə bildirir. Musiqi ilə şeirin bir-birini tamamlamasına "əsl xalq ədəbiyyatının çox əski bir keçmişdən gələn dəyişməz xarakterinin davamlılıq göstərməsi" kimi izah verən Köprülü bu davamlılığı metrik komponentlər, habelə qafiye, şəkil, mənə, fonosemantika və s. xətlər üzrə araşdıraraq xüsusi qeyd edir ki, *"türkü, türkməni, varsağı, ezgi, deyiş, kayabaşı, üçləmə kimi sırf musiqi baxımından önəmli şeir şəkilləri, eləcə də sonrakı qoşma, mani kimi şəkillər bu fikri qüvvətləndirməkdədir".*

Lakin baxşı-ozanların xələfləri təkcə aşığılar olmamışdır. Bu, inkişafın yalnız bir və qeyd edək ki, kifayət qədər düzxətli istiqamətidir. Köprülü isə

şair-musiqiçilərin funksional təkamülünü bir neçə vektor üzərində izləyir, müxtəlif şəkildəyişmələrinin, belə demək mümkünsə, "nəsil şəcərəsini tərtib edir". Mövzumuzla əlaqədar həmin istiqamətlərdən bəzilərinə qısaca göz yetirmək, zənn edirik, faydasız olmaz.

Bir istiqamət üzrə inkişaf xətti, Köprülünün nöqtəyi-nəzərinə, "hələ səlcuqilərin və teymurilərin saraylarında əcəm mədəniyyətinin və İslam ruhunun təsiri altında əski baksı-ozanların yerini tutmuş" qəsidəçilərə doğru uzanır: *"Onlar İran ədəbiyyatından aldıkları vəzn və şəkillərlə "Şahnamə"dən gələn əcəm məzmunlarını yazır, musiqişünaslar isə bu mətnləri (güftələri) milli zövqə tamamilə yabançı bir ahənglə bəstələyir və tərənnüm edirdilər"*. Qəsidəçilərə Osmanlı saraylarında da təsadüf edirik. Dursun bəyin "Tarixi-Əbülfəth" əsərinə istinadən Fatih Sultan Mehmedin uşaqlarının sünnet toyu münasibətilə şairlərin qəsidə və mədhiyyələr qoşduğunu misal göstərən Köprülü həmin toyun təsvir edildiyi Aşıqpaşazadə tarixindən də maraqlı faktlar verir: *"Hamı yerini aldıqdan sonra əmr oldu, hafizlər kəlamı-qədimi-rəbbani oxudular. Üləma oxunan ayələri təfsir etdilər, elm söhbəti tamam oldu. Dəstur oldu, xoşxanlar mədhiyyə, qəzəllər oxudular, padşaha layiq söhbətlər olundu. Dəstur oldu, simatlar (süfrələr) çəkildi, nemətlər yeyildi, yenə xoşxanlar oxudular"*. Ən maraqlısı isə Köprülünün həmin bu "xoşxanlar"ı qədim türk ozanlarının davamçıları kimi qəbul etməsidir: *"...əvvəllər ozanlar ümumi ziyafətlərdə, xaqanın hüsurunda qopuzları ilə oğuzlara aid milli əfsanələri oxuyar və tərənnüm edərildilər. İlk zamanlarda şeylanda bu milli ədəbiyyat ilə birlikdə yaşamağa çalışan İran şeir və musiqisi yavaş-yavaş milli şair-bəstəkarı saraydan çıxarmağa müvəffəq oldu. Bunu nəzərə alanda türk padşahlarının saraylarında bol-bol rast gəldiyimiz əcəm qəsidəçilərini şeylan ayinlərindəki əski türk ozanlarının bir davamı hesab eləyə bilərik"*.

Çoxşaxəliliyi ilə səciyyələnən daha bir istiqamətin şərhinə keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, Köprülünün görüşüncə, saray sənəti ilə xalq sənəti daim bir-birindən aralı, paralel şəkildə mövcud olmuş, lakin həm də bir-birini təsirləndirmiş və bir-birinin inkişafına impuls vermişdir. Alim "Baburnamə", "Məcalisül-üşşaq", Lamiyinin "Lətaif" tərcüməsi və b. mənbələrə əsasən, müxtəlif türk sülalələrinin səltənət dövrlərində hökmdarların, saray və dövlət adamlarının həyat tərzinin sadə xalq məişətindən fərqləndiyini təsvir edir: *"hissiyyat və düşüncə baxımından bir-birindən bu qədər çox ayrılmış müxtəlif siniflər- ən yüksək alimlər və böyükler zümrəsindən bəsit kənd camaatına qədər hər biri, şübhəsiz, bədii ehtiyaclarını müxtəlif vasitələrlə təmin edəcəkdilər. Saray və elm mühitində İran müqəllidi olan şairlərin qəzəl və qəsidələri, məhəllə qəhvəxanalarında və dərəbəy dairələrində aşığıların dastan və qoşmaları, təkkələrdə Yunus və Kaygusuzun ilahiləri, kəndlərdə, ırmaq kənarlarında isə kayabaşı və deyişlər oxunacaqdı"*... Amma bunların arasında heç vaxt keçilməz sədlər olmayacaq, sarayda nə varsa, bir vəsilə ilə sadə xalq arasına, xalq yaradıcılığı nümunləri isə saraya yol tapacaqdı. Bunlar daim bir-birinin inkişafını şərtləndirəcəkdilər. Təəccüblü deyil ki, Köprülü sinif və zümrələr səviyyəsində ayırıcı xətlərlə birlikdə türk milli-mədəni mühitinin ümumi inkişaf dialektikasını da (əksliklərin vəhdəti timsalında) müəyyənləşdirir. Alim yazır: *"...şeylanlarda ilk öncə məbudların mədhləri ilə uğraşan şairlər, sonra hökmdarın qəhrəmanlığını tərənnüm edən bir qəsidəçiyə necə çevrilmişsə, ümumi ovlarda əvvəl dini, sonra isə*

qəhrəmanlıq dastanları oxuyub musiqi aləti ilə özünü müşayiət edən milli şairlərdən də əski və yeni hökmdarların qəhrəmanlıq və igidlik hekayələrini qeydə almaq vəzifəsi daşıyan zəfərnəməçilər və şahnaməçilər çıxmışdır". Sözüə söykək kimi saray ədəbiyyatından misallar gətirib davam edir: "Özünü əski İran hökmdarlarının xələfi sayan Qəznəvi Sultan Mahmudun "Şahnamə" yazdırması, Qazan xanın Şəmsi Kaşaniyə "Şahnameyi-Çingiz"i nəzm etdirməsi, Osmanlılarda salnaməçiliyin ümumi bir xidmət kimi qəbul olunması, teymurilərin Şərafəddin Yezdiyə zəfərnəmələr yazdırması, hətta Şikari adlı bir türk şairinin fars dilində "Karaman Şahnaməsi" tərtib etməsi həmin əski ov ayinlərinin, qəhrəmanlıq ənənələrinin bir davamıdır". Başqa sözlə, türk xalq ayinləri sonradan saraylara nüfuz etmiş, özlərini əski İran hökmdarlarının xələfi saymalarına rəğmən, türk hökmdarlar qədim xalq təcrübələrinin bir qədər cilalanmış, dəyişmiş şəkildə olsa da davam etməsinə rəvav vermişlər. Köprülünün fikrincə: "Türklərdə ictimai iş bölgüsü dərəcəsi yüksəldiyi üçün hələ miladi X əsrdə yazılı bir ədəbiyyata malik olan uyğurlarda rəsmi vəqəənəvislər vardı; bir fərqlə ki, onlar türkcə yazdıqları halda sonralar saraya mənsub olan şahnaməçilər İslam-əcəm təsiri altında kamil bir fars dilində yazırdılar. Milli dildə zəfərnəmələr yazan şahnaməçiləri ancaq çox sonrakı dövrlərdə, Osmanlı və Şeybani xanədanlarında görə bilirik". Beləliklə, aydın olur ki, şeylanlardakı ozanlar qəsidəçi, sığırlardakılar isə zəfərnəməçi və şahnaməçi cildində transformasiya keçirmiş (əslində, bunlar funksional baxımdan çox yaxındır), klassik tarixçilərə, vəqəənəvislərə qədər təkamül etmişlər. Qeyd olunduğu kimi, hələ İslam mədəniyyətinin türklər arasında yerləşməsindən əvvəl, xüsusən də köçərilik zamanında xalq hekayəçiliyi vəzifəsi "ozan"lara aid idi. Ancaq vaxt keçdikcə türklərin müsəlman əcəmlərlə münasibətləri və İslamiyyəti onlar vasitəsilə qəbul etmələri səbəbindən İran ənənələrindən gəlmə bir çox ünsürlər türklər arasında yer alırdı ki, bu da beynəlmiləl səciyyəli Türk-İslam mədəniyyətinin daxili inkişaf məntiqinə uyğun idi. "Şahnaməxan" sənəti də türk həyatına məhz bu dalğada daxil olmuş və aralıq mərhələ təşkil etmişdi. "Şahnaməxan"lar adlarından da göründüyü kimi, Firdövsinin "Şahnamə"sindən ayrı-ayrı qissələri musiqi ilə, yaxud sadəcə avazla oxuyan sənət adamları olublar. "Şahnaməxan", "qissəxan", "məddah" terminlərinin mənaca yaxın və bəzən də sinonim kimi işlədildiyini nəzərə çatdıran Köprülü bunun səbəbini qissəxanların əvvəllər "Şahnamə" ilə yanaşı, dini mövzulu, İslam tarixindən götürülmüş qəhrəmanlıq hekayələri nəql etmələri ilə əlaqələndirir. Eləcə də şahnaməxan/qissəxanların İran və Hindistan saraylarında daim mühüm bir yer tutduğunu, Hüləgunun Bağdadı istila edərkən (1258-ci ildə) orada çoxsaylı qissəxanlara rast gəldiyini qeyd edən alim türklər arasında bu zümrəyə XIV əsrdən (əvvəl saraylarda) təsadüf olunduğunu bildirir. Lakin "İran mədəniyyətinin şəhərlərdəki oğuz kütlələri üzərindəki nüfuzu o qədər qüvvətli olmuşdur ki, hələ XV əsrdən etibarən "qissəxan" və "Şahnamə" oxumaqda məşhur məddahları yalnız saraylarda deyil, orta təbəqənin toplaşdığı qəhvələrdə də görürük... Məddahlar, qissəxanlar, şahnaməçilər ümumi yerlərdə İslam tarixinin və İran dastanlarının qəhrəmanlarına aid hekayələr və şeirlər oxuyurlar". Beləliklə, sadə xalq da çox keçmədən qissələrə qulas asır: "Saraylarda olması təbii olan bu qissəxanların xalq məclislərində oxuduqları və ya nəql etdikləri hekayələr

"Salsalnamə", "Həmzənamə", "Əntənamə", "İskəndərnəmə", "Süley-mannamə", "Rüstəmnəmə" qəbilindən əksəriyyəti həmasi (epik) və mənqibəvi mahiyyətdə şeylər olduğundan bu kimi qəhrəmanların mədhiylə məşğul olan qissəxanlara XV əsrdən etibarən "məddah" ləqəbi də verilməyə başlanmış və qissəxan-şahnaməxan-məddah təbirləri bu sırada sanki eyni mənada işlənmişsə də XVII əsrdən başlayaraq məddah təbiri daha geniş yayılmışdır". Köprülünün fikrincə, qissə mövzularının tədricən İslam tarixinə dair hadisələr, "Şahnamə" qissələri dairəsindən çıxması və müxtəlif gündəlik mövzulara doğru genişlənməsi də burada böyük rol oynamışdır. Meydanlarda, geniş xalq kütlələri arasında populyarlıq qazanaraq çoxalmaları onları repertuarlarını daim yeniləməyə, maraqlı üsullar tapmağa, yeni hekayələr yaratmağa sövq etmişdir. Köprülü get-gedə klassik poeziya (və musiqi) ilə məşğul olan divan şairlərinin (saray musiqiçilərinin) özlərinə rəqib gördükləri qissəxanlara "aşağı növ" sənətkarlar kimi istehza etmələri, onların əsərlərini məsxərəyə qoymaları haqqında çoxsaylı faktlara da geniş yer verir.

Qissəxanlıqın, habelə onun şəklini və adını dəyişmiş təkamül forması olan dərvişliyin XIX əsrdə Türk-İslam mədəni arealında, o cümlədən, Azərbaycanda kütləvi musiqi sənətinin ayrılmaz hissəsini təşkil etdiyini bilirik. Hərçənd musiqişünaslığımızda bu barədə məxsusi tədqiqatların aparıldığı bizə məlum deyil, amma bədii ədəbiyyatda qissəxan-dərvişlərin tez-tez xatırlanması faktdır. Nəcəf bəy Vəzirovun vaxtaşırı tənqid hədəflərindən biri məhz dərvişlərdir. Yazıçı "dərviş nağılları"na qulaq asmağı xalqı cəhalətdə saxlayan adətlərdən hesab edir. Dərvişlərin musiqi və şeir biliciləri, bədii sənət ustaları kimi daha parlaq təsvirini isə Əbdürrəhim bəy Haqıverdiyevin "Xortdanın cəhənnəm məktubları"nda Kamranın- Dərviş Nakamın simasında görürük. Başlı bəllər çəkmiş Kamran sona doğru əsərə Dərviş Nakam obrazında daxil olur: "*Məmləkətin şəhərlərinin hamısında Dərviş Nakamın tərfi söylənirdi. Doğrudan da tərifə layiq idi. Qara uzun saçları çiyinə tökülmüş uca boylu, qara iri gözlü, gözəl səsli dərviş Nakam bazara çıxanda hər bir yerdə onun tamaşasına cəm olurdular. Onun oxuduğu sair dərvişlərin qəsidələri deyil idi. Oxuduğu Xəyyamın rübailəri, Sədinin qəzəlləri və Qaaninin qəsidələri idi. Elə ki:*

Çi qəm zi bikülahi k-asiman külahi-mənəst

Zəmin bisatü dəru dəşt barigahi-mənəst (tərc: papaqsızamsa, nə qəm, göy mənim külahımdır, Bu yer büsat mənə, çöl də barigahımdır)- oxuyanda hər tərəfdən "afərin" sədası gəlirdi. Ya Sədinin qəzəliyyatından:

Əz hərçi mirəvəd sūxəni-dust xoştərəst

Peyğami-aşina nəfəsi-ruhpərvərəst

(tərc: Dostum nə söyləsə, sözü xoşdur bilənlərə Dostun sifarişi məzədir ruhə bir kərə) **şur üstündə oxuyanda** (kursiv bizimdir - N.M.) çox adamın gözlərindən yaş axırdı. Çünki hamı onun dərindən xəbərdar idi. Dərviş Nakam neçə sənə İrani, Hindistanı, Qafqazı, Türküstanı dolandı".

Başqa bir dərviş-qissəxan tipini "Əli bəy və Nino" romanında- İran çayxanalarının birində görürük: "Çayxana ağzına kimi adamla doludur. Ortada qırmızı saqqallı bir kişi oturub. Gözlərini yarı qapamış bu kişi Hafizin bir qəzəlini oxuyurdu. Dinləyicilər dərindən ah çəkir, ləzzət aldıklarını gizlətmirdilər. Sonra həmin kişi qəzet oxumağa başladı:

*Amerikada elə bir cihaz icad edilib ki, söylənən sözü bütün dünyaya eşitdirir. Parıltısı günəş şəfəqindən güclü, əli Marsa çatan, taxtı dünyadan uca olan hökmdarımız şahənşah Sultan Əhməd şah Bəgəşah sarayında hazırda İngiltərədə hakimiyyətdə olan kralın elçilərini qəbul etmişdir. İspaniyada üçbaşlı və dördayaqlı bir uşaq dünyaya gəlib. Əhali bunu bəd əlamət hesab edir. Dinləyicilər heyrətdən başlarını yırğalayır. Qırmızı saqqallı kişi qəzeti бүkdü və **yenə mahnı oxumağa başladı. Mahnı bu dəfə cəngavər Rüstəmdən və onun oğlu Söhrəbdən bəhs edirdi*** (kursiv bizimdir - N.M.).

İlkin “şahnaməxan” ənənəsini qoruyub saxlasa da, gördüyümüz kimi, qarşımızdakı, “yeni tipli” qissəxandır- qədim ozan/baxşılar kimi öz yaradıcılığında yenidən bir neçə sənəti cəmləşdirir (şeyr deyir, nağıl danışır, mahnı oxuyur, eyni zamanda “maarifçi”lik edir, “ideoloji” iş aparır). Baxşı/ozanlarla parçalanan ilkin şair-musiqiçi tipinin yenidən bütünləşməsi universal qanundur və Köprülünün də diqqətini çəkir: *“Daha sonralar bir sıra müxtəlif ictimai amillərin təsiri ilə gündəlik, cari və yerli, lokal hadisələrə aid- bəzən çox açıq-saçıq- hekayələr də məddah-qissəxanlar tərəfindən nəql edilməyə başlandı və bu realist səhnələri daha qüvvətlə yaşadaraq dinləyicilərin daha çox marağını oyandırmaq üçün təqlidlərini edilməsi, yeni, vəqəə iştirakçılarının öz şivələri ilə danışdırılması zəruri sayılırdı”. Təqlidçilik, aydın məsələdir ki, geniş anlayışdır və oyunbazlığı, məzhəkəçiliyi də ehtiva edir. Köprülü yazır: “Bağdad xəlifələrinin və onları hər xüsusiyyətlərlə özlərinə öndər və örnək bilən başqa İslam hökmdarlarının sarayları bu cür nədimlər, komiklər, məsxərəbazlar ilə dolduğu üçün İslam aləminin hər tərəfində, böyük mədəniyyət mərkəzlərində onları təqlid edən qissəxanlar yetişməyə başladı və bunlar az zamanda çoxaldı. Bu müqəllid-qissəxanlar yalnız hekayələri nəql etməklə qalmır, haqqında danışdıqları adamların, hətta müxtəlif heyvanların belə təqlidlərini göstərirdilər. Eynilə bizim son zamanlarda yetişən məddahlar kimi”. Beləliklə, differensiasiyaya uğramış ilkin sinkretik yaradıcı-ifaçı sənət öz inkişafının müəyyən mərhələsində, ən azından, bir təkamül xətti üzrə yenidən integrativ səciyyəsinə qayıdır. Zənnimizcə, Muxtar Auezovun “Abay” romanında gördüyümüz “sal” və “seri”lər XIX əsrdə köçəri qazax tayfaları arasında aul-aul gəzərək, hərtərəfli məharətlərini (şair, müğənni, bəstəkar, artist, təqlidçi-improvizator) nümayiş etdirən sənət adamları kimi bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır. Al-əlvən libasları, bəzəkli dombraları, xüsusən də hazır cavablıqları ilə el məclislərinə rəvnəq qatan bu sənətkarlar akınlara nisbətə daha “demokratik” xarakterli sənətkarlardır: onların məclislərində həvəskar gənclərin ifalarına yer verilir. Təbii ki, başqa akınlar kimi onlar da gəzdikləri aullarda xalqın sevgisi ilə birlikdə müəyyən maddi qazanc güdürlər (Abayın aulunda tanınmış akın Dulatın da, seri Birjanın və onun dəstə üzvlərinin də əməyi layiqincə mükafatlandırılır). Eyni zamanda layiqli serilər də ustad akınlar kimi şeyrin-sənətin şərəfini uca tutur, haqqı nəhaqq vermirlər. Abay Birjanla fəxr etdiyini bildirir və səbəbini belə izah edir: *“Həminin hüsn-rəğbətini qazanmış akınlar olur, lakin onlar boşluğu mahnının təmtərağı ilə doldurub sözün qiymətini alçaldırlar, ya da ürəklərini dövlətlilərin sədəqəsinə satırlar. Özlərini rast gəldikləri ilk adamla bağlamağa çalışan, bu və ya digər adlı-sanlı mirzənin yanında qulluq etməyə hazır olan akınlar da olur; onlar üçün mahnı bir çimdik**

tütündən qiymətli deyildir. Ancaq sən nəğməni qapı kandarından otağın baş tərəfinə gətirdin”.

Biz bu gün, əlbəttə, bilmirik ki, Muxtar Auezov M.F.Köprülünün nəzəriyyəsi ilə tanış olub, ya yox? Amma yazıçının əski çöl qanunlarının mühüm ünsürü olan söz-musiqi kultunun yaşarılığını qədim türk ayinlərinin ən mühüm atributları ilə (ağı/mərsiyə, mədhiyyə, həcviyyə və s.) əlaqələndirdiyi qəti şəkildə ortadadır. Müəllif bu zəngin mədəni irsin nəsil-dən-nəslə ozan/baxşı-akın varisliyi xətti ilə ötürüldüyünü də qabarıq cizgilərlə nəzərə çatdırır. Qədim baxşılar romanda iki dəfə xatırlanır. Bir dəfə Abay və dostları dağlarda ov edərkən möhkəm borana düşüb, yolu azırlar və şaxtada özlərini taleyin ümidinə buraxmalı olduqları anda Əbülqazi onları xilas edir. Dostlar öz xilaskarlarına minnətdarlıq duyğusu ilə deyirlər: - Bəs sən qorxmədin ki, özün də azarsan? Yox, Əbilqazi, sən sadə adam deyilsən, heç olmasa, baksısan. Əbülqazi isə cavab verir: - Mən heç də baksı deyiləm. Yolu isə ona görə azmadım ki, məni Tokbay adlı bir kor qonşumuz öyrətmişdir. Burada söhbət daha qədim dövrün baxşısından, Köprülünün sehirbaz-şair adlandırdığı şamanlardan gedir. Növbəti xatırlama isə “baxşı-akın” vərsəliyini əks etdirir və bu varisliyin birbaşa xətlə davam etdiyini qəhrəmanın dili ilə açıqlayır. Abay dostu Yerbolla qonaq getdiyi bir aulda ikən yuxuda sevgilisi Toqjanı görür və ayılanda qonşu alaçıqdan onun mələhətli səsinə, unudulmaz oxumasını eşidir. Lakin məlum olur ki, oxuyan Toqjana son dərəcə bənzəyən Şukimandır (sonradan Abay qızın adını dəyişib Aykərim qoyur və onunla evlənir). Düşdüyü situasiyadan həyəcanlanan Abay möcüzə ilə qarşılaşıbmış kimi Yerbolla deyir:

- Bilirsənmi mənim ağıma nə gəldi? Qəribə bir fikir... Qeybdən xəbər verən yuxunu sehirbazlar, əfsunçular, yaxud kitablarda deyildiyi kimi, müdrik və ya müqəddəs adamlar görürlər. Mən bunların heç birindən deyiləm. Bəs bu mənim yuxuma necə girə bildi? Mən ki fala baxmaqla, sehirbazlıqla məşğul olmuram... Lakin dünyada hissiyyatının kəskinliyi ilə, həssaslığının incəliyi ilə, həyatın dərinliyinə varmaq qabiliyyəti ilə başqalarından fərqlənən adamlar vardır. Bunlar akınlardır. Bəlkə mən - akınam?... Yerbolla isə onu çoxdan akın hesab edirdi.

Abayın həyatından bəhs edən romanda yazıçının akınlar mövzusunda ətraflı yer ayırması təbiidir. Bunlar, aydın məsələdir ki, öz sələfləri kimi kəramət sahibləri deyil. Ancaq cəmiyyət həyatında üzləşdikləri hadisələrin mahiyyətini qeyri-adi bir məharətlə düzgün dərk etmək, çöl həyatının ziddiyyətlərini dəqiqliklə qiymətləndirmək, xalqın fikir və duyğularını, istək və arzularını sövq-təbii ilə hiss edərək, sözə, musiqiyə çevirmək, insanları yaşamağa, sevməyə, bütün təbii-sosial çətinliklərə baxmayaraq, insan olaraq qalmağa ruhlandırmaq qazax akınlarını öz qədim əcdadları ilə bağlayan başlıca xüsusiyyətlərdir.

Məlumdur ki, bu əsərdə təsvir olunan hadisələrin baş verdiyi dövrdə Türk-İslam mədəni arealında, o sıradan Azərbaycanda musiqi sənəti artıq özünün yüksək inkişaf mərhələsinə yaşayırdı. Bu irəliləyiş isə hər şeydən əvvəl şəhər sivilizasiyası və saray həyatının şəksiz üstünlüklərinə, mütərəqqi nailiyyətlərinə əsaslanırdı. Akın yaradıcılığı ilə analogiya təşkil edən aşiq musiqisi də şəhər həyatının məhsulu idi. Köprülünün əsərlərində bu xüsüs səhih dəlillərlə isbata yetirilir. Elə isə “Abay”da təsvir olunan çöl musiqi həyatını arxaik saymalıyıqmı? Əsla! Romanda

gördüyümüz bu həyat, onun başlıca qüvvəsi - akınlar, sal və serilər, həvəskar ifaçılar heç də arxaik türk şeir-musiqi sinkretizminin relikt qalıqları təsiri bağışlamır, əksinə, bunlar yaddaşımıza canlı, dinamik bir inkişaf prosesinin aktiv iştirakçıları kimi həkk olunur. Bu mənada aşığılar və akınlar eyni kökdən gələn bir təkamül yolunun haçalanmasından yaranmış paralel (alternativ yox!) inkişaf təzahürləri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, aşığı/baxşılar qədim ozanların davamçıları idi. Köprülü "Ozan" məqaləsində bu məsələni müxtəlif türk şöbələri (xalqları) üzrə ətraflı araşdırır, konkret tarixi misallarla əsaslandırır: Əbu Həyyan XIV əsrin ilk illərində Misirdə ərşəyə gətirdiyi "Kitabül-idrak li-lisanül-ətrak" əsərində "ozan" sözünü "qopuzla türkü söyləyən" mənasında işlədib; Yazıcıoğlu Əli "Səlcuqnamə"sində, XV əsrin sufi şairlərindən Kamal Ümmi isə bir qəzəlinde oğuz ozanlarından bəhs ediblər; "KDQ" öz yerində; Şirvanşahların saray şairlərdən Hamidi şah məclislərində ozanların iştirakına şahidlik edir və s. Bütün bu misallar alimin fikrincə, ozan sənətinin XIII-XV əsrlərdə Misir məmlüklərində, türkləşmiş moğol xanədanı olan cəlairilərdə, eləcə də Anadolu bəyliklərində, Azərbaycanda geniş yayılmasına dəlalət edir. Ozanların sadə xalqın anlama biləcəyi üslub və mövzuların daşıyıcısı olduqlarını, məhz buna görə də divan şairlərinin istehza predmetinə çevrildiklərini faktlarla göstərən müəllif tədqiqat materialları əsasında gəldiyi nəticəni belə ümumiləşdirir: *"Çevik dilli, yüksək səslə, xalq ənənələrini və xalq hikmətlərini daşıyan ozanlar... xüsusi bir zümrə şəklində oğuz əşirətləri arasında yaşadılar və XV əsrdən sonra aşığı adını aldılar"*. Göründüyü kimi, Köprülünün əvvəlki əsərlərindən fərqli olaraq, burada məntiqi vurğu varislik aktının deyil, ad dəyişmənin üzərindədir. Məqalənin "Nəticə" hissəsində də bu cəhət aydın qeyd olunur: *"XV əsrdən sonra bu "ozan" kəlməsinin yerini azəri və Anadolu sahələrində "aşığı", türkmən sahəsində "baxşı" kəlmələri almışdır"*. Yəni, dəyişiklik məzmun və mündəricə planında deyil, adlanma səviyyəsindədir. Aşıqlar atalarından irsən aldıkları bu sənətin ənənəvi bədii-estetik qanun və prinsiplərini təbii bir süreklilik çərçivəsində davam və inkişaf etdirirlər. Aydın məsələdir: bütünlüklə və olduğu kimi deyil, tarixi şəraitin yaratdığı imkanlar çərçivəsində. Köprülü aşığı sənətinin yaranmasını təkkə, tərqiət həyatı ilə əlaqələndirərək yazır: *"XVI əsrdən sonra saz şairlərinin ümumiyyətlə "aşığı" adlandırılması və əski oğuz şair-çalğıçılarını bildirən "ozan" təbirinin ancaq lağ və həqarət mənasında işlədilməsi təkkə ədəbiyyatının təsiri altında baş vermişdir. Mütəəvvüf şairlər hələ XIII əsrdən bəri özlərini digər şairlərdən ayırmaq və bu surətlə ilham qaynaqlarının qüdsi, ilahi mahiyyətini göstərmək üçün "aşığı" (haqqı aşığı! - N.M.) ünvanını götürür, bəşəri, dünyəvi ehtirasları tərənnüm edənlərə aid "şair" ünvanından imtina edirlər. Türk dilində yazan təkkə şairlərinin öz mənzumələrinə "şeir" deyil, "ilahi", "nəfəs" kimi adlar vermələri də həmin düşüncənin məhsuludur"*. Göründüyü kimi, aşığı şeiri ozan şeirinə deyil, "dünyəvi ehtirasları tərənnüm edən" klassik poeziyaya alternativ kimi təşəkkül tapır. Bu həqiqəti qəbul edərkən biz eyni zamanda aşığı sənətinin müxtəlif ictimai zəminlərdə, müxtəlif təməllər üzərində qərarlaşmış "tərkib" kimi meydana çıxması fikrini də bir daha təsdiqləmiş oluruq. Başqa sözlə, Köprülünün o qənaəti ilə də razılaşırıq ki, aşığı sənəti "müxtəlif mənşələrdən gələn müxtəlif ədəbi və fikri ünsürlərin qay-

naşmasından hasil olmuş yeni bir tərkib idi". Alim, əlbəttə, həmin çulğaşan ünsürlərdən danışarkən bir ədəbiyyat tarixçisi kimi, aşiq sənətinin inkişaf yolunu əsasən ədəbi-ideoloji müstəvidə izləyir, tədqiqatında dominant komponent kimi daha çox poetik (!) yaradıcılığa üstünlük verir. Doğrudur, o, etiraf edir ki, aşiq sənəti "yalnız ədəbi deyil, eyni zamanda musiqili sənət ünsürlərinin birləşib qaynaşmasından vücuda gəlmiş və özünəməxsus yeni xarakterlərə malik yeni bir tərkibdir". Amma musiqi aspektini, görünür, musiqişünasların öhdəsinə buraxdığı üçün çox yerdə nəzər-diqqətdən yayındırır.

Köprülü birmənalı şəkildə hökm verir ki, aşiq tərzı bir çoxlarının zənn etdiyi kimi, bir xalq sənəti deyildir: *"Həqiqi folklore - yeni xalq bilgisi (başqa bir yerdə "xalqiyyat" terminini işlədir - N.M.) adlanan fənnin tədqiqat dairəsinə daxil olan anonim xalq ədəbiyyatı ilə aşiq ədəbiyyatını mahiyyətləri baxımından bir-birindən ayırmaq lazımdır"*. Və yaxud: *"Aşiq ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatı ünsürlərini ehtiva etməsi və əsasən xalq zövqünə doğru təmayülün bir ifadəsi olmaqla bərabər türk ruhunun zövqünü, orijinallığını saxlayan və xalqın içində yaşayan bir xalq ədəbiyyatı deyildir"*. Diqqəti o məqama yönəldək ki, Köprülü bu hökmü verərkən ümumiyyətlə, aşiq sənətini deyil, "aşiq tərzı"ni və "aşiq ədəbiyyatı"nı qəsd edir. Bəs bütövlükdə aşiq sənəti necə, folkloristikanın tədqiqat dairəsinə daxil edilməlidirmi? Bu suala cavab tapmaq üçün nüfuzlu musiqi xadimlərinin aşiq sənətinə dair görüşlərini xatırlatmaq, güman ki, faydasız olmaz. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun dili ilə desək, ***"Xalq musiqisinin ən yaxşı ifaçıları aşıqlardır. Onlar doğru olaraq ilk musiqi sənətkarları hesab olunurlar"***; *"Xalq aşığı əlində sazı ilə kəndləri dolaşır, toylarda, bayram və ayinlərdə, elin qurduğu şadlıq məclislərində iştirak edir, saz çalır, nəğmə və dastan qoşur, oxuduğu lirik şeirlərdə xalqın ruhuna və əxlaqına nəcib duyğular aşılayır. Saz aşığı bütün varlığı ilə xalqa bağlayır. O öz xalqı ilə bir yerdə qaynayıb-qarışır, onun sevinc və kədərinə şərik olur, onunla bir yerdə nəfəs alır. Aşiq sənəti sinkretik sənətdir. Bir neçə sənət növünü cəmləşdirən, uzlaşdıran, çarpazlaşdıran və xalqa çatdıran bu saxəli, qollu-budaqlı sənətdə musiqi, ifaçılıq, rəqs və şeir bir-birini tamamlayır"*. Böyük vokalist Bülbül yazır: *"Aşiq hər şeydən əvvəl şairdir, ifa etdiyi mahnıların yaradıcısıdır. Aşiq müğənnidir. O öz nağılının xeyli hissəsini mahnı şəklində ifa edir. Aşiq ifaçıdır. O öz hekayəsini və mahnısını saz ilə müşayiət edir. Aşiq artistdir. O öz çıxışını xarakterik mimika ilə müşayiət edir, rəqs edir, çox vaxt hekayə qəhrəmanının hərəkətini təsvir edir. Aşiq regitativ ifaçılığın ustasıdır"*. "Azərbaycan xalq musiqisi" (Bakı, Elm, 1981) kitabında isə sinkretik səciyyə daşıyan, bir neçə sənət növünü özündə cəmləşdirən, uzlaşdıran, çarpazlaşdıran bu çoxsaxəli, qollu-budaqlı sənət növü haqqında elmi musiqişünaslıqda formalaşmış ümumi baxış belə ifadə olunur: *"Aşiq - yaradıcı (dastanlar yaradan, şeir qoşan şair, havalər bəstələyən bəstəkar), ifaçı (oxuyan, çalan, dastan, nağıl söyləyən, bir qədər də aktyor və rəqqas) və pedaqoji (müdrək məsləhətçi, habelə ustad, müəllim) əsasları özündə birləşdirən şəxsdir"*. Deyildiyi kimi, aşiq yaradıcıdır (dastanlar, şeirlər qoşur, havalər bəstələyir). Əgər yaradıcıdırsa, folklorlardan söhbət gedə bilməz. Amma aşiq həmişəmi yaradıcıdır və yaxud sözlü yaradıcılığı istisna etsək, bəstəkarlıq bacarığı aşıqlara nə dərəcədə xasdır? Aşiq havalərinin məhdud sayda olması,

artıq, demək olar, bu repertuarın sabitləşməsi, habelə konkret havaların müəlliflik hüququ barədə məlumatların azlığı və qeyri-dəqiqliyi bu barədə müəyyən ehtimallar yürütməyə əsas verir. Aşiq havaları müəllif yaradıcılığı məhsulları olsa da, sonradan folklor nümunəsinə çevrilib və hazırda məhz bu səciyyəni daşıyır. Analogiya üçün bayatıları, xalq mahnılarını misal göstərmək olar. Ümumiyyətlə, folklor nümunələrinin də haçansa müəllif əsəri olduğu məlum və yaygın qənaətdir. "Abay" romanında bu qənaəti gücləndirən zəngin illüstrativ materiallar tapa bilirik. Əsərdə diqqəti çəkən məsələlərdən biri xalq arasında populyar olan mahnıların müəlliflik məsələsidir. Həmyerliləri qonaq getdiyi bokenşi qəbiləsindən qayıdan Abaya orada məşhur olan "Boylu-buxunlu at", "Gözəl qız", "Ağ toz ağacı" mahnılarını oxutdurur və ilk dəfə eşitdikləri bu gözəl mahnılara heyranlıqla qulaq asırlar. Şübhə yoxdur ki, mahnılar tobıktılırlar arasında da yayılacaq və oxunacaqdır. Amma həmin mahnıların sözlərinin, yaxud melodiya(lar)ının kimə məxsusluğu haqqında nə Abay həmyerlilərinə bir söz deyir, nə onlar ondan nəse soruşurlar. Həmin səhnədə başqa bir maraqlı nüans da var: *"Abay nağıl etdi ki, "Yaşıl dəre" və "Qarayanız qız" mahnılarını onlar Alşınbayın aulunda oxuduqları zaman heç bir müvəffəqiyyət qazanmadı. Əvvələn, bunları orda hər bir uşaq da bilirdi; bunlar köhnəlmişdi, ikincisi boşanlar bu mahnıları Tobıktıda oxuduğundan tamamilə fərqli, başqa hava ilə oxuyurdular"*. Aydın görünür ki, "mahnı" deyiləndə ilk öncə sözlü mətn başa düşülür. Musiqi melodiya(lar)ı isə sərbəstdir, eyni "mahnı"lar müxtəlif qəbilələrdə ayrı-ayrı havalarla oxuna bilər. Başqa sözlə, həmin epizodda biz əsl "folklor" nümunəsi ilə rastlaşırıq- sözlər də, melodiya(lar) da anonimlik və kütləvilik təəssüratı bağışlayır. Eyni sözlər Korimbala'nın Birjandan öyrəndiyi və "müəllifi məlum olmayan" populyar "Sevgili" nəğməsinə də aid edilə bilər. Bu hallar (həm sözləri, həm musiqisi folk mahiyyət daşıyan mahnıların mövcudluğu) romanda unikalılığı ilə seçilir. Ümumilikdə götürdükdə isə romanda sözü gedən mahnıların böyük qismi yalnız musiqilərinə görə folk xarakterli sayıla bilər. Bunlar əsas etibarilə Abayın ədəbi yaradıcılıq məhsullarıdır. Qardaşı oğlunun vaxtsız vəfatı haqqında düşünərkən o, Aykərimin oxuduğu nəğməni eşidir və "qəlbində sözlər bəstələnir" (yəni, məlum musiqi üstündə şeir yaranır). Abay bu ağrı mətnini Aykərim yasda oxusun deyə qoşur və ona deyir: *"İndi mən yazım, sən əzbərlə, havasını isə özün taparsan. Bu gün sən "Qaragöz" mahnısını özün bildiyin kimi oxuyurdun. Mənim fikrimcə, bu hava qəmgin sözlərə uyğun gəlir"*. Əvvəla, deyək ki, konkret bir mahnını "özünü bildiyi kimi oxumaq" - improvizə etmək kimi başa düşülməlidir. İmprovizə isə ifaçının istedadı ilə yanaşı, həm də musiqinin variativliyinə dəlalət edir və bu anlamda "Qaragöz"ün (musiqisinə görə) xalq mahnısı kimi məşhurlaşmasının göstəricisidir. İkincisi, "havasını özün taparsan" sözləri ağılarda da, turalım, holavarlar, sayaçı sözlər və ya laylalar kimi müəyyən havacatla oxunduğunu göstərir. Bütün ağılar Abay kimi peşəkar akınlar tərəfindən yazılıb konkret xalq mahnısının melodiyasına uyğunlaşdırılmasa da, mütləq müvafiq folk laddarı üzərində qurulur. Buna şübhə yoxdur. Sadə adamların öz əzizlərinin yası üçün qoşduqları ağrı və oxşamaların müəyyən qaydaya, sxem və modelə (burada da variativlik və improvizə potensialını sezə bilirik) tabe tutulduğunu da unutmamaq olmaz. Beləliklə, böyük ehtimalla fərz edə bilərik ki, köçəri qazaxların

(eləcə də qədim türklərin) mahnı mətnləri kiçik istisnalarla müəllifli (variantiv), musiqiləri isə sabit, folk səciyyəlidir.

Qeyd olunanlar qədim türk musiqisinin mənşəyi, İslamiyyətə qədərki inkişafı, bu uzunmüddətli təkamülün dövr, istiqamət və xüsusiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür oyadır. İndi Türk-İslam musiqisinin ikinci komponenti haqqında fikir yaratmağa çalışaq. Adından da göründüyü kimi, bu - İslam komponentidir ki, onun qanunanuyğunluqları XIX əsrdə müsəlman xalqlarına, o cümlədən, azərbaycanlılara xas sözlü musiqi sənətinin xarakter əlamətlərinin anlaşılması üçün imperativ şərtidir. İslam musiqisi vahid İslam mədəniyyəti faktı olub, tarixən onun digər tərkib hissələri ilə eyni müstəvidə qərarlaşmışdır. M.F.Köprülünün sözləri ilə desək, *"Müxtəlif din və mədəniyyətlərin qalıntı ünsürlərinin ərəb harsı (mədəniyyəti - N.M.) ilə birləşməsindən vücuda gələn İslam mədəniyyəti bütövlükdə bir "küll" təşkil edir. İstər hüquq və əxlaq, istərsə də maddi təşkilati baxımdan bu mədəniyyətin bütün cüzləri arasında bir ahəng vardır. İnkə etmək olmaz ki, bu ünsürlər müxtəlif İslam qövmlərində az-çox dəyişiklik və məhəlli fərqlər göstərə bilər, hətta bəzən əski qövmi ənənələr əsas etiqadlara qədər təsir göstərir; lakin buna rəğmən Kitab (Qurani-Kərim - N.M.) və sünnetin vəhdəti İslam mədəniyyətinin bütün İslam məmləkətlərində ümumi və müştərək bir çöhrə alması ilə nəticələnmişdir. Bunu yalnız idarəçilik və hərbi təşkilatda deyil, incəsənət növlərində, dil və ədəbiyyatda, hətta əxlaq və adətlərində də açıq şəkildə görmək mümkündür. İslamiyyət dairəsinə daxil olan hər bir qövmlər öz əvvəlki ənənələrini büsbütün unutmasa belə İslamiyyətdən sonrakı maddi və mənəvi müəssisələrdə onların təsirlərini az-çox saxlamaqla bərabər müştərək İslam mədəniyyətinin təsirlərindən qurtulmamış və onun ümumi xətlərini daima mühafizə etmişdir". Köprülü İslam mədəniyyətinin təşəkkülünü qısa şəkildə belə xülasə edir: "İslam mədəniyyəti öz əsaslarını təbii ki, ərəblərdən almışdır. Amma bununla bərabər və bundan daha ziyadə bir şəkildə yıxdığı əski mədəniyyət və dinlərdən qalan ünsürlər sayəsində inkişaf edə bilmişdir. Ən müxtəlif harslara malik qövmləri qucaqlaya biləcək qüvvətli və cəhanşümul bir mədəniyyət ancaq bu şəkildə formalaşa bilərdi. Yoxsa yalnız çöl harsının ünsürləri təkbaşına bu böyüklükdə bir işin öhdəsindən gəlməyə qadir olmazdı. Necə ki, "İslam ümməti" dediyimiz zümrə sırf ərəblərdən ibarət deyil, eləcə də İslam mədəniyyəti yalnız ərəblərin məhsulu deyildir. Əməvilər zamanında tədricən qurulmağa başlayan İslam mədəniyyəti Abbasilər zamanında ən yüksək dərəcəsinə yetişdi. Bunda İran mədəniyyəti ünsürlərini, əski yunan, hind, musəvilik və xristianlığın, xülasə İslamiyyətlə təmas edən müxtəlif din və mədəniyyətlərin payı vardır"... Bu prosesdə sözlü musiqinin yerini müəyyənləşdirməyə cəhd edəndə aydın görürük ki, İslam musiqisi müsəlman xalqların əski irsini özündə birləşdirmək, bunları vahid dini-ideoloji kontekstdə çarpazlaşdıraraq, təbiri-caizsə, "seleksiya aparmaq" və yeni bir növ formalaşdırmaq yolu ilə yaranmışdır. İslam ümmətinin müştərək əsəri olan bu mədəniyyət bütün sahələrdə olduğu kimi, burada da bir sıra ümumi qəliblər vücuda gətirmişdi ki, "bu mədəniyyət dairəsinə daxil olan bütün qövmlər öz mədəniyyətini və ənənələrini nə qədər mühafizə edirsə-etsin, ruh və hissiyyatını o qəliblər çərçivəsində ifadə etməyə məcbur olacaqdı".*

İslamiyyətdən əvvəl ərəb, fars, türk, hind musiqiləri bir-birindən istər inkişaf (zənginlik) şkalası üzrə, istərsə də etnik-melodik material

baxımından tamamilə fərqlənirdi. Türk sözlü musiqi sənətinin genezisi haqqında yuxarıda deyilənlərə əlavə kimi burada Köprülünün Əbdülqadir Marağayiyə istinadla verdiyi bir məlumat, zənnimizcə, ümumi mənzərəni tamamlamaq üçün yetərlidir. Alim yazır: *“Türklər və moğollar musiqi alətləri ilə ifa etdikləri tərənnümlərə “kök”, səsle oxuduqlarına isə “ır” (bu sözün mənşəyini qazaxlara məxsus “jır”larla əlaqəlidir - N.M.) və “dola” deyirdilər. “Kök”lərin sayı (alim onu da qeyd edir ki, Kaşğarının “Divanilüğət-it-türk”ündə “kök” sözü “bəstə” mənasında işlənilib. Musiqi alətlərini “kökləmək” ifadəsi də bu sözle bağlıdır) ilin günlərinə uyğun olaraq 366 olub, hər gün xaqanın hüsurunda bunlardan birinin tərənnümü təşrifat gərəklərindən sayılırdı. Yalnız bu “kök”lərdən “Bisun kök” adı verilən do-qquzunun hər gün tərənnüm edilməsi adət idi”*. Bu isə alimin fikrincə, bəstənin güftədən, melodiyanın sözdən ayrılmağa başlamasının əlamətidir, deməli, daha mütərəqqi addım olub, ifaçılıq sənətinin müstəqilləşməsini göstərir.

Ərəb musiqişünası H.H.Tumanın yazdığına görə, bu xalqın musiqi həyatı və musiqi praktikası VI əsrə, yəni İslam dövründən cəmi 100-150 il əvvələ təsadüf edir (Rafiq İmrani). İslam tarixinə dair bir çox romanlar müəllifi Cürci Zeydan daha əvvəlki dövrü qəsd edərək göstərir ki, cadırlarda yaşayıb heyvandarlıqla məşğul oldıqları cahiliyyə dövründə ərəblərin musiqisi də onların həyat tərzinə uyğun idi. Ərəblər şeiri çox sevər və gözəl səsle şeir oxumaqdan zövq almışlar. Elə bu da “hüda” deyilən ilk musiqi şəklinin yaranmasına doğru atılmış ilk addım olub. Ərəb gənclərinin heyvan otararkən avazla oxuduqları bəsit mahnılara “hüda” deyilirdi. Daha sonra şeirin musiqi ilə oxunmasına əsaslanan “gina” və “təğbir” kimi növlər də yaranır. Ərəblərin çalğı alətləri barədə təsəvvürləri də böyük və kiçik dəflər, düdük və qaval kimi ibtidai zərb və nəfəs alətlərindən uzağa getmirdi. Odur ki, İslamiyyətdən sonra hegemon xalq olmasına baxmayaraq, onların İran musiqisinin təsirinə düşmələri (İbn Həldun) o qədər də təəccüblü sayılmamalıdır.

İranlılar İslam mədəniyyəti dairəsinə yüksək inkişaf etmiş bir mədəniyyətə daxil olmuşdular. Məxəzlər İran musiqisinin öz kökləri ilə zərdüştilik dininə, eləcə də eramızdan əvvəlki dövrün bu dinə əsaslanan Midiya (b.e.ə. X-IX əsrlər), Manna (b.e.ə. IX əsr), Baktriya, Xarəzm, Soqdiya, Parfiya (təqr. b.e. ə. VI-V ərlər), xüsusilə Əhəmənilər (təqr. b.e.ə. 550-330-cu illər) və Sasanilər (bizim eranın 226-651-ci illəri) mədəniyyətinə bağlı olduğunu göstərir. Tarixdən məlum olduğu kimi, Makedoniyalı İskəndər b.e.ə. 330-cu ildə Əhəməni ordusunu məğlub edərkən bu sülalənin son hökmdarı III Daranın saray musiqiçilərindən 329 qadın əsir götürülmüşdü. F.Star Mərkəzi Asiyadan Çinə ixrac olunan məhsullar arasında ud, arfa, köndələn fleyta, barmaqla və kamanla çalınan simli alətlər və hətta rəqslərin də yer aldığını yazır və qeyd edir ki, bütün bunlar Soqdiya, Baktriya və digər İran dillərində danışan əhali arasında geniş yayılmışdı. “Azərbaycan muğam janrının yaranması və inkişaf tarixi” əsərində R.İmrani qədim ərəb, fars, yunan mənbələrini araşdırmaqla şumerlər (b.e.ə. III minillik), habelə Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan, İran, Cənubi Qafqaz və Urmiya gölü ətəfindəki ərazilərdə məskunlaşan İran və türk tayfaları tərəfindən böyük bir tarixi dövr ərzində yaradılmış zəngin musiqi mədəniyyəti, çalğı alətləri və s. haqqında ətraflı məlumat verir. Müəllifin gəldiyi iki qənaət xüsusi maraq doğurur: 1) *“Muğamların kvarta,*

kvinta və s. interval hüddudunda olan lad quruluşu, pentatonik səs düzümü sübut edir ki, bu sənət janrı müasir elmi-nəzəri fikirdən fərqli olaraq, daha qədim Şumer, Midiya dövrlərinə aiddir"; 2) *"Midiya musiqi ənənəsində vokal-instrumental yaradıcılığı ilə sıx bağlı olan aşiq musiqi ənənəsi də mövcud olmuşdur"*. Bu fikirlərə, ələlxüsus da muğam sənətinin mağlar (Herodotun Midiya konfederasiyasını yaratmış 6 böyük tayfadan biri kimi təqdim etdiyi, tarixən bizim Muğanda yaşamış etnik birlik) tərəfindən yaradılmasına münasibət bildirməyi musiqi tarixçilərinin və mütəxəssislərin öhdəsinə buraxmaqla yanaşı, eramıdan əvvəlki dövrdə İran musiqi sənətinin təbliği və inkişafında mağların xidmətlərinə (Sasanilər dövründə hakim din olan zərdüştiliyn kahinləri kimi onların musiqi ilə məşğul olduqları qeyd edilir) dair əsərdə deyilənləri görməzliyə vurmaq düzgün olmaz.

M.F. Köprülü Sasanilər dövründə İran şeirindən bəhs edərkən "dağınıq mənbələr"ə əsasən, bu sülalənin hökmdarlarından Ərdəşirin musiqiyə meyilli olduğundan söz açır. VIII-XII əsr tarixçiləri İbn Mükəffa, İbn Qüteybə, Əl-Həmədəni, İbn Kifti, eləcə də böyük söz ustaları Nizami, Mənuçöhr, Ünsüri, Fərruxi, Dəhləvi və başqalarının əsərləri isə İran musiqisinin inkişaf tarixində Sasanilərdən Bəhram Gur (430-438) və Xosrov Pərvizin (590-628) hakimiyyət dövrünü xüsusi bir mərhələ kimi ayırmağa zəngin material verir. Əlimizdə olan bilgiler bu dövrdə hökmdara, onun bağ və saraylarına, xəzinələrinə dair mədhiyyələrin, əfsanəvi pəhləvanlara və qədim hökmdarlara aid mənqibələrin, təbiət gözəlliklərini, milli bayramları, eşqin və şərəbin ləzzətini tərənnüm edən lirik şeirlərin bəstələndiyinə və Sasani saraylarında oxunduğuna dəlalət edir. Bəzi mənbələrdə Hindistandan 400, bəziləri 2 min, hətta 6 min musiqiçi, rəqqas, dastançı və kukla oynadan aktyorun İrana məhz Bəhram Gur tərəfindən gətirildiyi qeydə alınıb. Nizami bu hökmdarın təşkil etdiyi möhtəşəm xalq şənliklərini, müxtəlif ölkələrdən gəlmiş musiqiçilərin saray məclislərində Soqdiya və pəhləvi melodiyaları çalıb-oxumalarını təsvir edir, Kəşmir rəqqasələrinin, yunan ifaçılarının yüksək məharətindən söz açır. O, eyni zamanda Xosrov Pərviz sarayında fəaliyyət göstərmiş Barbəd, Nəkiyə kimi tanınmış musiqiçilərin bəstələrini xatırladır. Qaynaqlar təkcə Barbədin 7 "Xosrovani", 30 ləhn, hər biri bir gün üçün nəzərdə tutulan 360 mahnı bəstələdiyini (türk və monqollara məxsus "kök"ləri xatırlayaq) xəbər verir. Rəqəm fərqlərini bir kənara buraxsaq, görürük ki, məxəzlər Sasani kəsralarında (saray) yüzlərlə ahəng, avaz, təsnif və başqa musiqi əsərlərinin bəstələnməsi fikrində yekdillik göstərir. Muğam dəstgahlarının bir janr kimi formalaşmasını da Xosrov Pərviz dövrü ilə əlaqələndirən müəlliflər "Xosrovani"lərin rolunu xüsusi vurğulayır, bu mədhiyyələrin bir neçə "mahnı"dan ibarət silsilə şəklində ifa olunmasının dəstgahların meydana çıxması üçün zəmin yaratdığını qeyd edirlər. R.İmrani yazır: *"Tədqiqatlar göstərir ki, əgər "Xosrovani"nin tematik məzmunu qəhrəmanlıq üzərində qurulmuşdusa, onda, mədhiyyə deyən musiqiçi oğünkü "Xosrovani"ni Xosrov Pərvizin şücaətindən, Şəbdizin (onun atı - İ.R.) məharətindən və s. mövzulardan bəhs edən sözlər əsasında oxuyardı. "Xosrovani" məhəbbət mövzusunə həsr edilseydi, onda Şirinin gözəlliyi, Xosrov Pərvizə sdaqəti və s. tərif edilərdi. Bütün bu mədhələr ayrı-ayrı "mahnı"lardan ibarət olduğu üçün onlar müxtəlif səs yüksəkliklərindən qurulardı. Oxunan "mahnı"ların lad*

quruluşları kuarta, kvinta, bəzi hallarda isə seksta intervalı hüdudunda olardı". O da maraqlıdır ki, "Xosrov və Şirin" poemasında adı çəkilən 30 ləhnin (mahnının) biri də "Xosrovani"dir, muasir İran muğamına xas şöbə və guşələr arasında da "Xosrovanə"yə ras gəlinir. M.F.Köprülü "ilk inkişaf mərhələsini Xorasan və Mavərennəhrdə gördüyümüz yeni fars ədəbiyyatına aid olan və İslam qaynaqlarında zikr edilən ən əski nəzm örnəkləri"ndən bəhs edərkən "Sasani dövrünə aid "sürudi-Xosrovani" və ya sadəcə "Xosrovani" adı verilən türkülər"i misal çəkir və yazır ki, "tərənnüm edilməyə məxsus xalq türküsi və ya ilahi mahiyyətdə olduğundan bunların həqiqi ahəngi ancaq bəstələrlə oxunduğu zaman tam mənası ilə anlaşıla bilər". Buna baxmayaraq, alimin fikrincə, "bu parçaların metrik baxımdan pəhləvi dilinə (yəni, əski fars dilinə - N.M.) bağlı olduğu asanlıqla anlaşılır".

Universal bir not sisteminin olmaması səbəbindən Sasani dövründə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı bildirilən musiqinin heç bir nümunəsi bizə məlum deyil. Amma incəsənətin ən mühafizəkar növü olan musiqinin əksər hallarda şeir mətnlərinə bəstələndiyini əsas alan M.F.Köprülü "Əcəm əruzu" əsərində bu dövr İran (pəhləvi) şeirinin izlərini orta əsrlərdə xalq arasında populyar olmuş mahnı mətnlərində axtarır taparaq, nəzm tarixi ilə eyni dərəcədə musiqi tarixinə də dəyərli töhfə verir. Əvvəlcə "XII əsrə dair tarixi qaynaqlarda "fəhləviyyat" adı altında zikr edilən və əski yerli ləhcələrlə yazılan 4 misradan ibarət bəzi mənzumələrə təsadüf edildiyini", "həmin əsrdə hər hansı bir hadisə ilə əlaqədar tərtib edilib küçələrdə uşaqlar və oyunbazlar tərəfindən davul və dümbəklərlə oxunan xalq türkülərindən də bəzi parçalar qaldığını" yazan müəllif sonra Şəmsi Qeysin "yeni farsca şeir sənəti haqqında qaynaqların ən mühümlərindən olan" "Əl- Mücəm" (bütöv adı "Əl-Mü`cəm fi mə`ayiri- Əcəm" - N.M.) adlı əsərində "fəhləviyyə"lər haqqında məlumat verdiyini xatırladır: "Ona (Şəmsi Qeysin fikrinə - N.M.) görə, bu fəhləviyyələr xüsusilə Həmədan, Zəncan və İraq sahəsində böyük bir əhəmiyyət qazanmışdı; "uraman" və ya "uramandan" adlı xüsusi bəstə ilə oxunan bu dördlükler əruzun həzəc bəhrinin məfa`ilün, məfa`ilün, fa`ilün (u---, u---, u--) və ya müşakil bəhrinin fa`ilatün, məfa`ilün, fa`ilün (---, u---, u--) vəznində yazılmışdır". Deyilənləri XV əsrin əvvəllərində Ə.Mərağinin "artıq türk ünsürü ilə yaxşıca qarışmış olan İraq xalqının musiqisi haqqında verdiyi məlumat"la (Mərağayi "onların rəməl bəhrindən fa`ilatün, fa`ilatün, fa`ilat vəznə ilə yazılmış farsca və türkcə dördlükleri, mötədil və ya mötədili-arrani deyilən üsullara görə tərənnüm etdikləri"ni göstərir - N. M.) tutuşduran Köprülü, nəhayət, belə bir nəticə çıxarır ki, "Bunları "Əl-Mücəm" müəllifinin bəhs etdiyi XII-XIII əsrlər İraq fəhləviyyatının təkamül etmiş şəkli sayə bilərik". "Fəhləviyyat" termininin pəhləvi dilinə aid olması şübhə doğurmur. O da maraqsız deyil ki, İran "Çahargah"ının guşələrindən biri "Pəhləvani" adlanır. Əcəm əruzunun mənşəyi haqqında tədqiqatlarını ümumiləşdirərkən Köprülü onu da qeyd edir ki, "Əsrlərdən bəri İranda yetişən şairlər arasında bəzən başdan-başa yerli ləhcələrlə yazan, bəzən də ədəbi fars dili ilə qarışıq olaraq müləmmə tərzində bu ləhcələrdən istifadə edənlər olmuşdur. Fəqət bu şeirlərin hamısı yeni fars dilinə xas əruzla yazılmışdır. Pəhləvi dilində nəzm sisteminin izlərini daha çox sürud, təsnif, harare kimi bəstəylə oxunan məhəlli xalq ədəbiyyatı məhsullarında axtarmaq daha düzgündür. Bunların bir çoxu əruzla yazılmış olsa da, müxtəlif baxım-

lardan bəlkə də Sasani nəzminin izlərini tapmaq mümkün olacaqdır. “Avşarı”, “Bayatı-türk”, “Mahur” və “Dəşti” kimi müxtəlif muğamlar üstündə söylənən bu şeirlər klassik dildə və əruzla yazılmaqla bərabər nəzm şəkli baxımından klassik şeirlərdən tamamilə seçilir”.

Beləliklə, bütün bu birbaşa və dolaylı dəlilləri bir müstəvidə toplayıb tutuşdurmaqla İslam mədəniyyətinin nüvəsində ərəb harsının durmasına rəğmən İslam musiqisinin yaranışında episentr rolunun məhz İran musiqisinə aid olması barədə etibarlı nəticələrə gəlmək mümkündür. Persiya (“İran” adı XX əsrin məhsuludur) musiqisinin ərəblər arasında fütuhətdən əvvəl, eləcə də fəthlər dövründə yayılması barədə tarixi faktlar da deyilənlərə əlavə edilməlidir. Mənbələrdə İrana, Bizansa və Şama gedib musiqi sənətini, alətlərin çalınma qaydalarını öyrənən, “ərəblərin zövqünə uyğun melodiyaları onların dillərində yaranmış şeirlərə tətbiq edən” Səid bin Miscəh, Məkkə və Mədinədə yaşamış, İran musiqisini ərəb şeiri ilə uzlaşdırmış və buna görə də “ərəb səs sənətkarı” adını almış əslən iranlı İbn Mühriz kimi musiqiçilərdən bəhs edilir. Aydın məsələdir ki, İslam musiqisinin yaranmasında İbn Həldunun təbirincə, “fəthlərdən sonra ərəb dünyasına yayılmış Rum çalğıçı və şərqiçilərinin”, Məkkə və Mədinədə ərəblərə xadimlik və qulluqçuq edən bizanslı müharibə əsirlərinin də rolu nəzərə alınmalıdır. İbn Həldun ərəblərin öz şeir və mahnılarını onların avazları ilə təkrar etdiklərini yazır. Türk musiqişünası Özkıvanc ərəblərin tənbur, saz, ud, davul və zurna kimi çalğı alətlərini də Bizans və İranlılardan aldıklarını bildirir. Amma fərziyyələr qurmadan belə, bu sintez prosesində dominant rol bizanslıların deyil, artıq İslam dinini qəbul etdiklərindən ərəblər tərəfindən özününkü hesab olunan iranlıların oynadığı aydındır. Əməvi xəlifələrinin saraylarında iranlı ifaçıların olduğu, əksəriyyətini keçmiş əsirlər təşkil edən bu musiqiçilərin muğamları daha aydın çatdırmaq və populyarlaşdırmaq məqsədi ilə, eləcə də İslamın rəsmi dili statusu almış ərəb dilinə hörmət əlaməti olaraq ərəbcə oxuduqları, xəlifələrin (II Vəlid və b.) musiqi ilə maraqlandıqları, ifaçılara himayəçilik etdikləri məlumdur. Bu dövrdə ərəblər İran musiqi zövqünü qəbul etmiş, Abbasilər dövründə İran üslubunda avaz və bəstə sənətini daha da təkmilləşmiş, Bağdad musiqi və sənət mərkəzinə çevrilmişdir. Muğamın sərbəst metro-ritmik xüsusiyyətləri hecalardakı sait səslərin musiqini istənilən dərəcədə uzatmaqla onu ərəb şeirinin doğma vəznə olan əruzun qəliblərinə uyğunlaşdırmaq üçün geniş imkanlar açırdı. Əcəm əruzunun məhz bu dövrdə yeni fars dilinin fonetik quruluş bazasında və ərəb əruzunun təsiri altında formalaşması qənaətinə gələn Köprülünün araşdırmaları da bu bilgilərə dəstək verir. Xilafət dövründən başlayaraq əvvəl ərəb, sonra isə fars və türk əruzları vokal-instrumental muğam və dəstgahların ifaçılıq texnikasında əsas komponent kimi müstəsna mövqə kəsb edir, ona doğmalaşır və əsrlərlə uzanan böyük inkişaf yolunda onunla birgə addımlayır.

İnkişaf qanunauyğunluqlarını şərh etməyə keçməzdən əvvəl “İslam musiqisi” istilahının şərtiliyini də vurğulamalıyıq. Zira bu mövzuya ənənəvi baxışlardan biri İslamda musiqinin halal sayılmaması əhkamı üzərində qurulub. İndiyə qədər bu məsələyə nüfuzlu ilahiyyatçı və musiqişünaslar tərəfindən cildlərlə kitablar həsr edildiyinə görə biz burada yalnız bəzi ümumi məqamlara və amillərə toxunacağıq. Rafael Hüseynovun Nəsimi haqqında bir məqaləsində qeyd etdiyi kimi, ““Quran”a, Məhəmməd

Peyğəmbərə (570-632), hədislərə söykənərək irəli sürülən və bir-birindən kəskin seçilən yanaşmalar İslam bir din kimi bərqərar olandan başlamış, Nəsimi dövründə də o höcətləşmələr səngiməmiş, şairimizdən sonra da davam etmişdir. Onun fikrincə, “Qurani-Kərim” musiqiyə qarşı olmayıb: ““Quran” şeirə, musiqiyə necə etiraz edərdi ki, Müqəddəs Kitab özü elə şeir üstündə qurulub, qafiyəli, ritmli, bir nəzm çeşidi olan sə`clə yazılıb. İmam Buxarinin (810-870) bəhs etdiyi səhih hədislərindən birində Məhəmməd Peyğəmbər təsdiqləyir: ““Qurani-Kərim”i təğənni ilə (yəni avazla - R.H.) oxumayan bizdən deyildir”. R.Hüseynov: “Din adı ilə mətləbi əks yozanlar, rəqsi, musiqini məkrüh əyləncələr sırasına qatanlar nə qədər haqlı idi sualına ən doğru cavab İslamın qurucusunun məsələyə münasibətinin necə olmasıdır”, - deyərək gətirdiyi bir neçə hədislə Həzrət Peyğəmbərin musiqi və rəqsə mənfi yanaşmadığını göstərir. Müasir ilahiyyatçılar arasında hakim mövqe bundan ibarətdir ki, İslam dini insanın maddi (cismani) tələb və istəkləri ilə bərabər ruhi-mənəvi, bədii-estetik ehtiyaclarını da şəriət çərçivəsində təmin etməsini təbii qarşılamiş, bu baxımdan musiqiyə münasibətdə dəqiq hökmlər əvəzinə ümumi prinsipləri nəzərə çarpdırmaqla məhdudlaşmışdır. Dəqiq bir qadağa məlumdursa da, çalğı ilə bağlıdır. İslamda yalnız müşayiətsiz, qatışıqsız səs məqbul sayılıb ki, bu da hər şeydən əvvəl “Quran”ın avazla oxunması ilə bağlıdır. R.Hüseynov yazır: “Peyğəmbər müasiri İbn Abbasdan gələn və yenə səhihlər cərgəsindən olan başqa bir hədis isə bildirir ki, Həzrət Məhəmməd “Quran”ı gözəl səslə oxumağı təşviq edərmiş və üstəlik, necə oxunmasının tərzini də söyləyib: “Quran”ı həzin oxuyun, çünki o, hüznə nəzil olub”. Hətta avazla “Quran” oxunuşunun muğama xas 4 ifa üsulu - *tər'id, təttrib, tərqiş, təhzin* də yaradılmışdır”. İlahiyyatçılarla musiqişünasların həmrəy olduğu fikirlərdən biri də ibadət zamanı oxunan musiqidə “ğina”ya yol verilməməsidir. Dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyli “Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər” məqaləsində bu xüsusda yazır: ““Qina”nın nədən ibarət olduğu haqqında müxtəlif şərhlər verilir. Məşhuru budur ki, “qina” səsin boğazda qaynadılıb “zəngülə”lər əmələ gətirməsindən ibarətdir. Hər halda “qina haramdır”- deməkdən məqsəd budur ki, oxuyan şəxs öz təğənnisinə dünyəvi təğənniyə məxsus rəng verməyib dini bir üslub ilə oxusun”. Əslində, lehinə və əleyhinə söyləniləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görə bilərik ki, Həcc ziyarətinə və müharibəyə təşviq, eləcə də toy və bayram musiqilərində “ğina”nın özü də mütləq şəkildə haram deyil, məkrüh hesab olunmuşdur.

Üzeyir bəy adı keçən məqaləsində musiqini dini və dünyəvi olaraq təsnif edir: “*Əlbəttə, dünyəvi musiqi ilə dini musiqinin hər birinə məxsus, xüsusi üslubu olmalıdır. Musiqilərini böyük tərəqqiyə çatdırmış olan millətlərin dünyəvi və dini musiqiləri arasında üslubca böyük təfəvüt vardır. Fəqət Azərbaycanda dini ruhda bir musiqi varsa da, o da “Quran”ın avaz ilə oxunduğu musiqidir ki, dünyəvi musiqiyə məxsus olan muğam və dəsghalara heç bir münasibəti olmayıb xüsusi üslubu vardır*”. Üzeyir bəyin “Quran”ın avazla təğənnisinə münəcər etdiyi dini musiqinin (bəzən bunu “ibadət musiqisi”, yaxud “məscid/came musiqisi” də adlandıranlar da olur) tarixən İslam dünyasında bir çox növləri olub ki, zamanına və yerinə görə intensiv dəyişiklik göstərən bu növlərdən ən geniş yayılanları müəzzinin azan oxuması; iklas surəsinin qiraəti; camaat namazı qılınan zaman ilk təkbirdən salam verilənə qədər, habelə salamdan sonrakı qiraət

və ibarələr; minacat, təkbir, mövlud, meraciyyə, Məhəmmədiyyə, nə't, ramazan ilahiləri və s. sayılır. Bu formalar Türkiyədə dini musiqi mütəxəssisləri tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Ayrı-ayrılıqda bunların hamısı üzərində dayanmağa həcət olmasa da, zənnimizcə, bir neçə misal yerinə düşər:

Azan: Əvvəllər İstanbulda sübh namazı üçün azanın "Səba", "Dilkəşxavəran", zöhr (günorta) azanının "Rast", "Hicaz", ikinci (əsr) azanının "Hicaz", "Üşşaq", "Bayatı", axşam (şam) azanının "Hicaz", "Rast", "Segah", "Dügah", yatsı (gecə) azanının "Hicaz", "Üşşaq", "Bayatı", "Nəva", "Rast" muğamları üstündə oxunması adət idi. Sübh azanından əvvəl "Dilkəşxavəran" üstündə bir sala vermək, sonra da bir qəsidə oxumaq və s. adətlər də vardı. Ümumiyyətlə, hansı azanın hansı muğamla oxunması müəzzinin istəyindən və musiqi qüdrətindən asılı olurdu.

Təkbir: Allahın böyüklüyünü mədh edən təkbir bayram namazlarından, xüsusilə qurban bayramı günlərində namazlardan sonra, qurban kəsiləndə və s. birlikdə söylenib. Ən məşhur nümunəsi Mustafa İtri Əfəndi tərəfindən "Segah" üstündə bəstələnmiş təkbirdir.

Mövlud: Dini musiqidə mövlud mərasimlərində oxunmaq üçün yazılmış və bəstələnmiş bir sıra əsərlər Türkiyədə bu gün də ifa olunur. 1409-1410-cu illərdə Süleyman Çələbi tərəfindən qələmə alınmış 730 beytlik mövludnamənin ayrı-ayrı hissələri XVII-XVIII əsrlərdə bir neçə musiqiçi tərəfindən bəstələnibdir. Bu musiqi növündən son nümunə XX əsrdə Kemal Batanayın "Vəsiletün-nəcat"ıdır.

İran və Azərbaycanda populyar olmuş rövzə, mərsiyə və növhələri də yaddan çıxarmamalıyıq. R.İmraninin yazdığına görə, rövzə iki hissədən ibarət olub, əvvəlcə Kərbəla müsibəti, imamların həyatı ilə bağlı hər hansı bir hadisə danışılar, sonra isə yanıqlı avazlar oxunardı: *"Bu cür avazlar da əsasən, mayəsi aşağı və orta registrdə olan muğam intonasiyaları əsasında qurulur"*. Bu tipli dini musiqi nümunələri haqqında Üzeyir bəyin bir qeydi də maraq doğurur: *"Azərbaycanın bəzi yerlərində oxunan mərsiyə və nohələrin isə haman heç bir dini üslubu olmayıb toylarda icra edilən dəsgah və təsniflərdən heç bir fərqi yoxdur; hətta bir çox təsniflərin sözlərini qoşub oxumaqla zövqi-səlim icabatına müğayir hərəkətlər edirlər. Odur ki, bir çox nohələrin havaları insana fərəh və tərab ilqə etdiyi halda sözləri hüzn və kədər təsirini tələb edir"*. Bu müşahidə tarixən dini musiqi ilə dünyəvi musiqi arasında keçilməz arakəsmələrin olmadığına dəlilətdir. Əslində, bunlar həmişə iç-içə yaşamış, yaradıcıları da əksəriyyət etibarilə "Hacı" və ya "Xoca" kimi dini ünvanlar daşıyan şəxsiyyətlər olmuşdur. Şərq musiqi nəzəriyyəsinin böyük ustadlarından Ə.Marağayının hələ gənc yaşlarından məclislərdə həm Quran ayələrini avazla oxuduğunu, həm də mürəkkəb musiqi əsərlərini ifa etdiyini tarixdən bilirik;

XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin paytaxtı İsfahana köçürüldükdən sonra I Şah Abbasın əmri ilə Təbrizdən buraya köçürülmüş sənət adamları arasında Hafiz Məclisi də vardı. O, Quranı əzbər bilir ("hafiz" müqəddəs kitabımızın bilicilərinə verilən tituldur), eyni zamanda şütürgü və qanun (kanon) alətlərində gözəl çalırdı;

Osmanlıda musiqiçi və bəstəkarların müəzzinbaşılıq kimi yüksək vəzifələrə layiq görülməsi ənənəsi XIX əsrə qədər davam edib (Şakir Ağa, Hammamizadə İsmayıl Dədə, Rifət bəy və b.). Bu sırada saraydakı fasıl

heyətinin (məclislərdə silsilə/dəstgah ifaçıları) sərxanəndəsi və eyni zamanda müəzzinbaşı olmuş Hacı Haşım bəy (1815-1868) xüsusi qeyd edilməlidir. O, Hacı Faiq, Hacı Arif, Bolahəng Nuri kimi bəstəkarların müəllimi idi. Ayin və şarkılardan ibarət 73 bəstəsi ("Eylədi eşqin əsər, ey simtən", "Məcbur oldum mən bir gülə", "Bir şuxi-dilbaz, Qayətdə mümtaz" və s.) indiyə qədər Türkiyədə sevilə-sevilə oxunur. O, həm də "Haşım Bəy Məcmuəsi" adı ilə tanınan nəzəriyyə və repertuar əsərinin müəllifidir;

Səsinin məlahətinə görə 10 yaşında Əndəruna gətirilmiş və burada ustad bir sənətkar kimi yetişdirilmiş Kadıköylü Əli Bəy (vəf. 1897) isə möhtəşəm azanları ilə birlikdə manilər bəstələyib ifa etməklə Sultan Əbdülməciddin təqdirini qazanmışdı;

Hətta XX əsrin əvvəlində də İstanbuldakı müxtəlif camilərin müəzzinləri Hafiz Şövkət və Hafiz Kamal, Hafiz Kərim və Hafiz Camalın da musiqi sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərdikləri bilinir.

XIX əsrdə Azərbaycanda da belə bir tendensiya olub. Qüdrətli səs ustalarının həm dini, həm də dünyəvi musiqi ilə məşğul olduqlarını təsdiqləyən Üzeyir bəy bunun səbəbini bir qədər başqa cür izah edir: *"Şayan-diqqətdir ki, xanəndə və sazəndələr belə "həram" bir əməli özlərinə peşə etdiklərinə görə "kəffareyi-günah" üçün məhərrəmlik zamanı məscidlərdə nöhbə və mərsiyə oxuyarlar, yaxud ziyarətə gedib hacı və məşədi olarlar"...*

Sırf dini musiqi ilə yanaşı din uğrunda mübarizə məfkurəsi ilə bu və ya digər şəkildə əlaqəli olan dünyəvi musiqi formalarından həmasi (qəhrəmanlıq) musiqiləri və marşları göstərə bilərik. Həmasi musiqilər döyüşçülərə yüksək əhval-ruhiyyə, cəsarət, şərəf və fədakarlıq duyğuları aşıllamaq məqsədi daşıyırdı. Marşlar isə müsəlmanları qəzaya (dini yürüşlərə) həvəsləndirmək, onlara ruh vermək, dini və hərbi coşğunluq yaratmaqla səfərbər etmək üçün oxunurdu. Bu gün belə sərt və təşviqedicə ritm və mətnləri ilə dinləyiciləri igidlik və şücaətə səsəyən məşhur "Mehtər" marşlarının ifaçısı olan eyni adlı musiqi qurumu 1826-cı ilədək Osmanlı ordusunda bu fəaliyyətini davam etdirib.

Nəhayət, dini mahiyyət daşımayan "icazəli" musiqi növləri də vardı ki, bunlar da müxtəlif bayramların, toy-düynələrin, sünnət məclislərinin, ailədə uşağın dünyaya gəlməsi, hafizlik hüququnun verilməsi və s. kimi əlamətdar hadisələr münasibəti ilə keçirilən dəvət və ziyarətlərə zinət verirdi.

(Ardı var)

♦ Poeziya

Ramiz KƏRƏM

YORĞUNAM

Uzun yollar gəldim, yoruldum, bacı,
yoruldum il qovub gün ovlamaqdan.
Doğmanın xətrinə, yadın xətrinə
ruhumu, könlümü buxovlamaqdan.

Hər gün hesab çəkdim özüm özümlə,
yoruldu nəfəsim, yoruldu səsim.
Yoruldu gecəyə sirr pıçıldamaq,
dan üzü göylərə baxmaq həvəsim.

Yorğunam, dağların dolaylarında
günlərlə teylənmiş bir ov kimiyəm.
Adına bəxt, qismət deyilən şeyin,
önündə mat qalmış girov kimiyəm.

Ömür adlı çaya qarmaq atmışam,
balıq da özüməm, balıq tutan da.
Alverim yaxşıdı can bazarında,
fələk də qazanır, alıb-satan da.

Yordu daha məni bu bazar, bu ov,
yatardım bir az da başımı qatsam.
Ruhumdan, canımdan yorğunluq yağır,
çıxmaz yorğunluğum min il də yatsam.

Daha yorğun-yorğun gəlir təbim də,
Yaxşı ki hərdənbir qapımı açır.
Başımı qoymağa yer axtarıram,
Yaman yorulmuşam, yorğunam, bacı.

ŞƏRAB HAVASI VAR BU GECƏLƏRDƏ

Şərab havası var bu gecələrdə,
Neçə xatirənin anım çağıdı.
Xatirə deyəndə düzünü gəzsən,
Hamısı göz görkü, könül dağıdı.

Günahlar yeriyr qaranlıqlara,
Gündüzdən diksinir, işıqdan qaçır.
Günahlar xoşlamır çox görünməyi,
Böyükdən gizlənir, uşaqdan qaçır.

Bir kölgə tərənir hasar dibində,
Köhnə bir divarda əl izləri var.
Kimsə elə bilir taxt üstündədi,
Qulu, qaravaşı, kənizləri var.

Şərab havası var bu gecələrdə,
Şeytan adam gəzir yoldan azdır.
Dərzi olmayana paltar biçdirə,
Şair olmayana şeir yazdır.

Səhərə gedirəm gecədən keçib,
Yazmalı sözüm var beş-altı sətir.
Tanrı, buraların yiyəsi sənsən,
Məni gecələrin şərindən ötür.

HƏR DƏFƏ

Hər səhər elə bil ki
ilk dəfə eşidirəm
adam səsini də, su səsini də,
çöldə sərcələrin deyilməyini,
qaratoyuqların nəğməsini də.

Hər axşam elə bil ki,
son dəfə görürəm
bir qədər uzaqlarda

burda həyat var deyib
sevinən işıqları,
ondan daha yaxında
mən quşların eviyəm
söyləyən ağacları,
evdə xəyallarımın
uçacaq yeri olan
yorulmuş çarpayımı.

Hər dəfə, hər dəfə
səhərlə axşamın,
ilklə sonun arasında
ləpə sahilə atmış
balıq kimi qalırım.
Günlər çox uzun çəkir,
səhər tezdən doğuluram,
axşama qocalıram.

ÖMRÜN O BİR ÜZÜNDƏ

Şil-küt olmuş sevgilər
gəzir küçələr boyu.
Hər nisgil bir ürəyin
divarında iz qoyur.

Günahlar kir bağlayır
hər nəfsin çat yerində.
Nə çaylarda yuyulur,
nə də yuyat yerində.

Nəsə quşlar hər payız
ayrılıqdan oxuyur.
Bəxtin pəncərəsində
hörümçək tor toxuyur.

Ərk eləyib döydüyün
qapılar açıq olmur.
Dönürsən pərvanəyə,
heç yanda işıq olmur.

Öz dərdi çiçəkləyir
hamının üz-gözündə.
Xoşbəxtlik var deyirlər
ömrün o bir üzündə.

DAHA

Daha ömrü-günü satın alıram
Evə yaxındakı əczaxanadan.
Gördüm hər üzünü, heç nə ummuram
Daha dünya adlı karvansaradan.

Mənə gələn yollar, gələn cığırılar
Çoxunun yadından çıxır deyəsən.
Fələk şilləsini solaxay vurur,
Bəxtim də köndələn baxır deyəsən.

Əvvəlki nəğməni oxuya bilmir
Köhnə çəpərlərdə qaratoyuqlar.
Könlüm də, ruhum da üşüyür daha,
Deyəsən tez düşür bizdə soyuqlar.

Yoxdu çətirim də, bürüncəyim də
Yağmur mövsümündə daldalanmağa.
Nə yağış, nə çətir eynimə deyil,
Onsuz islanmışam başdan-ayağa.

Hər şeydə bir “daha”, hər şeydə “amma”,
Hər şeydə “bəlkə” var bu yol boyunca.
Daha burdan belə qoruqdu hər yan,
Sağ tərəf zəmidi, sol tərəf yonca.

Burdan axıracan gərək düz gedəm,
Yayınmaq çətindi qoruqçulardan.
Bir yanda uşaqlar, bir yanda həkim,
Bir yanda qardaşlar, hələ dost-filan.

MƏN SİZƏ GETMİŞDİM

Mən sizə getmişdim, səni tapmadım,
Nəsə qərubsədim bu dəfə sizdə.
Gördüm qapınızın gözü yol çəkir,
Nəsə fikirliydə pəncərənin də.

Stullar, masada köhnə kitablar,
Şəkillər, divarlar yetim göründü.
Sobanız yansa da ev üşüyürdü,
Hayana baxdımsa yerin göründü.

Açıb-ağartmırsan ağrı-acını,
Köhnə dərd görünür təzə xəbərdə.
Dedilər başını götürüb gedib
Həkim axtarmağa uzaq şəhərdə.

Dua eləməkdi əlimdən gələn,
Yaxşı olmasan da alababat gəl.
Allahın kölgəsi üstündə olsun,
Soyumuş evinə sağ-salamat gəl.

Gəlib öz evimdə göz yaşlarımla
Qeyb olan bir səsin şəklini çəkdim.
Sizə getdiyimi hamı bilsə də,
Səni sevdiyimi bilmədi heç kim.

GƏLMƏ BU QAPIYA

Gəlmir qələmimə mən axtaran söz,
Arıçı olsam da balım ha yoxdu.
Həvəsim də yoxdu lovğalanmağa,
Heç mənim şeirlik halım da yoxdu.

Düşmədi qarmağa mən gəzən balıq,
Bir ömür dursam da çay sahilində.
Məni başa düşən adam az oldu,
Dinib-danışsam da adam dilində.

Heç kim borclu deyil məni duymağa,
Giley eləsəm də lap milyon kərə.
Hər dərdi car çəkib baş aparmadım,
Bir az pıçıldadım qələm-dəftərə.

Gəlmə bu qapıya demişdim sənə,
İlham pərisisən, nəsən – bilmirəm.
Bu qapı-bacadan, bu həndəvərdən
Sənin ayağını kəsə bilmirəm.

Gəlmə, sən gələndə çox incəlirəm,
Daha istəmirəm sirrim faş olsun.
Bəsdi ürəyimin ətdən olduğu,
Gəlmə, qoy bir az da qara daş olsun.

GECƏLƏRİN BİRİNDƏ

Gecələrin birində gördüyün bir yuxudan
Sən evdə diksinərsən, bir quş da yuvasında.
Alnını söykəyərsən pəncərə şüşəsinə,
Ağlayarsan gecənin yağışlı havasında.

Sən yuxunu qatarsan, o quş nədən diksinər,
Əl aparmaq çətindi olacağa, olmuşa.
Qoy deyim bil, yuxuda sən gördüyün adamın
Ruhu mavi göylərdən tanış gələr o quşa.

Durub ağlayacaqsan gecələrin birində,
Yuxunu danışmağa adam axtaracaqsan.
Deyə bilməyəcəksən, demək istəsən belə,
Səssiz-səssiz ağlayıb təzədən yatacaqsan.

Elə səssiz-səmirsiz ağlayıb yatacaqsan
İllər boyu yorulmuş, usanmış adam kimi.
Gözlərinin önündən çox şey gəlib ötəcək,
Görünəcək keçənlər qar üstündə qan kimi.

Yuxu da görər adam, lap ağlayıb yatar da,
Tanrı özü qorusun bu evi, o yuvanı.
Gördüyün yuxuları sulara danışarsan,
Hər səhər oxuyarsan öz bildiyin duanı.

Zaur İLHAMOĞLU

ÇATMIR

Ruh içimdə haray salmış:
–Dərd üstəyəm, dəvam çatmır.
Nə fayda içimdən çölə,
Səsim çatmır, sədam çatmır.

Həm doğmayam, həm özgəyəm,
Bütövdən qopmuş hissəyəm.
Yarımçıq qalmış cümləyəm,
Nöqtəm çatmır, nıdam çatmır.

Bacarsan, alışma, yanma,
Bu nə sirdir, nə müəmma?
Hər tərəf açıqdır, amma
Boğuluram, havam çatmır.

Bir günəşəm, kütləm ziya,
Həmdəməm ulduza, Aya.
Nur çiləsəm də dünyaya,
Öz dünyama şüam çatmır.

Əl açaraq göyə hətta,
Dua etsəm də həyatda,
İlişir hansısa qatda,
Allahıma duam çatmır.

KÖNLÜM

Fələyin köksümə vurduqlarından
Bir gündə min dəfə yarılan könlüm.
Yenə də sən mənə dönük çıxmadın,
Yenidən köksümə sarılan könlüm.

Saf oldun, hər kəsə inandın belə,
Həm alışdın belə, həm yandın belə.
De, sən nədən həssas yarandın belə,
Adicə bir sözdən qırılan könlüm?

Nə olar dayanma gəl pərişantək,
Sən ki çırpınardın dəli tufantək.
İndi inləyirsən qəmli kamantək
Nisgilli kök üstə qurulan könlüm.

Dünənim qəm oldu, bu günüm kədər,
Sabah yaxşı olar, ya bundan betər.
Dincəlmək istərəm, yoruldum...Yetər!
Sən də dincəl bir az, yorulan könlüm.

KÜLÜMÜN ALTINDA

Bir vücudda yarandım mən,
İçim çölümün altında.
Tanrı başımın üstündə,
Dünya əlimin altında.

Yaşamağım çılgın istək,
Budur vazkeçilməz məslək.
Günlərim yeraltı çaytək
Axar ilimin altında.

Hər atəşə gərim sinə,
Yandırsınlar dönə-dönə,
Kül olsam da, közüm yenə
Qalar külümün altında.

Nə gördümsə gözlərimlə,
Seçdim əyri, düzlərimlə.
Məzarımı sözlərimlə
Qazdım dilimin altında.

Şəki

Aysel NƏSİRZADƏ

ÜMİD

Lupanın bir üzünü tutsaq
 ümidimizin ən xırdaca zərrəsinə,
 Bir üzünü Günəşə.
 Yenidən alov alsa ümidlərimiz,
 Buz bağlayan qəlbimizi sarsaq
 Ümid dolu atəşə.
 Ömrü əmanət etsək
 İkicə xoş kəlməyə,
 Bir içdən gələn gülüşə
 Yaşayıb getsək belə.

ŞƏHƏRİM

Toz altda boğulan nazlı şəhərim,
 Tozanaq dumanlı şəhərin xeyir!
 Təmiz havasına həsrət qaldığım,
 Bu hava bir daha düzələn deyil.

Bəlkə də düzələr bir gün, nə vaxtsa,
 Allah yağışını bir az bol eylər.
 Bəlkə də hər şeyə çarə tapılar,
 Azalar ünvansız qalan gileylər.

Qaçqınlı-köçkünlü, yerli-yersizli,
 Hər dara düşənə qucaq açanım.
 Sən ümid yerisən, pənah yerisən,
 Baş alıb özündən özü qaçanın.

SƏN DƏ GECİKDİN MƏNƏ

Yenə elə bu gecə
Özümə ağlamışam.
Hıçqırtım öz içimdə
Göz yaşıma boğulub...

Səsləşib sükutumla,
Gecənin kor sükutu.
Zülmətin qucağına
Yeni bir "mən" doğulub.

Fikirlər tikan kimi
Dəlir, dəşir ruhumu.
Çəkilmək bilmir bir an
Gözümün yorğunluğu.

Səhər azan səsilə
Gözümə gələn yuxu.
Bu nə vaxtın gəlişi?
Sən də gecikdin mənə,
Yuxudan durdu çoxu...

BÖYÜTDÜ SƏNİ MƏRMİLƏR

(Suriyalı uşağa)

Meyitlərin arasında
Anasını gəzən uşaq.
Qırıq mərmilər üstündə
Sevincini əzən uşaq.
Qoruyan yox indi səni
Durma burda, gizlən, əylə,
Anan qayıtmayacaq, bil.
Gördüyün o silahlar da
Bildiyin oyuncaq deyil.
Daha uşaq deyilsən sən,
Böyütdü səni mərmilər.
Körpə, məsum arzuların
Güllə səsinə gömülər.
Sələ dönən göz yaşların
Axdı, yerin qəlbin dəşdi.
Taleyin qismət payında
Xoşbəxtlik səndən yan keçdi.

◆ E s s e

ANAR

ÜÇ YAZI

Bir neçə il bundan qabaq rus dilində üç cildlik «Literatura, İskusstvo, Kultura (LİK) Azerbaydjana» adlı kitabım çıxdı. Son illər bu cildlərin əlavələr ilə Azərbaycan dilində nəşri üzərində işləyirəm.

Orxon yazılarından, «Kitabi-Dədə Qorqud dünyası»ndan M.P.Vaqifə və M.V.Vidadiyə qədər klassiklərimiz haqqında esselərim daxil edilmiş «Söz dünyası» adlı kitabın birinci cildi artıq çıxıb.

M.F.Axundzadədən XX əsrin yazıçılarına qədər dövrü əhatə edən ikinci cild nəşriyyatda çapa hazırlanır.

«Söz dünyası»nın üçüncü cildi «Altmışincılar» və son 60 ilin ədəbi həyatına həsr olunmuşdur. Bu cildə daxil olan mətnlərin əksəriyyəti ilk dəfə dilimizdə yazılmış olsa da, bir qismi rus dilində qələmə alınıb. Bu qismdən üç esseni dilimizə çevirərək ilk dəfə oxucularımıza təqdim edirəm.

GÖNDƏRİLMƏMİŞ MƏKTUB

(Rüstəm İbrahimbəyovun 50 illiyinə)

Əzizim Rüstəm! Əlli illiyin münasibətilə sənə məktub göndərmək istəyirdim. Amma qəzetdə çıxış etmək imkanı yarandı və mən sənə aid sözlərimi məşhur filmin adıyla çap etdirirəm.

Sənin də əlli yaşın tamam oldu, dostum. Müdrik insan kimi bilirsən ki, bu, çox da sevincli yaş deyil, amma dərd çəkməyə də dəyməz. Həmin yaşı bir il qabaq adladığımçün bu barədə şəhadət verə bilərəm. İlahi, bütün bunlar necə uzaqlarda qalıb və necə yaxındır: Moskva, Vorovski küçəsindəki Kino

Evinin kiçik nümayiş salonu... Mən və böyük qardaşın Maqsud Ali Ssenari Kurslarının müdavimləriyik. 1962-ci il qurtarhaqurtardadır və mülayimləşmə ("ottepel") dövrünün son dalğalarında Maqsud və mən bu kurslara düşmüşük. O vaxt bura Moskvanın ən azadfikirli və maraqlı yerlərindəndi. Burda ən itidilli və cəsərtli lektorlar mühazirələr oxuyur, sovet kinosunun ən mötəbər xadimləri dərs deyirdilər. Burda ölkənin hər yerindən ən çılğın, dəliqanlı gənclər oxuyur. O gənclər ki, özlərinə arxayındılar, dünyanı dəyişə bilməsələr də, hər halda, milli kinolarını dəyişməyə qədirdilər. Və burada, gözlərimiz qarşısında bəyaz ekranda o vaxtlar (elə indi də) sovet xalqı üçün qapalı qalan dünya kinosunun şah əsərləri canlanır – Çarli Çaplinin, Fellininin, Flaertinin, Dreyerin, Berqman və Bünuelin, Antonioni və Vaydanın «bütün» yaradıcılığı açılır. İmpressionistlərin tabloları kimi seyrək sis duman içindən sezilən 30-cu illərin zərif fransız filmləri (Renuar, Marsel Karne, Rene Kler), heyretəməiz yaponlar – Midzoquti və Kurosava; sərt və insani italyan neorealizmi, nərmənazik «Yeni dalğa» – Truffo, Alan Rene, Qodar; Qriffitdən Kasavetsisə qədər böyük amerikan kinosu. Sovet klassikası – Dziqa Vertov, Kuleşov, Eyzenşteyn, Pudovkin, Dovjenko, N.Şengelaya. Barnetin «Şəhər kənarı», Kalatozovun «Svanetiyanın duzu»...

Yəqin fərqiñə varırsan ki, bütün bu filmlərin və rejissorların adlarını sadalamaqla mən o vaxtlar aldığımız, dadı damağımızda qalan həzzi yenidən yaşamaq istəyirəm. Ömrümüzün o Moskva illərini xəyalımda canlandırmaq istəyirəm, axı o illər bəlkə də başqa bir filmin adı kimi «Həyatımızın ən gözəl illəri» idi.

Xruşşovun tarixi mülayimləşmə dövrü bitdi. Sərt Stalin qışı olmasa da, yağışlı-rütubətli, tutqun, rəngsiz bir mövsümün gəlişi duyuldu. Moskvadakı təhsil illərimiz bir dövrün bitməsi, başqa, tamam fərqli dövrün başlanmasıyla üst-üstə düşdü. Xruşşov Manejdə mücərrədçi rəssamların əsərlərinə baxıb cin atına minmişdi. Bu hadisənin əks-sədası kimi respublikalarda da addım-başı abstraksionistləri – rəssamlıqdan başqa, ədəbiyyatda, poeziyada da axtarib «tapmağa» başladılar. Moskvadan da kəskin, sərt, amansız. Kiminsə çox dəqiq fikridir ki, Moskvada dırnaq tutanda əyalətlərdə barmaq kəsirlər.

Qarşıdan isə, daha da sönük bir dövr – «zamansızlıq» dövrü gəlirdi ki, indi o dövrü «Brəjnev durğunluq dövrü» adlandırırlar.

Bilmirəm, bu yubiley yazısında belə geniş ictimai-tarixi fondan bəhs etmək yerinə düşürmü? Amma bu fonsuz bizim həyatımız da yoxdur axı – nə yaradıcılıq ömrümüz, nə mənəvi həyatımız, nə şəxsi həyatımız. Bu fonu, mühiti nəzərə almadan, sənin də, Rüstəm, sənətkar və vətəndaş hünərini dərk etmək olmaz. Səninçün də, hamımızçün də bu, sınınamaq sınağı idi, əsərlərimizlə təsdiq olunmaq, zəfər çalmaq vəzifəsi idi. Qələbələr və təntənələr, mükafatlar və təqdimatlar hələ irəlində idi. Amma burda mən bütün bu dövrlərdən daha əvvələ, «retro» üslubunda Kino Evində həmin o kiçik nümayiş salonuna dönmək istəyirəm. Maqsud bizi tanış edir. İndicə film başlanacaq və Maqsud kiçik qardaşını – qəliz bir riyazi mövzuda dissertasiya müdafiə etməyə hazırlaşan aspirantı – bura gətirib. Elə zənn etmək olardı ki, bu eynəkli, ciddi cavan oğlan tamamilə başqa bir aləmdəndir və kinoya, olsa-olsa, ancaq tamaşaçı kimi münasibəti var. Amma cəməsi iki ildən sonra Ssenari Kurslarının yeni tərkibinə sən də müdavim kimi daxil oldun. Daha iki il də keçdi və sən nəinki ssenari kurslarında təhsil almaq haqqını təsdiq etdin, ölkənin ən tanınmış kino xadimlərindən birinə çevrildin. Kibernetika üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmədin, amma «Doqquzuncu Xrebtovı»

kinopovestini yazdın, hekayələrinlə, pyeslərinlə təkcə Azərbaycanın yox, ölkənin kino, ədəbiyyat və teatr aləminə daxil oldun.

1962-ci ilin tanış olduğumuz o uzaq günündə təsəvvür etmək çətindi ki, sən, dəqiq elmlər üzrə çalışan gənc alim, nəinki sənət aləminə daxil olacaqsan, artıq bir müddət sonra bu aləmi sənsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Ölkə və dünya miqyaslı sənət xadimi olmaqdan öncə sən, təbii ki, milli, daha dəqiq desək, Bakı mövzusunun təsvirçisi kimi ad çıxardın. Quruluşçu rejissoru Eldar Quliyevin, quruluşçu operatoru Rasim Ocaqovun

Saqqallı Anar, saqqalsız Rüstəm. 1971

sənin ssenarini əsasında çəkdiyi «Bir cənub şəhərində» filmi sənətimizdə proqram əsəri oldu, kinomuz tarixində yeni mərhələ təşkil etdi. Həyatımızın bəzəksiz əks olunması, real həyat problemləri və gerçək insan münasibətləri, “bal-bəkməzsiz” həyat həqiqəti – filmin bütün bu üslub və ideya xüsusiyyətləri rəsmilər tərəfindən top-tüfənglə qarşılandı. Cəmiyyətin böyük qismi filmi qəbul etmək istəmirdi. Zaman lazım idi ki, o vaxt tək-tüklərin dərk etdiklərini daha geniş miqyasda çoxları qəbul etsin. Filmə dəstəkləyən «tək-tüklər» arasında Qara Qarayev, Cəfər Cəfərov, Adil İsgəndərov, Rəsul Rza vardı. Mən ancaq rəhmətə getmişlərin adlarını çəkərəm, halbuki, filmin indi həyatda olanlardan da müdafiəçiləri vardı.

İctimai rəy adlandırdığımız anlayış çox vaxt səs çoxluğuyla deyil, səs verənlərin sanbalı ilə ölçülməlidir. Belə adamlar öz dövrlərində azlıqda olsalar da, gələcəyi daha yaxşı duya, sənətin inkişaf yollarını daha dəqiq dərk edə bilirlər.

Yaxşı yadımdadır ki, tək «Cənub şəhəri» yox, başqa əsərlərin də – özəlliklə Moskvanın, Leninqradın ən mötəbər səhnələrində oynanılan pyeslərin də doğma Bakıda bəzilərinin hiddətinə, acığına, qəzəbinə səbəb olurdu. Bacarsaydılar, qapadar, bağlayar, məhv edərdilər. Hardadırlar indi o vəzifəli məmurlar ki, sənətə rəhbərlik edə-edə ssenarini pyeslə, povesti məqaləylə bir-birindən ayıra bilmirdilər.

İndi, şübhəsiz, onlar da aşkarlıq tərəfdarıdırlar, nöqsanların cəsarətlə tənqid olunmasına yanadırlar. Fikirlərinin pafosunu, mövqeyini, leksikonunu dəyişmək, demə, necə də asan imiş. Nəyə təəccüb qalaq ki, fikirləri özününkülər deyil, kimlərdənsə əl borcu aldıkları imiş. Əgər fikirlərin özünün deyil, özgələnkidirsə, onları başqa özgələrin fikriylə əvəz etmək də çətin deyil. Əgər sifətin yoxdursa, sifətinə taxdığı maskaları dəyişmək də asandır.

Təsəllimiz ondadır ki, hər havada, dəyişməyən insanlar da var. Belə insanlardan biri də sən, Rüstəm. Mən səni ömrünün çətin anlarında

görürdüm və imkanım daxilində yardım etməyə çalışırdım. «Literaturnaya qazeta»da yazılarımla, müxtəlif yerlərdə çıxışlarımla, «Qobustan»da dərc etdiyim mətnlərlə dəstəkləməyə çalışırdım. Bilmirəm bütün bunlar sənə o illərdə nə dərəcədə kömək edib, amma o ağır illəri, ayları, günləri şərəflə adlamaq, ilk növbədə, sənin özünün xidmətidir. Sənin sən olaraq qalmağının səbəbi şəxsi kişiliyin, sevincdə də, dərddə də mənliyini qoruyub saxlaya bilməyindir. Taleyin ən ağır sınağını – sevimli oğlun Fəridin itkisini də dözümlə və ləyaqətlə yaşadın, dərddən içinə çəkdi. Bu yubiley yazısında o nakam yeniyetmənin adını çəkmək istəyirəm və redaktordan xahiş edirəm ki, bu kədərli xatırlamanı ixtisar etməsin. Bu bizim – Qalanların Gedənlər qarşısında borcumuzdur.

Ən amansız şəkildə səni Kinematoqrafçılar İttifaqının sərdi vəzifəsindən uzaqlaşdıranda da təmkinini, qürurunu itirmədin. Ən yüksək mükafatlar, fəxri adlar alanda da dəyişməmişən. Həmişə belə ol, dostum – sadə və xeyirxah, köməyə möhtac olan hər kəsə yardım etməyə hazır olan qayğıkeş insan. Beləsen, belə də qal. Amma bu, yersiz təklifdir. Əlli yaşına qədər dəyişməmişənsə, əlli yaşından sonra çətin dəyişəsen.

Yəqin yazıma nöqtə qoymaq məqamı gəlib. Halbuki, yubiley yazısında yaradıcılıq uğurları barədə yazmaq dəbdır. Bunu etməyəcəm, ən azı ona görə ki, sənin əsərlərin barədə bir neçə dəfə yazmışam. İkinci də ona görə ki, bu məktub sənə ünvanlanıb. Nədi, sənin özünə yazıların və uğurların barədə yazmalıyam? Əziz Rüstəm, bu yubiley günlərini, təəssüf ki, ayrı-ayrı yerlərdə – sən Moskvada, mən isə Bakıda qeyd edərkən sənə ən səmimi minnətdarlıq sözlərini demək istəyirəm. Azərbaycanın nüfuzu naminə etdiklərinə, filmlərinin, nəsr əsərlərinin, dramaturgiyanın sənətimizin yaraşığı olduğu üçün sənə minnətdaram. Bir də ona görə minnətdaram ki, bütün bu illər ərzində həmişə sənin dost çiyini duymuşam.

Bunu indi də duyuram. Elə bir vaxtda ki, Yazıçılar Birliyində məmur masasının arxasında oturub düşünürəm – necə edim ki, ən ağır ev şəraiti olan üç-beş yazıçıya mənzil düzəldə bilim və eyni cür ağır vəziyyətdə olan qalan 30 yazıçının haqlı qəzəbinə tuş gəlməyim? Sən isə uzaqlardasan – Moskvadamı, Romadamı, Amerikadamı? Ya da, bəzi xəbərlərə görə, Atlantik okeanında balıq tutursan. Bəlkə də Sakit okeanda. Kim bilir? İnan, Rüstəm, bu çox ağır il ərzində ümitsizlik, çıxılmazlıq ovqatını yaşadığımız bu zaman kəsiyində tez-tez sənin haqqında düşünürdüm. Düşünürdüm ki, gələcəkdə nə olacağından, başımıza nələr gələcəyindən asılı olmayaraq, heç kəs belə qarışıq, təzadlı, əzablı, amma, hər

Saqqalsız Anar, saqqallı Rüstəm. 2008

halda, gözəl Keçmişimizi bizdən ala bilməz. Bu artıq baş tutmuş, yaşanılmış bir həyatdır, ömrümüzün mühüm, gözəl və unudulmaz parçasıdır.

Sənin ya mənim mənzillərimizdə, yad şəhərlərin böyük otellərində, Bakı çayxanalarında və Moskva küçələrində, Bolşevo ya Repinoda seminarlarda, Şəki ya Zuğulbada istirahət zamanı nələrdən danışmırdıq sənə? Həyat və ölüm barəsində, yaradıcılığın sirləri, ümumi dostlarımız və bədxahlarımız haqqında, başqa bir dünyanın olub-olmaması, özgə planetlərdə şüurlu həyat barədə, Allah barəsində və sən qardaşın və mənim dostum Maqsudun qəribə xasiyyəti haqqında...

Xoşbəxt ol, əzizim Rüstəm. Amma, şair demişkən, dünyada xoşbəxtlik yoxdur, yalnız dinclik və asudəlik var.

Sənin

ANAR

3 fevral 1989

«Vişka» qəzeti, 5 fevral 1989

İŞIQLI PƏNCƏRƏ

Əkrəm Əylisliylə qonşuyuq. XVIII əsrin böyük şairi Vəqifin adını daşıyan dar küçə mənim evimlə Əkrəmin yaşadığı evi ayırır. Neçə illərdir ki, evdən çıxanda ya evə qayıdanda qanrılıb Əkrəmin pəncərəsinə baxıram. Axşam pəncərədən işıq gəlir. Pəncərəyə baxır və sanki görürəm: Əkrəm yazı masasının arxasında oturub. Masada bir dəst ağ kağız... Evinə qalxıb yeni xəbərləri bölüşmək, bir neçə dəqiqə söhbətləşmək istəyirəm. Amma bunu edə bilmərəm. Ən böyük günahlardan biri işləyən yazıçını işindən ayırmaqdır.

Təsəvvür edirəm: qarşısında ağ kağızlar, mürekkəbqabı və bu mürekkəbqabında dünyanın bütün səsləri, sözləri, rəngləri, sevginin, qəzəbin, təsəllinin ifadələri yatır. Qələmi bu qaba batırıb çıxarsan və yazmağa başlasan, bütün bu əlvan aləm kağızın üzərinə köçürüləcək. Əlbəttə, əgər qələm əsl yazıçının əlindədirsə.

Budur, bax, mürekkəbqabı, qələm, kağız – sınaqların ən çətini – ağ vərəq qarşısında imtahan.

İndiyə qədər həyat təcrübəndə nə olubsa – eşitdiklərin və gördüklərin, qəlb duyğuların, ömrünün zahiri və içəri tərəfi, simalar, səslər, obrazlar – bütün bunlar bir neçə mürekkəb damlasıyla kağızda əks olunmalıdır. Min bir söz içindən seçdiyin ən dəqiq kəlmələrlə. Bu fikrindən sürüşüb qaçısan gerçəkliyi kağıza keçirənə qədər iti sürətlə şütüyən qatar kimi fikirlər, duyğular uzaqlaşır, bəzən də itib gedir və sən bu düşüncələr, hisslər, obrazlar axınını, xatirələr selini, fantaziya püskürmələrini vərəqə köçürə bilmirsən. Sonra da deyirlər ki, «sakit, təmkinli nəsr», aramla ritm, epik rəvanlıq.

Pəncərəyə baxıram və birdən görürəm ki, otağın tavanına kölgə düşüb – Əkrəm var-gəl edir.

Otağında təkdir, amma eyni zamanda onunla bu otaqda tanış sifətlər, yaxşı ya pis adamlar, xeyirxah insanlar və bədxahlar... Bir də doğma torpağın ətri... Bir də «gülümseyən dağlar».

«Bir zaman gün çıxanda dağlar gülümsərdilər. Dağların gülümsəməyi hərdən yuxuma girir və hərdən yuxumda dağlar gülümsəyəndə mən dünyada saysız-hesabsız rənglər görürəm. Mənə elə gəlir ki, o rənglərin hamısını haçansa, doğrudan da, görmüşəm. Mənə elə gəlir ki, o rənglərin çoxusunu yavaş-yavaş, yaşaya-yaşaya itirmişəm».

Arazın sol sahilində, dağın ətəyində kiçik bir kənd. Çətindən çətin müharibə illərinin ağır xatirələri. Yazıçının uşaqlıq Dünyası. Böyük Moskvada da, hay-küylü Bakıda, çeşidli səfərlərdə də həmişə onunla olan Dünya.

Əkrəm bu Dünyanı Bakıda və Moskvada təhsil illərindən, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunun divarları arasından keçirdi və ali məktəbi bitirib özüylə Bakıya gətirdi ki, povest və hekayələrində yaşatsın. Yazıçının povest və hekayələrində canlanan bu Dünya Bakıda, Moskvada yerli və mərkəzi mətbuatda çap olunaraq, kitablarında nəşr edilərək, rus dilinə və başqa dillərə çevrilərək ölkənin milyonlarla oxucusuna məhrəm və yaxın oldu **Uşaqlıq dünyası**. Kəndli balasının gözüylə görülmüş və peşəkar yazıçı qələmiylə dərk edilmiş bu Dünyanı Əkrəm sədaqətlə və sevgiylə qoruyur. Bir dəfə mənə dedi ki, «uşaqlıq illərimin təəssüratı ömrüm boyu yaradıcılığıma bəs edər».

Amma yazıçı həyat təcrübəsi zəngin, müşahidə qabiliyyəti güclü olan bir

çox başqa insandan onunla fərqlənir ki, seçim istedadına malikdir. Yazıçı ona görə sənətkar sayılır ki, hadisələrə öz baxış bucağı var, gördüklərini, bildiklərini arıtlayanda ölçü hissini itirmir və bu ifadədən qorxmayaaraq «həyat fəlsəfəsinə» malikdir. Mən hələ peşə sirlərindən, üslub ustalığından demirəm.

Əkrəm Əylislinin «Gilas ağacı», «Nənəmin tütün kisəsi» hekayələri, «Mənim nəğməkar bibim», «Tənha narin nağılı» povestəri yalnız təsvir olunan materiala, fakturaya görə deyil, bu həyat gerçəkliyinin parlaq bədii obrazlar vasitəsilə əks olunması, müəllif mövqeyi cəhətdən də maraqlıdır. Və real kiçik bir kəndə – Əylisə yolumuz düşsəydi, bu yeri olduğu kimi yox, Əkrəmin əsərlərində əks edilmiş şəkildə görərdik. Əylisə Əkrəmin gözüylə baxdıqda hər şey bizə daha əhəmiyyətli, daha əzəmətli görünür. Biz hər ağacın, hər kolun, hər cığırın əbədi və dərin hikmətini duyuruq.

Ədəbiyyat – unuduluşun qənimidir. Ən adi, sıradan insan da həqiqi ədəbiyyat səhifələrində əks olunubsa – əbədidir, unudulmazdır. Allaha inanan insanlar öz talelərinin ədalətsizliyini dərk edərkən imdadı Yaradandan gözləyirlər. İndi insanlara belə təsəllini hardasa ədəbiyyat verə bilər. Ədəbiyyat hamını, ən görünməz varlıqları da görür, gizlinləri üzə çıxarır, suçluya bəraət qazandırır və «suçsuzu» ittiham edir, amma ittiham etdikdə belə, anlamağa çalışır. Ədəbiyyat – hər növ insanın bəraət qazanmasıdır. Onun dünyayla varlığının təsdiqidir.

Böyük dünyada itib qalmış kiçik Əylis kəndi, onun öz-özlüyündə maraqlı, amma həmkəndlilərindən başqa kimsənin tanımadı insanları... Tarix onlar haqqında susur və onlar da tarixdə susurlar. Amma ədəbiyyat həm də sükutun şəhadətidir. Ədəbiyyat insanın açılmamış, deyilməmiş duyğularının

tərcümanıdır. Ədəbiyyat insanın yalnız etdiklərini yox, etmədiklərini, ya edə bilmədiklərini də əks etdirir, nə dediklərini yox, demədiklərini, deyə bilmədiklərini çatdırı bilir.

Əylisdə yaşayan insanlar – duyğularını içində basdıran Mədinə, ağır müharibə illərində xeyirxah olub xeyirxah qalmağın çətinliyini yaşayan Qulam baba, Nəbat nənə, dava dövrünün ayaqyalın uşaqları və bu hekayətləri nəql edən öz – Sadıx adlı zirək uşaq. Adları belli olmayan əsgərlər və əsgər ailələri. Bunların hamısı Əkrəmin kitablarında həmişəlik ömür qazandılar.

Bu silsilədən sonuncu povestdə Sadıx kənddən çıxıb şəhərə gəlir. O, yatmış kəndi sabahın erkən çağında, şəhərin dumanında, xoruz banlarının müşayiətilə tərk edib gedir. Əkrəmin özü də Əylisdən çıxıb gedib. Amma bütün kəndini, onun dağlarını, bağlarını, bulaqlarını və ilk növbədə, insanların da özüylə böyük Aləmə apardı. Bu kəndin sakinlərindən danışdı və onlar başqa uzaq kəndlərdə yaşayan başqa insanlarla, başqa xalqların övladlarıyla doğmalaşdı. Yazıçının özü də şəhərli oldu, amma qəlbində yenə kənd uşağı kimi qaldı. Hisslərinin ilkin təbiiliyini saxlayan, Xeyirlə Şəri ayıranda güzəştəz mövqə tutan insan. Eyni zamanda, uşaqlıq aləminin başqa davranış meyarlarının nisgilini yaşayan şəhərli. Bu kəndli-şəhərli quş dükanlarının önündən sakit keçə bilmir. Ona görə yox ki, quş tutub qəfəsə salmağı böyük cinayət sayır. Yox, ona görə ki, qəfəsə salınmış quşu azad etsən belə, uçub gedə bilməyəcək. O, sərbəst uçuş həvəsini birdəfəlik itirib.

Əkrəm şəhərdə belə, asfaltın altında nəm torpağın ətini duyur. Bir də o, qədimdən qədim kəndli kədərinə yaşayır – şəhərin şumlanıb əkilməmiş böyük torpaq sahələrini görəndə qeyi-ixtiyarı təəssüflənir – bu qədər boş yerdə nələr becərib yetirmək olardı?! Amma bəzi «kotan» yazarlarından fərqli olaraq, Əkrəmdə şəhərlilərə qarşı kəndli bəyənməzliyi yoxdu. Torpaq dəyərlərini urbanistik dəyərlərə, kəndçi əməyini şəhər ziyalılarının işin-peşəsinə qarşı qoymur. Natural həyat tərzini intellektual həyat tərzini inkar etmir. Əkrəm başa düşür ki, Torpaq şəhərə öz payını verməlidir. Bilir ki, Torpağın bir hissəsi geniş şəhər meydanlarına və küçələrə, hava limanlarına və idman meydançalarına ayrılmalıdır.

Bəzən şəhər ritmləri və hay-küyü onu usandırır. Əkrəmin şəhər ağaclarını qucaqladığını görmüşəm. «Bu ağaclar şəhərdə ən yaxın dostlarımdır» – deyirdi.

Hətta onun yaradıcılıq işi də bəzən iqlimdən asılı olur. «Yenə bu Bakı küləyi başladı. Bu havada yazı bilmirəm».

Bu gecə Əkrəm Əylisli haqqında qeydlərimi tamamlayarkən külək əsmir. Sanki relslər üstündə axsayan son tramvayların taqqıltısı, vağzalların basabası, yanıb-sönən işıqforlar, gəmilərin uzaq fit səsləri, televiziya qülləsinin siqnal işıqları. Göydə iri yay ulduzları.

«Sonra buludlar... dağın zirvəsi ilə pıçıldaşan ulduzlar... yuxuda mən ulduzların dalınca qaçırdım, ulduz rəngli arıların, kəpənəklərin...»

Əkrəmin pəncərəsindən işıq düşür. Ona xoş iş, uğurlu yazı arzulayıram. Sonra pəncərənin işığı sönməyə başlayır. O, işindən yorğun düşmüş, amma xoş, məmnun ovqatla rahat yuxuya gedəcək. Halal zəhmətindən sonra dincələn Əkinçi kimi.

SÖZARDI

Moskva mətbuatında Əkrəm Əylisli haqqında bu ilk yazı «Komsomol-skaya pravda» qəzetində (21 yanvar 1969), sonra yenə də Moskvada «Komsomol mükafatı laureatları» kitabında nəşr edilib.

Rus dilində yazılan bu yazını «Literatura, İskusstvo, Kultura (LİK) Azərbaycana» kitabımın 1 cildinə daxil etdim.

Eh, Əkrəm! Nə bu yazının, nə mənim sənə münasibətimin qədrini bildin. Çətin ki, sənin haqqında belə bir səmimi yazı yazılıb ya haçansa yazılacaq.

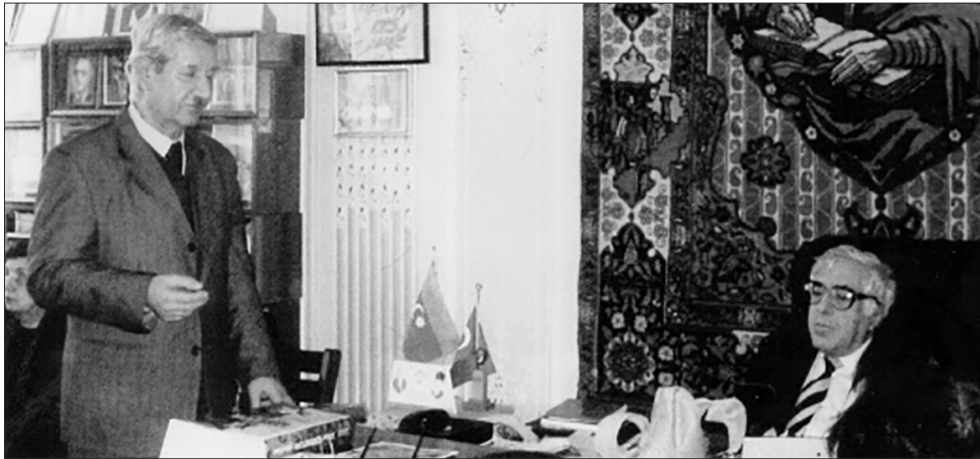
Son otuz ilində Əkrəm mənim barəmdə ən ağır sözləri deyib və yazıb. Buna baxmayaraq, mən ərinmədən özüm bu mətni dilimizə çevirirəm ki, «Söz dünyası» kitabımın 3-cü cildinə salım. Əvvəla, ona görə ki, heç bir vaxt heç bir yazdığımın üz döndərməmişəm. İkinci də ona görə ki, altmışıncı illərin ədəbiyyatından danışanda Əkrəm Əylislinin o vaxtlar yazdığı əsərlərinin üstündən keçmək düz olmaz.

23 iyun 2020

SÖZÜNÜN AĞASI

Mənsur Vəkilov vəfat etdi. 70 illiyinin ərəfəsində rəhmətə getdi. Bu gözəl şairin, əsl ədəbiyyat adamının, abırlı və saf insanın yubileyini layiqli şəkildə qeyd etməyə hazırlaşırıq. Ölüm bizi qabaqladı.

Mənsurun çox incə bədii zövqü vardı. Böyük şairlik istedadından savayı, bizim günlərçün nadir olan yüksək redaktorluq səriştəsinə malik idi. Uzun illər «Literaturnı Azərbaycan» jurnalının Baş redaktoru işləkən bir dəfə də

olsun əsl ədəbiyyat prinsiplərinə zidd getmədi, çap etdiyi mətnlərə tələbkar və obyektiv yanaşmasından bir addım belə kənara çıxmadı. Kimisə sevə ya sevməyə bilirdi, amma bu sevdiyi, ya sevmədiyi müəllifin əsərini çap etmək, ya etməmək qərarını verəndə şəxsi münasibətlərinin heç bir əhəmiyyəti yoxdu. Yalnız və ancaq ədəbi meyarlara sadıq idi – çap edəcəyi mətn rus dilində ən nüfuzlu jurnalımızın səhifələrinə düşməyə layiqdir, ya yox. Sözünün ağasıydı.

Uzun illər boyu dostluq əlaqələrimiz vardı. Axı, o da hələ də kimlərinse həzm edə bilmədiyi bir nəsle – «altmışıncılar» nəslinə mənsub idi, bu nəslin

ən parlaq nümayəndələrindəndi. «Həzm edə bilmirlər» yazıram, çünki bu paxıl yarımçıqların nə altmışıncıları dişləyə biləcək dişləri, nə onları yıxıb sürüyə biləcək gücləri, nə məhv etməyə qadir olan ağılları, qələmləri, imkanları var.

Mənsur məşhur Vəkilovlar nəslinin layiqli nümayəndəsi idi, o nəslin ki, Azərbaycana bir çox sahələrdə böyük və görkəmli insanlar bəxş edib. Mənsur ali təhsil almış ilk həkimlərimizdən birinin – Məmməd Rza Vəkilovun nəvəsidir. M.R.Vəkilov Bakıda indi nədənsə onun yox, başqasının adını daşıyan poliklinikanın yaradıcısıdır. Mənsurun atası Fəxri Vəkilov uzun illər Azərbaycanın səhiyyə naziri olub. Mənsur heç vaxt əcdadlarıyla, ailəsiylə lovğalanmırdı, amma həmişə qürur duyurdu, əsas da odur ki, bu ailəyə layiq kübarlığını qoruyub saxlamağa çalışırdı.

Mənsurun dəyərli poetik irsində mənə həsr etdiyi bir neçə şeir də var. Səmimi dostluq hissiylə yazılmış bu şeirlərin içində biri də mənim ünvanıma iradlardan ibarətdir. İradı isə onunla bağlıydı ki, Mənsurun fikrincə, mən boş-boş veyillənib havayı maaş alan bir para avaraları işdən çıxarmıram. Bəlkə də haqlı idi. Amma, hər halda, bu şeir heç nəyi dəyişmədi. Doğrudur, bir az Mənsurdan incimişdim, amma incikliyim çox sürmədi. Xasiyyətimdə kin saxlamaq yoxdur. Mənsur kimi köhnə və etibarlı dostla münasibətlərdə bu poetik tənənin heç bir təsiri olmadı və ola da bilməzdi. Moskvalı tənqidçi Lyudmila Lavrovanın mənə həsr olunmuş kitabında Mənsurun onunla söhbəti zamanı haqqımda dediyi xoş sözlərcün də çox minnətdaram ona. Bu sözlərə cavab kimi yox, sadəcə, ürəyimin səmimi istəyiylə mən də Mənsurun yeni kitabı haqqında xoş sözlər yazmaq istəyirdim və hələ sağlığında ona olan dostluq hisslərimi yazılı şəkildə də ifadə etmək niyyətim vardı. Əfsus, indi o sözləri o vaxt yazıram ki, Mənsurun onlardan xəbəri olmayacaq.

Amma realistlərdən, pozitivistlərdən, pragmatistlərdən fərqli olaraq, mən başqa bir həyata da inanıram. Və bu başqa həyatda Mənsur, yəqin ki, ona bu dünyadan ünvanladığım sözləri eşidir:

Əlvida, Mənsur, əziz dost. Əlvida və xoş gördük!

23 oktyabr 2008

P.S. *Bu gün Moskvadan da daha bir qara xəbər gəldi – böyük müğənni, işıqlı, xeyirxah insan Müslüm Maqomayev dünyasını dəyişib. Nəslimizin sıraları gündəndən seyrəlir. Məndən yaşca cavanların getməsi məni daha çox tələşandırır – Mənsur da, Müslüm də məndən kiçik idilər. Yəqin elə buna görə mən elə yaşamağa çalışıram ki, bir dəqiqə də həyat və ölüm haqqında düşünməyə macalım qalmasın. Axı, bilirəm, mənim də ömür limitim bitmək üzrədir.*

Bəlkə də bu, zəiflikdir, amma mən qalan ömrümü çox vaxt mənasız işlərlə, növ-növ təşkilat məsələləriylə, adamı çərlədən toplantılar, çıxışlar, görüşlərlə limhəlim doldururam, vaxtımı vücudları üç qəpiyə dəyməyən adamların atmacalarını cavablandırmağa sərf edirəm ki, Əbədi qaranlıq və sükut haqqında düşünməyə imkan qalmasın. Qaçılmazın qarşısından qaçmaq təşəbbüsüdür bütün bu görüşlər, söhbətlər, dedi-qodular.

Sabah yox, birisi gün məni «Sahil» restoranına Ağabəy Sultanovun xatirə gecəsinə dəvət ediblər. İllər boyu Ağabəy həmin bu restoranda «Bakinets» Cəmiyyətinin tədbirlərinin fəal iştirakçısı olurdu, bu görüşlərdə parlayırdı, nitq söyləyirdi, zarafat edirdi, gülürdü və güldürürdü.

Şən, şux bir insanın xatirəsinə həsr olunmuş kədərli, qəmli tədbir...

25 oktyabr 2008

♦ Poeziya

Zabil PƏRVİZ

DƏNİZƏ ÇATMAYAN ÇAYLAR

Zirvələrdən gəlirdiniz,
Dənizə çatmayan çaylar.
Qanadlıydı hər ləpəniz,
Dənizə çatmayan çaylar.

Dağdan keçib, daşdan keçib,
Səhralarda başdan keçib,
Qovrulduunuz için-için,
Dənizə çatmayan çaylar.

Yuxunuzda bir ağ gəmi,
Gecələr çilçıraq kimi...
Dil çıxartdız ilan kimi,
Dənizə çatmayan çaylar.

Uddu sizi boz vadilər,
Qudurmuş quduz vadilər,
Vadilər, susuz vadilər,
Dənizə çatmayan çaylar.

Siz mənim dumduru nəğməm,
Alayanıq, quru nəğməm...
Nə çəkdiniz, mən bilirəm,
Dənizə çatmayan çaylar.

Harda qaldı o göy dəniz,
Doğma dəniz, ögey dəniz...
Bu da bizim taleyimiz,
Dənizə çatmayan çaylar.

Bu taleyin acığına
Ya yaxşı, ya pis olarıq, -
Əlinizi verin mənə,
Vallahi, dəniz olarıq,
Dənizə çatmayan çaylar!..

ÇÖL NƏĞMƏSİ

Nə vaxtsa bu çöldən keçmişəm atlı,
Tanışdır qarsımış çiçəklər mənə.
Bir muğam oxuyur doğmalığ adlı
Qarğılar, qamışlar, küləklər mənə.

Dizimi göynədən tikanlar tanış,
Burda qarışmışam yovşan ətrinə.
Doğma halalına haram qatmamış
Biçənək ətrinə, kövşən ətrinə.

Xallı turaclara qaynayır qanım,
Bir nəğmə boyunca yanıb yaşayır.
O boz torağaylar məni duyanım,
Keçdiyim yollara qonub yaşayır.

Məni salamlayır hər addımbaşı
Göyərənlər belə, solanlar belə.
Başını qaldırır doğma yurddaşım,
Kol dibində yatan ilanlar belə.

Məni haraylayır odsuz ocaqlar,
İsti yadımdadır, tüstü yadımda.
Kimsə pıçıldayır: "Bir ayaq saxla..."
İlahi, bu necə səsdir yanımda?!

Bəlkə bir ilahi səsə çevrilib
Bir dəli sevginin közərən qəmi, –
Bəlkə də bu mənim əvvəlki ömrüm,
Əvvəlki həyatım çağırır məni.

Bura köhnə yurdum, köhnə səngərim,
Burda hər qarışı pir sanmalıyam.
Nə qədər ölməyib köhnə dərdlərim
Köhnə səngərimdə dayanmalıyam.

Sehri, cadusu var Vətən eşqinin,
Tikanı da birdir, gülü də birdir.
Qandan qana keçən şərbətdir yəqin,
Dadanlar bir daha unuda bilmir:

- Nə vaxtsa bu çöldən keçmişəm atlı,
Tanışdır qarsıymış çiçəklər mənə.
Bir muğam oxuyur doğmalığ adlı,
Qarğılar, qamışlar, küləklər mənə...

SƏKKİZİNCİ MUĞAM

Bir gün eşidəcəklər
sən demə bu dünyanın
varmış səkkiz muğamı,
Dolaşar yer üzündə
bir az payız nəfəsli
Zabil Pərviz muğamı.
Saralan qamışların
saçağında səslənər,
Çobanların tüstülü
ocağında səslənər.
Çırpınar yetim qalan
yollarda, izlərdə o,
Gəzər, yer tapa bilməz
özünə heç yerdə o.
Titrəyər buz suların
göyərmiş dodağında,
Su kimi axıb getmiş
səadət sorağında...
Gah qoşular saçları
pərişan küləklərə,
Saralmış ormanlara
qarışan küləklərə,
Gah inildər, gah susar
yorulanda gecələr,
Yuvaları boş qalan
budaqlarda gecələr.
İçin-için sızlayar,
için-için közərər,
Tək özü bilər ancaq
niyə, neyçün közərər.
Hansı dərdə köklənib,
o hansı simi çalar,
Nə ölən kimi ölər,
nə qalan kimi qalar.

Yağışlı gecələrdə
döyər pəncərələri,
Nə çöldə qala bilər,
nə də girər içəri.
Yerlə göy arasında
gəzər, sərgərdan gəzər,
Çoxdan qeybə çəkilmiş
ad gəzər, ünvan gəzər:
“Hardadır bu dünyanın
qarayanız Leylisi,
Onda bahar Leylisi,
indi payız Leylisi...”
Karvan-karvan, bozarmış
buludlara qoşular,
O qara gözlər kimi
gah dolar, gah boşalar...
Uçub qonar, sarılar
teleqraf tellərinə,
İstər xəbər göndərə,
xəbər tuta, xeyri nə?!
Gedib, gedib bir evin
hasarına çırpılar,
Qapısında çırpınar,
bacasında çırpınar,
İniltisi bu evi
əsim-əsim əsdirər.
Bir də gördün dil açıb
dindi: niyə gəlmisən?
Gözləyəndə gəlmədin,
indi niyə gəlmisən?
Üstündən ömür keçib,
a zalımın balası,
Çəkilibdir göylərə,
yox dərdinin əlacı, –
Axtardığın tapılmaz
köçüb gedibdir hamı,
Get qoşul muğamlara,
Zabil Pərviz muğamı...

ŞAİR BALIQ OVUNDA

Xalq şairi Fikrət Qocaya

Balıq ovu kiminsə
gözündə əyləncədir,
Bu nə gözəl xəstəlik,
nə şirin işgəncədir?!

Üç gündür hazırlaşır
bu füsunkar görüşə,
Nə ola, tilovuna
bir dəli balıq düşə.
Yoxlayaq çantasını,
burda nələr var, nələr,
Ehtiyat qurğuşunlar,
xırda-iri “dənə”lər.
Cürbəcür balıq yemi:
dənizqurdu, soxulcan,
Qara çörək balığa
gəl-gəl deyir uzaqdan.
Evdə müsibət düşər
əgər bilsələr bunu,
Soyuducuda gizlədir
soxulcan qutusunu.
Çantada alışqanı,
kibriti, cib bıçağı,
Üç gündür ürəyinin
qanadlanır ocağı...
Termosunda isti çay,
qəndi ayrı qutuda,
Açıb yenə yoxlayır,
qorxur nəsə unuda.
Bax, bu da doğma sahil,
dan sökülür uzaqdan,
Açır tilovlarını...
Əriyir alatoran...
Yayılr çöl boyunca
köhnə, gözəl bir səda,
Xallı turac oxuyur:
“Daad-dada-daddada!..”
Birdən vurur, çırpınır
tilovlarından biri,
Birinciyə afərin!
Sevindirir şairi:
Gözəl, gümüş bir balıq
alışıb yanır par-par.
Siz ey zalım adamlar!
Belə gözəl dünyada
xoşbəxt olmağa nə var?
Xoşbəxt olmağa nə var
belə gözəl dünyada?!
“Göylər mavi nəğmədir”,
xallı turac oxuyur:
“Daad-dada-daddada!..”

Neftçala

Muxəmməd HAQVERDİ

ARZU

Araz boyu, yollar bağlı –
Cəbrayıla, Zəngilana,
Qubadlıya
...On illərdir
Dözmür ürək
Köçkünlüyə.
Biz qayıdaq
Düşmənlərə tapdaq
Olmuş
O yurdlara...
Gücümüzü göstəreyin
Yolumuzu
Silahlarla hasarlayan
O qurdlara.
Şəhid olmuş
El oğlunun,
El qızının
Ruhu bizi bağışlamaz,
Yurddaşlarım!
Qorxulardan azad olub,
Qorxuları qorxutmalı
Canımızı o yurdlarda
Həyat üçün,
Ömür üçün
Yaşatmalı.
Sonda yurdlar
Nəvazişlə, sevvə-sevvə

Qucar bizi.
Arzulanan Qələbənin
Xalq sevinci tapar bizi!

ÇİNARLI YUXUM

Şair Vaqif Bayatlı Odərə

Cəbrayılın ulu çınarı,
Yuxuma gəldi bu gecə.
Yırtdı yuxumu çınarın
Nəhəng budaqları.
Ayıldım!
Bir də yatdım,
Yuxuma gəldi.
Çınarı kəsib,
Doğrayıb aparıblar
Ermənilər.
Çınarın kötüyündə
oturdum,
Bir də yumdum gözlərimi,
Gördüm ki, ölmüşəm,
Məni torpağa basdırırlar.
Anam
Qəfildən qışqırdı,
O səsə ayıldım!
Kaş heç ayılmayıdım,
Öləydim o çınarla!

2009-CU İLİN YAZI GECİKDİ

Qış qarışdı yaza,
Budaqlarda
Tumurcuqların
Çiçəklənmək arzusuna
Qar yağdı.
Şaxta düşdü
Üşüdü, üşüdü...
Sıxıldı öz içinə
İrilənmiş
Tumurcuqlar.
Yazın naxışını,
Nazlı baxışını
Pozdu bu qış.
Bir azdan yağış yağdı,
Yağdı, yağdı...

Fəslin fəslə zülmünü görməmişdim
Onu da gördüm.

* * *

Səmada buludların naxışı
Təzələnir hər gün,
Bir-birinə bənzəmir
Göylərin təbii ekranı.
İnsanı alıb qoynuna
Əsrarəngiz aləmlərə aparır
İlahinin rənglədiyi
Göylərin hər anı.
Tanrı düşündürür bizi,
Özünün
Üfüqdən-üfүqə uzanan,
Azman tablosuynan.

* * *

Mən də sevdim,
Sən də,
Mən də susdum,
Sən də,
Aça bilmədik
Qəlbimizi...
Aramızdan illər keçdi...
Ayrı düşdük,
Mən susamışam o eşqə,
Sən necə?!...

YAĞIŞ

Bir yaz günü...
Nəhəng qara buludlar,
Nəhəng qara tuluqlar.
Səmanın çəlləyində
Sıxıldı-sıxıldı...
Sonucda üzüldü
Qara buludlar,
Süzüldü damla, damla...
Bürküdən yorğun-arğın,
Ana torpağın
Cadarlanmış sinəsinə
Sərinlik, təmizlik ələndi.

Cəbrayıl

♦ D e b ü t

Fuad NOVRUZLU

Buxarlanma

♦ Kontent-hekayə

Vitrindən asılmış sarı qəzetlər "qasid" köşkünü zamanın küləyindən müəyyən qədər qorumuşdu. İçəridə oturan yaşlı Qəzetsatan isə zaman rüzgarının amansızlığını hiss etmişdi, hər halda görkəmi bundan xəbər verirdi. Bayrağın rəngi dəyişib üç rəngə boyandıqdan sonra Qəzetsatanın saç-saqqalı da boz-ağ rəng almışdı, həyatını həzm etməyə və yaymağa həsr etdiyi məlumat formatı isə sanki buxarlanaraq virtual aləmə, onun qavradığı üçölçülü dünyadan çoxölçülü mücərrəd aləmə çəkilmişdi.

Bayrağın al qırmızı vaxtı, Sovet işçi sinfinin nümayəndəsi olan Qəzetsatan bu budkanı məlumatı yayma və istehlak mərkəzi kimi qəbul edirdi, özünü isə bu kütləvi məlumat bazasının əbədi növbətçisi bilirdi. İşçi "sinif yoldaşları" qasid ətrafına toplaşib məlumat monopoliyası olan AzTV-yə təklif etdiyi alternativini - "Pravda", "Kommunist" qəzetlərindən məlumatı Qəzetsatan ilə müzakirə edər, beynində çeynəyər və öz qavrama tərzinə uyğun istehlak edər. Qasidin ətrafına yığışan kütlənin müzakirəsini müəyyən qədər Qəzetsatan yönləndirər, oxucular bu məlumat parçaları üzərində fərziyyələr qurar, sətiraltı mənalar axtarar, arada fikir ayrılıqları nəticəsində mübahisə edərdilər.

Bu fikir ayrılıqları Qəzetsatanda məlumata obyektiv, hərtərəfli yanaşma refleksi və bitərəflik keyfiyyəti inkişaf etdirmişdi. O, belə mübahisələrdən azca şənlenər, "debatçı"ların dialoq mədəniyyətindən uzaq, əsl Sovet vətəndaşına xas, məntiqdən uzaq, inanclara, adətlərə və ideologiyaya arxalanan, tez-tez fikir müstəvisindən şəxsi müstəviyə keçən "arqumentlərini" beynində bitərəf tərzdə yüngülvari oynadardı. Xüsusilə qızgın "debatlarda" dodaqaltı deyirdi: "Ə, bu bədbaxt yığını dialoq mədəniyyətini harda görüb, ailədə yox, məktəbdə yox, institutda vabşə yox, işdə də ağzın nədi fikir bildirəsən". Adətən, "debat"ın qalib tərəfi "Mənim tanışım flən yerdə işləyir, o deyib ki belədi" kimi nə yalan, nə də həqiqət olduğu bilinməyən kvaziməlumat parçası ilə mübahisəyə son qoyurdu.

Yeganə mənbədən gələn və ustalıqla emal olunmuş ictimai-siyasi məlumat toplusu və Qəzetsatanın onlar üzərindəki müləhizələri onun subyektiv reallığını təşkil edirdi. Çapdan çıxmış məlumat barədə onun fikir və fərziyyələrinin avtoriteti, toplaşmış oxucuların, paradoksal olaraq,

sosial sinif konseptini inkar edən Sovet cəmiyyətinin hansı sinfindən olduğundan asılı idi. Məsələn, ağır metallurgiya zavodunun gənc işçilərinin məlumatı birbaşa, qızgın və dəliqanlı həzmetmə temperamenti ilə incəsənət təmayüllü institutun müəllim heyətinin abstrakt və kreativ qavrama tərzilə göy qədər fərqli idi. Müştərilərin bu qavrama - özünüifadə fərqlilikləri tənhalığı tərəfindən köşkünə təhkim olunmuş Qəzətsatanın subyektiv reallıq dənizini dalğalandırır, budka - qayığının bu reallıqda yelkənsiz qayıq kimi yırğalandığını hiss edərdi. Sovet propaqandası məqsədinə qismən çatmışdı, Qəzətsatanın subyektiv reallıq dənizində mayakı hökumət qəzetlərindəki baş məqalələr idi. Lakin propaqandanın effekti də qaçılmaz yan təsir yaradırdı - işçi sinif nümayəndələri verilən konkret məlumata öz subyektiv mülahizələri bucağından baxırdı.

Qeyd etmək vacibdir ki, Allah konsepti Qəzətsatanın üreyyində közərən kömür parçası kimi varlığını davam etdirirdi, zaman küləyi isə vaxtaşırı kömürü közərdirdi, lakin oxuduğu və satdığı iri kağız qəzetlər inanc alovunu çox alışmaqdan qoruyurdu. Bəzən xəbərlər Qəzətsatanda daxili dialoq yaradırdı ki, bu dialoq onun dini, mənəvi və siyasi anlayışlarını sınağa çəkirdi. Məsələn, qəzetdə Sovet qitələrarası ballistik nüvə raketlərinin tərifini oxuyan Qəzətsatan fikirləşirdi: "Bu zibil bizdə varsa, amerikalarda da var, hərəmiş birini göndərsək, dünyanın axırıdı, axirət dünyasında da hökm nə proletariatındı, nə kapitalistin, axirətdə hökm Qurbanolduğumundu. Qurbanolduğum da, deyəsən, elə qiyaməti gözləyir, köpəyuşağı amerikalılar Vyetnamda kəndlərin üstünə od töküb arvad-uşağı yandıranda heç tükü də tərpmədi. Ə, bəs niyə qurban olu-ram buna?! Əstafurulla... Əstafurulla! Əstafurulla!!!"

Müstəqillik istəyib ayağa qalxan camaatı oraqla biçib, çəkiclə vurandan sonra, zaman küləyi yetmiş il dalğalanan al qırmızı bayrağı flaqştokdan qəfil qoparıb apardı. Təzə bayraq daha rəngarəng idi - qasidə gələn qəzetlər də monorəngliyini qəfil itirdi. Müştərilərin dialoq mədəniyyətində isə inkişaf yox idi - əksinə, kəskinləşmə, təhlükə və qeyri-sabitlikdən irəli gələn əsəbilik nəzərə çarpırdı. Qəzet məlumatlarının ayrılmaz hissəsi olan müharibə xəbərləri həmişəkindən çox, daha yaxından gəlirdi. Mübahisəli ərazilər daha dünyanın o başı - Vyetnam, Koreya, Əfqanıstan deyil, Laçın, Ağdam, Xankəndi idi. Müharibə qurbanlarının adı da məhz azərbaycanlı ad-soyadları idi. O necə olur qonşu, dost millət səni öz torpağından qovur, qova bilmədiyini qırır? O necə olur "dost millətlərin" ortaq ordusu bir millətin xeyrinə o birinə təcavüz edir? Qəzətsatan tez-tez bu sualları verən müştərilərlə ünsiyyətdə olur, çaşbaş qalır, illərin qazandığı bitərəf obyektivliyi axsayır, sonra belə nəticəyə gəlirdi ki, o qırmızı bayraqdakı oraqla-çəkic lazım gələndə "dost-qardaş" xalqların hərəsinə birini verib sonsuza qədər bir-birini qırdırmaq üçündür. "Həə, birinə orağı ver, birinə çəkici, parçala, hökm elə! Üç ağsaqqal da pox yeyir..." Qeyd etmək lazımdır ki, Ali Hakimiyyətin eyni nöqtədə - Moskvada qalması Qəzətsatanın subyektiv reallığına müəyyən sabitlik havası gətirirdi.

Qəzətsatan hiss edirdi ki, başı bir-birinə zidd anlaşılmaz fikirlərlə dolu konserv qutusu kimidir, cümlələr eyni ölçüdə kılqələr kimi bir-birinə sıxılıb qalıb, hamısı bir yerdə lazım olan konkret mesajı hasil eləyə bilmir. Bununla belə, o, tədricən anlayırdı ki, camaat day global məsələlər ilə

maraqlanmır, beyninə əziyyət verib uzun, təfərrüatlı məlumat parçalarına girişmir. Müştərilərin tələbi qısa, asan, yarıciddi materiallar təklif edən nəşriyyatlara, erotikaya, ya da kriminala yönəlmişdi. O, öz üzərində hiss edirdi ki, insanların beyni uzun, detallı məlumatları həzm etməyə əvvəl istəyini, sonra qabiliyyətini itirmişdi. Oxucular məlumatları lap Qasidlə üzbəüzdəki dönerxanada fast-food yedikləri tərzdə istehlak edirlər. "Ə, keyfiyyətsiz vredni produktu iki dəqiqəyə hazır eliyir, beş dəqiqəyə yeyirsən, dadını-kayfını tutursan, vsyo da, qaldın razı, adama ta nə lazımdı?" Həqiqətən, məhsul tez hazır olur, tez yeyilir, dad reseptorlarını razı salır və bədən qısa zaman çərçivəsində doyma signalı verir. Yeni format məlumatlar da oxşar mexanizmlə işləyir - populyar nəşriyyatlar daha Sosialist Əməyi qəhrəmanları və onların əməyinin İttifaqa müsbət təsiri barədə deyil, kriminal aləmin qəhrəmanlarının "seryoznu dvijeniya" barədə, hər hansı qadın model və ya müğənninin intim həyatı barədə insanın ibtidai instinktlərini qıcıqlandıran və qıdıqlayan məlumat və görüntü parçaları təklif edirdi. Eyni zamanda, televiziya da monotonluğunu itirmişdi, sanki verilişlər "fast food mexanizmi"nə əsaslanan populyar mədəniyyəti dirçəltməyə köklənmişdi. Zaman küləyi İttifaqın mənəvi dəyər standartlarını amansızca məhv etmişdi. Qəzətsatan özü də köşkün içinə balaca bir "pop-kültür" qutusu qoymuşdu. Ağ torla örtülmüş ekranda yeni formatlı verilişlərə, xarici filmlərə baxırdı. Hər gün gələn qəzetləri daha əvvəlki entuziazmla, diqqətlə oxumurdu - televizorda görüntülü şəkildə təqdim olunan və rahat həzm olunan məlumat qəzetlərin ikiölçülü platformasını darıxdırıcı və qeyri-aktual etmişdi.

Qəzətsatan ilk smartfonunu alanda budkanın vitrinindəki uzun-uzadı məqalələr nəşr edən qəzetlər çoxdan saralmışdı, ən çox alınan qəzetlər isə kriminal və sport-qumar nəşrləri idi. Barmaq toxunuşu ilə tonlarla qəzet ekvivalenti məlumat bazasına keçid əldə etməyi öyrənən Qəzətsatan zamanın sürətli küləyini öz üzərində hiss etmişdi. Onu fikir alır, öz-özünə deyirdi: "Ə, vallah, bu xəbərləri, şərhləri hər yerindən duran yaza bilər, bunlara bir hə-yox eliyən də yox, kimə nətəər sərf eliyir, heylə də yazır, day bu nooldu, bu zibilin hökuməti yoxdumu?!"

Qəzətsatanın daxilində uyumuş İlahi inanc kömürünü zaman küləyindən qoruyaraq alovlanmağa qoymayan tirajlı qəzetlər daha funksiyasını yerinə yetirə bilmirdilər. Virtual aləmdə qabağına çıxan biədəb şəkillər və özünün mənəvi standartlarına uyğun olmayan məlumatlar onu hürküdür və Allah inancını tədricən alovlandırır. Tanıdığı və öyrəşdiyi məlumat formatı gözləri qabağında virtual aləmə buxarlanmışdı, özünün obyektivliyinin söykəndiyi fakt və dəyərlər zamanın rüzgarı tərəfindən uçurulmuşdu. Yeni virtual aləmdə yeni suallar verib yeni cavablar tapmaq ehtiyacı yaranmışdı.

Din bu funskiyanı ideal yerinə yetirir, inancılı insanın yeni virtual - real aləmdə çoxşaxəli suallar verib onlara cavab axtarmaq kimi ehtiyacı yoxdur, dindar insanın verəcəyi suallar və alacağı cavablar artıq neçə əsrlərdir standartlaşmış qəliblərdədir. Qəzətsatanın subyektiv reallıq dənizində yeni mayakı kifayət qədər paradoksal və mücərrəd varlıq - Allah idi.

Lakin... indi Qəzətsatanın qayığı yelkənli idi - onun smartfon proqramının alqoritmi ancaq onun inancına uyğun və onu razı salacaq məlumat axını ilə əhatə olunmuşdu...

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Pərvanə BƏKİRQIZI

Dastan poetikasından roman texnikasına keçid

Folklor mətnlərinin davamlı transformasiyalara məruz qalması, əslində, onun dinamikliyi və özünü bərpa etmə funksiyası ilə bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının janrları arasındakı görünməz bağlar onların biri-birinin daxilində mövcudluğuna şərait yaradır. Dastan yaradıcılığında özünü göstərən əlaqə, yeni vahid mətnin içərisində atalar sözlərinin, bayatıların, məsəllərin, alqış və qarğışların yer alması janrlararası əlaqənin ümumi sistem daxilində olduğunu göstərir. Dastan mətnlərinin qapalı olmaması, mətnin funksional-semantik sərhədsizliyi onu həm də intertekstual zəmində dəyərləndirməyə imkan verir.

Dastan mədəniyyətinin yazılı ədəbiyyata təsiri və ya onunla yeni mərhələyə keçidi tarixin bütün çağlarında davam etmişdir. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatında mifoloji əsaslı obrazların və motivlərin işləkliyi məlum hadisədir. Bir də zaman-zaman ədəbiyyatda mifdən, folklor süjetlərindən bəhrələnmə yayılma arealı ilə diqqəti öz üzərinə çəkmişdir. Görünür, alt qatını mifin təşkil etdiyi dastan mədəniyyəti bəşəriyyətin yaşadığı bəzi kataklizmlərdən və dünyünü açılmayan proseslərdən yorğun düşmüş insanın eyni zamanda sığınacaq yeridir.

Xüsusən XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində yaranan bədii ədəbiyyatın üz tutduğu mövzuların çoxu dastan mətnlərinin yeni interpretasiyasıdır. Bəzi mətnlərdə dastanlardan alınmış süjet və obrazlar sistemi olduğu kimi qorunur, məlum mətn yeni çağın ritminə uyğunlaşır. Dastan mətnindən qopan eyni adlı qəhrəmanlar, situasiyalar qədim dünyanın deyil, yeni dünyanın düzəlinə uyğunlaşdırılır. Dünyanın çoxdan soruşulan və nə üçün, niyə suallarına cavab axtaran yazıçı bəzən də dastan strukturunu yeni mətnin üzərinə proyeksiya edir. Ənənəvi modelin yeni müstəvidə proyeksiyası müəllifə görə dəyişir. Bəzi müəlliflər dastan strukturunu modifikasiyaya uğrayan yeni romanda davam etdirirlər. V.Şklovskinin qənaətlərinə görə, müasir ədəbiyyatı yeni təhkiyə formasına hazırlamaq lazım idi. Roman janrı daxilində gedən özünübərpə və ya özünütəşkil etmə prosesləri V.Şklovskinin "öncəgörümlünü" təsdiqlədi. Yeni roman uzun-uzadı təsvirlərdən uzaqlaşdı, obrazın xarakterini və ya hadisələrin məntiqini izah üçün əvvəlki genişliyi daraltdı. Hadisələrin tezliyi,

fragmentarlığı və ya parçalanmış mozaik rəsmi müəllif deyil, oxucu (intellektual) tərəfindən bərpası yeni romanı fərqli görə bilmə missiyası ilə yüklədi.

Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatında dastan strukturunu roman texnikası ilə bir araya gətirən Kamal Abdullanın yaradıcılığı məhz “ədəbiyyatın yeni təhkiyə forması”na uyğunluğu ilə seçilir. Əsərlərin kompozisiyasındakı polifoniklik bu romanlarda müxtəlif struktur modifikasiyalarına yol açır ki, elə bununla da Kamal Abdulla mətnləri ədəbiyyatımızda alışdığımız roman ənənəsinin sərhədlərini aşır. Kompozisiya qatındakı çoxsəslilik mətnin daxilində ilk baxışda xaos təəssüratı yaratsa da, əslində, ciddi bir nizama tabe olan sistem formalaşdırır və təhkiyənin klassik romanlarda izlədiyimiz düzxətliyi (ardıcılığı) itir. Adətən belə mətnlərin içərisində sərbəst süjetlər olur ki, onlar müəllifin seçdiyi ardıcılıqla təqdim olunur. “Sirlərin sərgüzəşti”ndə bu bölgü ilin fəsiləri və müəllifin əvvəlki mətnləri üzrə aparılır. Müxtəlif mətn fragmentlərinin bir arada verilməsi, sadəcə, simbioz birləşməyə çevrilmir, yeni mətnin yaranmasına təkan verir.

R.Bart üçün ideal mətn oxu prosesində ortaya çıxan mükəmməl semantik quruluşu, fragmentar və yarımcıq (açıq) finalı ilə seçilir. “Sirlərin sərgüzəşti”ndə Həsən müəllimin, Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın, yaşlı çobanın yaddaşı keçmiş günü bu günlə bağlayır, hardan bildiyini xatırlamadan Beyrəklə Banuçiçəyin sirrini danışan çoban da, Hacı Mir Həsən ağa Səyyah da real zamanı dastan zamanına bağlayır. Təhtəlsüzür aktı yeni ədəbiyyatı mahiyyəti və quruluşu etibarilə mif mətninə yaxınlaşdırır. Zamanın dövrəvililiyi, real olanla irreal arasındakı oyun, ifadənin çoxqatlılığı, mif strukturunun bədii mətnə keçidi hipermətn texnikasını yeni ədəbiyyatın əsasına çevirir. Hipermətn texnikasının xüsusiyyətləri “Sirlərin sərgüzəşti”ndə mətnlərarası keçidlərdə və konkret olaraq Hacı Mir Həsən ağa Səyyah obrazının daşdığı funksiyalarda özünü büruzə verir. Odunçu Əhmədin, Bamsı Beyrəklə Banuçiçəyin, Təpəgözün, Bəyimin sirləri ayrı-ayrı hekayətlərdir; bir-biri ilə süjet səviyyəsində deyil, metasüjet şəklində birləşir. T.S.Vaymanın “epizod formasında, bir yerdə başlayıb, başqa bir yerdə davam etməsi və üçüncü yerdə sonlanması” (Вайман С.Т. Параметры эстетической мысли: Историзм. Метод / Вайман С.Т. М.: Гос. ин-т искусствознания, 1997, 248 с.) fikri yeni ədəbiyyatın strukturunu müəyyənləşdirir. Kamal Abdullanın bədii və eyni zamanda, bədii olmayan mətnlərinin birindən digərinə keçidində ciddi bir sərhəd dayanmır.

Ümumiyyətlə, Kamal Abdullanın dastan mətnləri ilə intertekstual müstəvidə olan romanlarının təhlili A.Veselovskinin “yenilənmiş təəssürat” və A.Şklovskinin “kənar baxış”, “fərqli baxma” anlayışlarını da yada salır. Belə yanaşma oxucu ilə mətn arasında stereotiplərə sığmayan fərqli münasibət formalaşdırır. Fərqli oxunuş fərqli baxışa təkan verir. Obrazın ilkin formasının parçalanması ona yeni mahiyyətlər yükləmiş olur. Kamal Abdullanın “KDQ”-dakı gizli və qapalı məqamların mətnin sistemi daxilindəki parçalanmasını “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” və “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boylarının süjeti üzərində qurduğu mətnlərdə izləmək olar. XX əsrin əvvəllərində V.Şklovskinin irəli sürdüyü kənar baxış və ya fərqli baxma anlayışı obrazı real, statik formadan fərqli təqdim etmək anlamı daşıyırdı. Şklovskinin təbirincə, əşyaya fərqli baxış “əşyanı avtomatik dərkətmədən uzaqlaşdırır, onun məlum mahiyyətini yox, ilk dəfə

görmüş kimi fərqli görmək düşüncəmizi həm gərginləşdirir, həm də təzələyir. Kamal Abdullanın yaradıcılığında “KDQ” mətnləri avtomatik dərəcə əsaslanmır, əks istiqamətinə yön alır. Mətnə bu şəkildə münasibət fərqli düşüncə və onu fərqli görə bilməkdir. Məlum dastan mətnindəki hadisələri və obrazları ilkin kontekstdən çıxarılaraq onların fərqli təqdimi əənə meyarlarına müdaxilə deyil, onun bir ipostasdan digərinə keçidini təmin etməkdir. Kamal Abdullanın dastan mətninə münasibəti, zənnimizcə, bu şəkildə formalaşır. Yazıçı mətn haqqında mətn yaratmaq məqsədi izləmir, daha çox mətnin nüvəsində gizli qalan qatları açmağa üstünlük verir. Kamal müəllimin əksər mətnləri (“Yarımçıq əlyazma”, “Unutmağa kimsə yox”, “Sirlərin sərgüzəşti”) ön sözlə, müqəddimə ilə başlayır. Bu başlanğıclar (müqəddimələr) bələdçi funksiyası ilə seçilir və müəllifin həm elmi, həm də bədii mətnlərində yer alır. Bədii mətnə hadisələrin düzxətli yox, qeyri-xətti və ya fraqmentar şəkildə paylanması “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnində də (məsələn, Qazan xanın bir boyda ölməsi və bir sonrakı boyda hadisələrin mərkəzində olması kimi) müşahidə edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının əsas layını təşkil etdiyi romanlarında Kamal Abdullanın anaxronik mətnə münasibətini və bədii yaradıcılığının kodlaşmasını “bədiipoetiklik” anlayışı daha aydın izah edir. “Bədiipoetik” ifadəsi müəllifin elmi mətnlərində izahını, bədii mətnində isə tətbiqini tapır. Dastan mətninin “Dəşti-Müstəqimiyyə” mərhələsinə aid hissələrində “daha çox Qərb və dünya təcrübəsi”nin, “Dəşti-Məcəziyyə” dövründəysə “Şərq təcrübəsi”nin “gizlənməsi” fikri “Sirlərin sərgüzəşti” romanında özünün bədii həllinə qovuşur. Romanda “Dəşti-Müstəqimiyyə” mərhələsinin qəhrəmanı Təpəgözdür. Müəllif onun “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnində “Oğuzun başına bəla” olacağı və ya Aruz qocanın evində böyüməsi məsələlərinə toxunmur, “şəcərəsi yunan adalarına gedib çıxan” Təpəgöz antik təfəkkürdə yer alan Kikloplarla bağlı əsatirlərdəki funksiyanı davam etdirir. Polifem obrazı antik ədəbiyyatda Homerin “Odisseyə”, Ovidinin “Metamorfozalar”, orta əsrlər ispan ədəbiyyatında Luis Qonqorun “Polifem və Qalateya haqqında əfsanələr”ində yer almışdır. Kamal Abdullanın yaratdığı Təpəgöz obrazı Homerin Polifemindən çox, Feokritin Polifemi ilə oxşar cizgilər daşıyır. Feokritin Polifemi bütün eybəcərliyi və sərtliyi ilə yanaşı zərif sevgisi, hiylədən və yalandan uzaq olması ilə seçilir. S.Radsiq yazır ki, şair (Feokrit) əsl isgəndəriyyəli kimi əksliklərlə oynayır – kannibal və onun zərif duyğularından söz açır (С.И.Радциг. История древнегреческой литературы. М. 1982, 487 с.). Feokritin Polifemi əzabkeş aşiqdir. Luis de Qonqor da Polifemin mürekkəb, hardasa anlaşılmaz psixoloji durumunu əzab, qısqanclıq və qəddarlıqla bir arada təsvir edir.

“Sirlərin sərgüzəşti”ndə Təpəgözün təbiətindəki dualizmin, intihar istəyinin kökündə və ya qılıncını çıxarıb Basata verməsində kodların açılmayan (və ya başqa hansısa mətnə açılacaq) bir müəmması var. Yunan əsatirlərində Odisseyin adını bildikdən sonra, rəvayət yerinə yetdi deyən Polifemlə, “Mən səni gözləyirdim. Niyə belə gec gəldin?! Qurtar məni bu əzabdan. Burax məni gedim... Elə gün olmayıb ki, mən intihar barəsində düşünməyim... Sağa baxıram. Sola baxıram, darıxıram” (“Sirlərin sərgüzəşti”, s.109) deyən Təpəgöz qəzavü-qədərini məhkumudur. A.A.Potebnya mif yaradıcılığı prosesini konkret bir dövrlə əlaqələndirmir və yeni mifin yaranmasını yeni sözün yaranmasında görürdü (Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976, с. 439). Bu aspekt-

dən yanaşdıqda “Sirlərin sərgüzəşti”ndə Təpəgözün intihar istəyi və darıxma hissi mifin daim təzələnen, özünü bərpa edən funksiyasında elə də kənar element kimi görsənmir, yeni mif yaradıcılığının xüsusiyyətlərini bürüzə verir. Antik mifdə fərdin önə çıxması mümkün deyildi, kollektiv təhtəlsüz hadisəsi daha qabarıqdı. Müasir mif yaradıcılığı (bəii mətndə) isə sakrallığın, rituallığın pozulmuş harmoniyası fonunda və qəhrəmanları ilə birlikdə özünün fərqli cizgiləriylə yadda qalır. Mifoloji mətnlərin və obrazların mahiyyətindəki variantlılıq onun ədəbiyyatda yeni transformasiyalarına təkan verir. Bayburd qalasında Oguza həsrətlə verdiyi sözə dönük çıxan Beyrəyi və ya Oguzun başına bəla olan Təpəgözü müasir Mətnin qəhrəmanına çevirən yenə də mif mətninin çoxvariantlılığı və pozulmuş harmoniyanın bərpası məsələsidir. “Sirlərin sərgüzəşti” romanında “Dədə Qorqud” dastanından “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” və “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyları bədii mətnə fərqli keçid edir. Əsərdəki sirr qatlarından biri də Bamsı Beyrəklə Banuçiçək arasında və Təpəgözlə bağlı verilir. Bamsı Beyrəklə əlaqəli əhvalat Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın risaləsinin ikinci hissəsində yer alır. Beyrəyin Bayburd qalasında on altı il dustaq olması və onunla bağlı sirri Hacı Mir Həsən ağaya bir qoca çoban danışır.

Bamsı Beyrəklə bağlı boy dastan mətnində Qam Gan oğlu Bayandır xanın məclisi və Baybörənin “Mənim də oğlum olsun, Bayandır xanın xidmətində durub, qulluq eləsin” diləyinə bəylərin əl qaldıraraq dua etməsi, Baybecanın da qız övlad diləməsi və Baybörənin oğluna “kəbəkkəsmə adaxlı olsun” deyərək söz kəsməsi ilə başlayır. Burada diqqəti çəkən məqam “Ol zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi” fikri və verilən sözün hökmüdür. “Sirlərin sərgüzəşti” isə bu hökmün yerinə yetməsi yolunda Beyrəyin taleyini və sınağını daha yüyrək bir dillə təqdim edir. Beyrəyin on səkkiz yaşına yetməsi, Baybecanın ölümü, Bayburd bəyinin yasda Banuçiçəyi görüb ona elçi düşməsi, Dəli Qacarın Bayburd bəyi ilə söz kəsməsi romanda hadisələrin verilmə tezliyini sürətləndirir. XXI əsrin mətni təfəsilatları sevmir; səbəb və nəticə arasındakı xaotik gəzişmələr onu daha çox maraqlandırır. Bu arada sirr olanda ortaya çıxır. Dastan mətni ilə risalə mətni arasındakı fərq və ya sirr qatı Banuçiçək və Beyrək, həmçinin Təpəgözlə Basat arasında baş verir. Bədii mətnə bəzi məqamlar bilərəkdən yer dəyişir. Məsələn, dastanda Banuçiçəyin qırmızı çadırını görüb maraqlı olan Beyrəkdir, risalədə isə Ala dağın ətəyindəki Boz çadırı görən Banuçiçəkdir. Dastanda Banuçiçəklə Beyrək arasındakı yarışın qalibi Bamsı Beyrəkdir, risalədə isə Banuçiçək. Bu qalibiyyət məsələsi “Sirlərin sərgüzəşti”nin sirr qatlarından biridir. Və ya “Mətnin öz əndərünü var və “hiyləgər” mətn sanki onun içində gizlənmişdir” hökmü illərdir oxunan, bilinən mətləblərə fərqli, kənar baxış tələb edir. Romanın günümüzə xitab edən qəhrəmanı Həsən müəllimin “Necə olub ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını dərinləndirən (bəlkə də pis bilməyən) Kamal Abdulla adlı alim dostu ilə Dastanı dəfələrlə müzakirə edib, amma bu incə məqama diqqət yetirməmişdir?!” (“Sirlərin sərgüzəşti”. Bakı, 2019, s.74) sualı mətn və müəllif arasındakı intertekstual əlaqəni də üzə çıxarır. “Sirlərin sərgüzəşti”ndə Beyrək-Banuçiçək sirri tam bir müəllif mistifikasiyası sayıla bilməz. Dastan mətnindəki bəzi məqamlar risalədəki açıqlamalarla bir məcraya gələndə sirrin niqabı açılır. Risalədə Həsən müəllim və qızı arasındakı söhbətdə də yer alan qalibiyyət məsələsi ana mətn ilə yeni mətn arasında üçüncü qatdır.

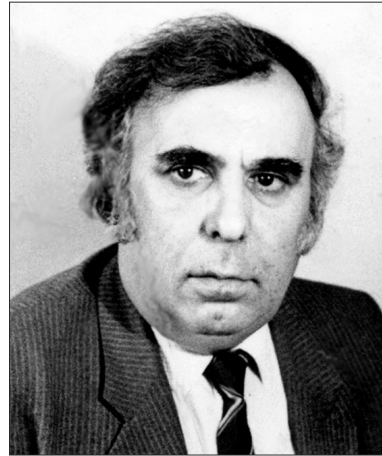
“Sirlərin sərgüzəşti”ndə “Dədə Qorqud” dastanından alınma ikinci süjet Basatın Təpəgözü öldürməsi ilə bağlıdır. “Dədə Qorqud” dastanında Basatın aslan yatağında böyüməsi, çobanla pəri qızından doğulan Təpəgözün Oğuzun başına bəla gəlməsi arxaik təfəkkürlə bağlı olub, bütövlükdə türk dastançılıq ənənəsinin təzahürüdür. Risalədə Təpəgöz qədim yunan mifologiyasındakı Polifemin Oğuz cəmiyyətindəki modelidir. “Təpəgözlər Oğuz diyarına uzaq ellərdən gəlmə idilər... Şəcərəsi uzaq yunan adalarına gedib çıxırdı” deyən Hacı Mir Həsən ağanın bu adalarda və mağaralarda olduğu mətndən anlaşılır. Zamansızlıq və ya zamanlararası səyahətdə Hacı Mir Həsən ağa o mağaralarda “Çiçəkli yazı”nı da görmüşdü (Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın mediator və ya inisi-asiyadan keçən neofit olması ağılımızdan keçmədi də deyil).

“Sirlərin sərgüzəşti”nin müəllifi müqayisədə xəta payının olacağını bildiyindən, Təpəgözlə bağlı dastan mətni ilə risalə mətninin arasındakı fərqləri sadalayır ki, burada incə bir ironiya da sezilir. Bu isə müəllifin öncəgörümlü və ya təhlillərə, təftişlərə qarşı duruşudur. Zamanlararası keçidlərdə bu müqayisəni aparan Həsən müəllimin “Səyyahın Təpəgözü – mülayim və rəhmli. Bu necə ola bilər?!” qənaəti “Mən kiməm?” sualı ilə daha mürəkkəb bir quruluşa keçid edir və Təpəgözün Basata “Mən səni gözləyirdim. Niyə belə gec gəldin?!” sualı ilə birləşir. Cavab isə Kamal Abdullanın bir başqa mətnində boy göstərir: “...insan psixologiyasının yüz çaları olduğu kimi, onun qələmindən çıxan mətn nümunəsinin də yüz çaları olur. Bu cür uyğunlaşdırmalar bizim romana bir daha başqa gözlə baxmağımızı və nəticədə, daha geniş nüansları görməyimizi şərtləndirir (Kamal Abdulla. “Düma ilə Coys arasında”. 2016, s.77). Kamal Abdullanın romanlarının ana mətni “Kitabi-Dədə Qorqud” başda olmaqla qədim dünyanın yaratdığı epos yaradıcılığıdır. “Yarımçıq əlyazma”da səslənən ritorik sual “Hansı qəhrəmanlar daha qədim dövrün sakinləridir – Polifem, yoxsa Təpəgöz?! Odissey, yoxsa Beyrək?! Aqamemnon, yoxsa Salur Qazan?! Penelopa, yoxsa Banuçiçək?!” (K.Abdulla. Yarımçıq əlyazma. 2004, s.9) konkret və qəti bir cavaba hesablanmır. Folknerin “Hər bir əsər öz şəxsi formasını diktə edir” fikri Kamal Abdullanın mətnlərinə aid edilə bilər. “Yarımçıq əlyazma”, “Unutmağa kimsə yox” və “Sirlərin sərgüzəşti” romanları özlüyündə həm dastan, həm də yeni roman texnologiyasının əlamətlərini daşıyır.

Flober heç bir xarici bağları olmayıb, öz daxili üslubunun gücüylə dayanıqlılıq qazanan, süjeti olmayan və ya görünməz olan bir kitab yazmaq istəyirdi. Kamal Abdullanın “Sirlərin sərgüzəşti” romanı öz daxili üslubunun gücü və niqablı süjeti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli bir yer tutur.

ƏBƏDİ QAYIDIŞ HAQQINDA BİR ƏFSANƏ

Əbədi qayıdış dünya mədəniyyətinin ontoloji məzmun daşıyan daimi mövzularındandır. Onun müxtəlif modelləri mücərrəd fəlsəfi nəzəriyyələrdə, dini, mifik təsəvvürlərdə, əyani-bədii obrazlarda əksini tapmışdır. İlin fəsillərinin dövr edib bir-birini əvəz edərək təkrarlanması, yəni yazın arxasınca yayın, yaydan sonra payızın, payızın ardınca qışın, qışdan sonra yenidən yazın, yayın, payızın, qışın, — beləcə sonsuz olaraq, — gəlməsi, əbədi qayıdışın ən qədim modellərindən sayıla bilər. Təbiətdə baş verən bu qanunauyğun prosesin fantastik izahına müxtəlif xalqların mifologiyasında, qədim, həm müasir əsatir və əfsanələrdə rast gəlirik. Azərbaycanda bu mövzuya publisist, nasir, dramaturq Əşrəf Hacıyev (1932-2001) hələ yarım əsr əvvəl “Qamış və Külək” əfsanəsində müraciət edib, fəsillərin yaranmasının bədii təxəyyülündə yaratdığı orijinal bir versiyasını təqdim etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, adi şüur səviyyəsində bəzən qədim miflərin həqiqəti doğru-dürüst əks etdirmədiyini, yanlış bilik verdiyini düşünür, sadəcə, yalan, uydurma hesab edirlər. Halbuki mif də fəlsəfə və elm kimi, dünyanı bir tam olaraq görüb, bütöv halında qavrayaraq onda nizam yaratmağa çalışır, qanunauyğunluq və vəhdət axtarır. Əlbəttə, təbiidir ki, bunu elmi, fəlsəfi kateqoriyaların köməyi ilə etmir. Mif gerçəkliyi çoxmənalı obraz və simvollarda canlandırır. Üstəlik, onun oxucuya təsiri daha güclü olur, çünki idrak prosesinə təkcə təfəkkür yox, hisslər, romantik duyğular da cəlb edilir. Belə isə, mifləri, əfsanələri gerçəkliyin qeyri-adekvat əksi necə hesab etmək olar?! Onlar müdrik fikirlər, hikmət xəzinəsidir. Doğrudur, qədim insanların dünya haqqında təsəvvürlərinin əks edildiyi miflərdən fərqli olaraq, müasir əsatir və əfsanələr şüurlu olaraq yaradılır. Hər necəsə, bunlarda da müəllif ideyasının rəmzlərlə ifadə edilməsi və çoxmənalılıq şərtidir. Odur ki, bəhs etdiyim əfsanə ilk dəfə “Pioner” jurnalında (1968, № 9) çap edilib uşaqların təbiət hadisələri haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək, onlara bədii duyğu aşılamaq məqsədi güdsə də, simvolik məna qatları ilə, əlbəttə, uşaq təfəkkürünün qavradığından çox kənara çıxır.

“Qamış və Külək” metaforik xalq dilində və özünəməxsus romantik şairənə üslubda yazılıb, özündə nağıl, novella janrlarının cizgilərini ehtiva etməklə bəhəm, həm də mifoloji yük daşıyır, çünki yaradılışdan, dünyanın lap başlanğıcında olanlardan bəhs edir.

Əfsanədə biz fəsillərin necə meydana gəldiyini Qoca Qamışın Qanadlı Küləyə danışdığı hekayətdən öyrənirik. Yeri gəlmişkən, bu simvol-qəhrəmanlar, istər, əsərin ideyasının, istərsə də, digər personajların (Gözəl Günəş, Ana Torpaq və onların fəsilləri təcəssüm edən qızları) xarakterlərinin açılmasında açar məqamındadır.

Əfsanənin qısa məzmunu belədir: böyük, keçilməz bataqlığın ortasında yaşayan bütün qamışların ulu babası ömrünün artıq sona çatdığını, “sevimli yağışlarla, mavi göyü örtən qara buludlarla, yarpaqlarını əsdirən küləklərlə” vida anının yaxınlaşdığını hiss edir və çoxdan bəri qəlbini narahat edən məsələ — Günəşdən intiqam almaq barədə düşünməyə başlayır. Qamış həmişə Günəşə gözəlliyinə, qüdrətinə görə həsəd aparmış, həm də kin bəsləmişdir, çünki o, qaynar nəfəsi ilə yağış buludlarını qaçıdırıb, bataqlığı qurudub, qamış tayfasına heç rəhmi gəlməyib. Qoca Qamış əvvəllər Günəşin qəzəbindən qorxub onun sirrini açmamışdı, amma artıq itirəcəyi bir şey yox idi. Qamışlığa baş çəkən Qanadlı Küləyə ürəyində saxladığı bir sirri açmaq istədiyini bildirir. Bu, “Torpaqla Günəşin qızlarının başlarına gələn əhvalat” idi. Qanadlı Külək dünyanın hər bir yanını dönə-dönə dolaşdığı, min bir hadisənin şahidi, min bir sirrə aşina olduğu halda bu əhvalat haqqında heç nə eşitmədiyinə çox təəccüblənir. Və sirrin müqabilində Qoca Qamışın sonda hansısa bir şərtinə əməl etməli olacağı barədə sözlərinə məhəl qoymayıb, əhvalatı dinləməyə başlayır.

Qamış danışır: dünyanın yaradılışının ilk çağlarında Ana Torpaq və Gözəl Günəş bir-birini sevir, görüşürmüşlər, onların dörd qızı dünyaya gəlir. Bir boy-buxunda olan qızlar gözəllikdə, yaraşıqda da bir-birindən geri qalmırdılar. Ana Torpaq onları qoynunda bəsləyir, Gözəl Günəş isə hərərətli nəfəsi ilə isidir, nəvaziş və mehribanlıqla əzizləyirdi. Onlar hamısı bir yerdə idilər, xoşbəxt idilər ta o vaxta kimi ki, Günəş qızlarını Ana Torpağın ümidinə qoyub, tez-tez onları tərk etməyə başlayır. Birinci “səfər”indən o, bir həftədən sonra qayıdıb, qızlarının pərişanlığını görür, bir də “sizdən ayrılmayaçağam” deyər söz verir. Amma özü ilə bacara bilmirdi, qızları ilə oynayib əylənməkdən yorulur, yavaş-yavaş üfükə dikəlib uzaqlaşdı, bu an həsrətindən qəlbi alışıb yanırdısa da, üzü kürəyə düşmüş dəmir kimi qızarırdısa da geri dönə bilmirdi, haradasa başqa yerlərdə gecələyir, həftələr, aylarla gözə görünmürdü. O olmayanda göyün üzünü buludlar alır, hava qaralır, soyuyur, hər şeyə kədər çökürdü. Qızlar darıxır, qüssələnir, bir-birilə savaşırdılar. Atasından ən çox inciyən böyük qız idi, onun gözündən yayınırdı, ondan hərərət almadığına görə buza dönmüşdü. Gözəl Günəş görüşə Bahar adlı kiçik qızından başlayır, körpə və ərköyün qızı ilə oynayıb, əyləndikdən sonra qəlbini bütün hərərətini Bahardan yaşca azacıq böyük olan qızı Yaya verirdi, Payıza azca pay qalır, lap böyüyünə — Qışa isə heç nə çatmırdı...

Qanadlı Külək Qoca Qamışa dinlədikcə gözləri önündə qəribə lövhələr canlanır. Ana Torpaqla Gözəl Günəşin qızları ilə görüşdüyünü xatırlayır. Anlayır ki, bu qızları nəinki tanıyır, hətta onlarsız yaşaya bilməz, çünki nəfəsini onlardan alır. Qoca Qamış onun sözünü kəsib, bacıların dərдинin nə olduğunu izah edir: onlardan üçü uzaqdan uzağa da olsa bir-birilə görüşə bilir, biri isə həmişə tək qalır, yəni Qış Yay bacısına, Yay da Qış bacısına, Bahar Payız bacısına, Payız da Bahar bacısına həsrətdir. Bu müsibətin səbəbkarı isə Gözəl Günəşin özüdür... Birdən Qanadlı Küləyə elə gəlir ki, Qoca Qamış bu dərde sevinir, odur, vidalaşmadan uçub getmək istəyir. Qoca Qamış onun qarşısını kəsib, şərt barədə vədini yadına salır və şərtini söyləyir: Qanadlı Külək bu əhvalatı dünyanın bütün qamışlarına yetirməlidir, “qoy onlar öz ulu babalarının söylədiyi hekayəti dinləyib təskinlik tapsınlar”. Qanadlı Külək anlayır ki, ağır şərtə razılıq verib, peşman olsa da, vədinə əməl edir. Əfsanə bu sözlərlə bitir: “O vaxtdan da Külək həmişə qamışların arasına girir. Bu zaman orada xısnlaşma başlayır. Axı, kim bilmir ki, qamışlar küləklərlə danışır, söhbətləşir və küləklərlə pıçıldayıb dərdləşirlər”. Bax, beləcə, Qoca Qamış Gözəl Günəşdən intiqamını alır...

Əfsanədəki simvollarla nəzər salaq: Günəş, Torpaq, Fəsilər — maddi aləmin əbədiyyatını göstərən, hər biri ayrı-ayrılıqda əbədi qayıdırsı, yəni dövretməni simvolizə edir. Günəş işığı, hərərəti, həyat, yaşamaq eşqini, ürəyi hərəkətə sövq edən şövqü, həvəsi, eyni zamanda, qüdrəti, əzəməti, hakimiyyəti təcəssüm edir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə o, dairə şəklində təsəvvür edilir. Dairənin halqası əbədiyyətə, il döv-

ranının dəyişməzliyinə işarədir. Torpaq — ana, bərəkət, məhsuldarlıq kimi bir çox rəmzlərlə yanaşı, həm də ölməzliyi və dövrətməni təmsil edir. Fəsillər də Torpaq kimi, doğuş, inkişaf, yetkinlik, tənəzzül mərhələlərinin bir-birini əvəz edib, dövrətməsini, fırlanmasını göstərən universal simvollarıdır. Lakin, təbiidir ki, əfsanədə bu simvollar mücərrəd anlayışlara yönəltməklə qalmayıb, eyni zamanda, əxlaqi-mənəvi mənə daşıyır.

Burada Günəş obrazı zahirlə batın arasındakı uyğunsuzluğu ifadə edir: o, alışıb-yanan, parlaq, qaynar nəfəsli, qırmızı, güləruz, gözəl görünür, lakin, demə, Gözəl Günəşin alışıb yanmasının, parlaqlığının, nəfəsinin alovunun, güləruzluluğunun səbəbi onun çəkdiyi böyük həsrət, günahkarlıq duyğusu, iztirabdır. Günəşin öz marağına, hər tərəfi gəzib görmək həvəsinə üstün gələ, bəlkə başqalarına da işıq və isti bəxş etmək yaxud hökmünü, qüdrətini göstərmək istək-meylinin qarşısını ala bilməməsi Ana Torpağı, qızlarını pərişan etmişdir. Onun “səfərləri” qızları bir-birindən ayrı salmış, onlardan hər birini uzaqdan-uzağa iki bacısı ilə görüşə bilsə də, birinin üzünə daima həsrət qoymuş, əbədi nisgilə düşər etmişdir. Günəşin zahiri gözəlliyi, parlaqlığı, işığı arxasında qara ləkə, qüdrətinin, gücünün arxasında iradəsizlik, zəiflik, gülər simasının arxasında həsrət, kədər, aydınlığının arxasında sirr gizlənmişdir. O, bu sirrini, dərini hamıdan gizli saxlayır. Bu baxımdan, əfsanədə maddi dünya əbədiyyətinə və gözəlliyinə rəğmən, dərli bir məkan kimi canlanır.

Bataqlıqda bitən qamış adətən itaətkarlıq, ədalət, elastiklik, kövrəklik, hiyləgərlik, bilik, zəifliyin simvolu hesab edilir. Bu xüsusiyyətlərdən hər birindən müəyyən əlamətləri Qoca Qamış obrazında görmək olur. Əfsanədə o, yaşayıb məhv olanları (xatırladım ki, həyat və ölüm də qamışın rəmzlərindəndir), nəsillərinin bir-birini əvəz etdiyi insanı nəzərdə tutur. Qamış bataqlığı qurudub qamışlara zülm edən Günəşin sirrini Qanadlı Küləyə açır və bu sirri dünyanın bütün qamışlarına çatdırmasını onun boynuna qoymağı bacarır. Qoy qamışlar görsünlər ki, qəzəbindən qorxduqları, gözəl, böyük, qüdrətli, xoşbəxt görünən Günəşin dərdi onlarınkindən də böyükdür, təsəlli tapsınlar, çox dər etməsinlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadə insanlar kimi, hakimiyyət, qüdrət sahiblərinin də dərdi az deyil, hətta daha böyükdür və sadə insanlar zülm gördükdə onlardan intiqam almağa qadirdirlər.

Dünyanın hər yerinə dönə-dönə baş çəkib, bütün olub-bitənlərdən xəbərdar olan, nəfəsini, ruhunu ilin fəsillərindən alan Qanadlı Küləyə gəlincə, əfsanədə o, zamanın, həmçinin dünyanın yaddışının, tarixin, ənənənin simvoludur. Əbədi olub, keçmişlərdən, əcdadlardan xəbər gətirəndir, keçmişlə indini birləşdirən qüvvədir.

Əfsanə yazıcının gerçəkliyə sanki xüsusi kristaldan baxıb, onun fərqli üzlərini, tərəflərini görməsidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, “Qoca Qamışın hekayəti”nin rəmzlərindən müxtəlif mənalar hasil olur. Onu dünyanın xəmirinin ilk başdan haqsızlıqla, kədərlə yoğrulması kimi, yaxud heç nəyin göründüyü kimi olmadığı kimi başa düşmək olar, ən zəifin ən güclü üzərində mənəvi qələbəsinin mümkünlüyü ya hamının xoşuna gəlməyin müşküllüyü, yaxud əvvəl-axır sirrin açılacağı, həqiqətin üzə çıxacağı və s. kimi də. Zənnimcə, əfsanənin ötürdüyü əsas fikir budur: əbədlilik, qüdrət, gözəllik xoşbəxtliyə zamanət vermir. Xoşbəxtlik müvəqqəti, fani həyatda belə həmişə yaxınlarının, doğmalarının, sevdiklərinin (= xalqının) yanında olmaqdadır, onlar üçün çalışıb-çapalamaqdadır, onların gələcəyini, öz ölümündən sonrakı taleyini belə, qabaqcadan düşünməkdədir. Bunu düşünüb, Qoca Qamış dünyaya əbədi qayıdış yolunu tapır. Bu məqam fəsillərin yaranması haqqında əfsanəni daima əbədiyyətə can atan insanın ölümdən sonrakı həyatı — yaddaş haqqında hekayətə çevirir.

Arzu HACIYEVA

Xalidə METE

TÜRK DASTANLARINDA MÖCÜZƏVİ GÜCÜN SEMANTİKASI

Türk dastanlarının məzmununu xarakterizə edən bir çox xüsusiyyətlər vardır. Bunlardan birincisi dastanın mifoloji motivlərə malik olma xüsusiyyətidir. Dastanlarda ilk motiv kimi övladsızlıq motivi diqqət çəkir. Türk xalqlarının epik yaradıcılığında geniş yayılan bu motiv ilə dastanın məzmunu arasında sıx bağlılıq vardır. Çünki dastanın məzmunu qəhrəmanın övladsızlıq motivinin nəticəsi olaraq doğrulmasından sonrakı hadisələri əks etdirir.

Dastanlarda qəhrəmanın ana bətninə düşməsi əksərən qeyri-adi, ecazkar bir şəkildə baş verir. Nisbətən qədim dövrlərlə əlaqədar, yəni çox uzaq keçmişlə səsleşən dastanlarda bundan hətta atanın da xəbəri olmur. Bir içim sudan, su üzündə bir parça köpükdən, dərvişin, cadugərin, sehrkarın ağzının suyundan, bir yarpaqdan, bir çiçəyi, bir gülü iyləməkdən, bir almanı, bir narı, başqa bir meyvəni yeməkdən, bir nəfəsdən, bir quru kəllənin tozundan ana hamilə olur, vaxti-müəyyəndən sonra doğulan uşaq da əksərən fəvqəladə xüsusiyyətlərə malik olur. Daha sonra yaranmış dastanlarda isə artıq ata da "hadisəyə daxil olur".

Türk dastanlarının əksəriyyətində nəzir-niyazla, tanrıdan pay olaraq möcüzəvi şəkildə doğrulmuş bu uşaqlar ayla, illə deyil, günlərlə saatlarla böyüyür, "orda ayla, illə, burda şirin dillə" yolu ilə, yəni çox sürətlə həddi-buluğa çatırlar. Koroğlu ilə Möminə xatunun oğlu Həsənin doğumu dastanda belə təsvir olunur: "Düz doqquz ay, doqquz gün, doqquz saatdan sonra bir oğlu oldu. Adını qoydular Həsən. Uşaq elə bil ki, ayla, illə yox, saatla, dəqiqə ilə böyüyürdü" (1, C4, s.297).

Bu uşaqlar böyüdükdə mütləq qeyri-adi istedadla, cəngavərlik, bəhadrılıq, xeyrxahlıq, əhdinə sadiqlik, ədalətlilik xüsusiyyətlərinə malik olub, əsasən haqq aşığı olurlar. Uşaq anadan olduqdan sonra qabaqca dayələrə, sonra müəllimlərə tapşırırlar. Onlar böyüyüb həddi-buluğa çatırlar. Bununla dastan süjetinin birinci hissəsi bitir.

Pay verilən bu övladların dastan boyu izlənməsi göstərir ki, onlar qeyri-adi doğruluşları ilə yanaşı, həm də fərqli həyat tərzi seçir, fərqli xarakterə malik olur və qeybdən gələn məbudların köməyi həmişə onların üzərlərində olur. Adətən bu cür doğulan qızlar və oğlanlar arasındakı sevgi macərası sonrakı mərhələlərdə məhəbbət dastanlarının əsas süjet xəttini təşkil edir ki, bu barədə daha geniş növbəti fəsillərdə söhbət açılacaq.

Bu qəhrəmanların doğruluşu kimi həyatı da sıradan deyil:

– *Dastanın giriş epizodu – başlanğıc bloku a) sonsuz valideynlər, b) möcüzəvi doğruluş;*

– *Qəhrəmanın uşaqlığı* – a) *qəhrəmanın ayla, illə deyil, günlə, saatla böyüməsi*, b) *qəhrəmanın mövzəvi gücü*;

– *Qəhrəmanın ad alması* – a) *qəhrəmanlıq göstərməsi*, b) *ox atıb-qılinc çalması*, c) *vəhşi heyvanlarla savaşı*.

Təkcə dastanın birinci hissəsini təşkil edən bu bölümlərə diqqət yetirmək kifayətdir ki, qəhrəmanın möcüzəvi doğuluşunun və möcüzəvi gücünün türk dastanları üçün xarakterik ifadəsi görünsün. Məsələn, Manasın anası Çıyırda hamiləyərkən yeriklədiyində ala doğan quşunun gözünün yağını, parsın qəlbini, pələngin dilini yeməyi arzulayır. On beş gün sürən doğum sancılarında sonra doqquz yaşındakı bir uşaq boyda üzündən qan damlayan, qanlı-canlı bir övlad dünyaya gətirir (7, s.96; 4, s.45). Doğulduğu zaman ovuclarında qan laxtası varmış. Ovuclarında qan laxtasının olması doğulan körpənin qeyri-adi bacarıqlara sahib bir igid olmasının işarəsidir. Manasdan başqa Çingiz xan, Kançoro və Külçoro kimi qəhrəmanlar da bu şəkildə doğulmuşlar (3, s.24).

Bu qəhrəmanların xarici görünüşləri də güclü, heybətli təsvir edilir. Onların apardığı mübarizə yeraltı, yerüstü və göy üzündə olan varlıqlardır. Çox vaxt bu varlıqlar vəhşi, qıqant, əcaib, velikan, nəhəng, hətta bəzən sehrli gücləri olanlardır. Bu cür varlıqlarla güclü mübarizəyə girməyə məcbur qalan qəhrəmanlar da düşmənlə savaşa bəzən tanrılar və yarım tanrıların, at və ya insan formasındakı bir ruhun köməyindən, bilgilərindən yararlanaraq fənd və sehir yoluyla düşməni məğlub edirlər. Altay türklərinin məşhur dastanı olan “Maday Kara” (2) dastanını nümunə gətirərək, qəhrəmanın Erlik kimi tanrı ilə mübarizə etməsini, Kara Kula Kağanın düşmənlə savaşa sehrli bilgilərinə arxalanaraq fəndlə düşməni məğlub etməsini misal göstərə bilərik.

Dastanda artıq çoxdan yaşlanıb quzğun qarası saçları ağarmış, kəskin qılınca bənzər dişləri incə budaq kimi qırılmış, dan uduzu kimi parlayan gözlərinin nuru sönmüş, ölümə bir addımlıqda olan Maday Karanın bir övladı dünyaya gəlir. Möcüzəvi xüsusiyyətlərə sahib olan oğlunu ad alması üçün qayın ağacı ilə örtülü olan dağa aparıb ona beşik hazırladır, bəslənməsi üçün azuqə qoyur və deyir: “Əgər ölsən, sümüklərin burda qalsın, başına saç verən Bay-Altay yardımçın olsun, baldırına ət verən sıx yarpaqlı qayın ağacı sana qüvvət versin”.

Bu ərəfədə isə yer üzünün yetmiş kağanını, Altayın altmış kağanını yenən Kara Kula Kağan tərəfindən Maday Karanın ölkəsi yağmalanır, Maday Kara və onun xalqı əsir götürülür.

Bir müddət sonra Altayın ruhunu təmsil edən yaşlı bir qadın uşağı ormanda tapır, onu saxlayır, göy inəyin südü ilə bəsləyir. Uşaq Kara Kulanın boz kısırağı tutub yemələri üçün göndərilən qurdları və quzğunları öldürür və yaşlı qadıncan kim olduğunu, hardan gəldiyini soruşur. Altayın ruhu olan qadın ona valideynlərinin harda olduğunu söyləyir, yer altından bir atın çəkib çıxartdığı arabadakı qəhrəmanlıq libasını geyindirərək adının Kögüdey-Mergen olduğunu söyləyir.

Hələ çox gənc olmasına baxmayaraq Kögüdey Mergen doğumu kimi göstədiyi qəhrəmanlıqlarda da qeyri-adidir: uşaq olmasına baxmayaraq təkbaşına quzğunları, qurdları öldürür, Erlik bəyin elçiləri olan və yeddi yolun qovşağında durub, gəlib- gedəni yox edən iki bənzər qara bahadırları atının köməyi ilə keçir, alt tərəfi Toybodım çayına, üst tərəfi

mavi qayalıqlara qədər uzanan, keçid yeri olmayan zəhərli sarı dənizi yenə atının köməyi ilə keçməyi bacarır, nə küləyə, nə ay işığına, nə canlılara yol verən, gecə-gündüz bir-biriylə buynuzlaşan iki buğa kimi açılıb-bağlanan iki dağı keçir.

Validənlərinin əsir alındığı nə ayın, nə günəş işığının olduğu zülmət diyarına gedib çatır. İgid bu dəfə də onunla evlənmək istəyən Erlik Bəyin qızı möcüzəvi güclərə sahib olan Abram Moos Kara Taacı ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalır.

Burda o, kətan geyimli Tastarakay cildinə girib valideynlərinin çadırına girir. Abram Moos Kara Taacı mindiyi qara buğa ilə dəvə sürüsünün başı olan dəvəni öldürür. O insan ömrünü və xoşbəxt yaşamağın sirrlərini bilən yeddi sarılı lamadan Kara Kula Kağanın ruhunun yerini öyrənir. Kögüdey-Mergen və atı üç maralı səmadan yerə endirir, oxla ortancıl maralın qarnını yarıb, qızıl qutu yerə düşür. Qutunu qırıb bildirçin balalarını ələ keçirən Kögüdey Mergen Kara Kulanın ölkəsinə dönür və sairə...

Biz dastan boyu Kögüdey Mergenin daha başqa möcüzəvi güclərinin də şahidi oluruq. Məsələn, boz bir sıçana dönüb Kara Kulanın otağına girir, ayı cildinə girərək Kağanın xəstəlik səbəbini öyrənməkdən ötrü yeraltı dünyadan şaman mərasimi keçirmək üçün gətirilən qam Tordooru öldürür və bildirçin balalarını öldürərək həm Kara Kulanın, həm onun atının canını alır və sairə. Dastanda yenə bu möcüzəvi hadisələr və qəhrəmanlıqlar bitmir. Ailəsini əsirlikdən qurtaran Kögüdey Mergen bu dəfə də evlənmək üçün müxtəlif sınaqlardan keçərkən qeyri-adi qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirir.

Türk dastanlarında bu möcüzəvi qəhrəmanlıqlar saymaqla bitmir. Dastançılar bir-birindən daha rəngarəng, daha maraqlı süjetlər seçməklə dastan qəhrəmanına adi insanlara xas olmayan sözün yaxşı mənasında bir çox bacarıqlar yükləyirlər. Qaraçaylıların "Nart" dastanında qəhrəman Özüzmək Dəmirqapı divini və böyük bir ordunu məğlub edir (5, s.107). "Oğuz Kağan" dastanında Oğuz kərgədanı öldürür. "Manas" dastanında manas Calgızgöz divi və onun saya gəlməz ordusunu məğlub edir. Dədə Qorqud hekayələrində Basat Təpəgözü öldürür (6, s.159). "Edige" dastanında Edige Kara Tiye Alp adlı divi, qazaxların "Qənbər Batır" dastanında Qənbər atına hücum edən pələngi bir həmlədə fırladaraq yerə cırıpır.

Dastanlarda rast gəldiyimiz möcüzəvi varlıqlar hər zaman mənfi xarakterli, düşmən obraz deyillər. Baş qəhrəmanların bəzən möcüzəvi varlıqlarla dostluğu, onlara yardım etməsi motivinə də rast gəlinir. Məsələn, "Ər Töştük" dastanında qəhrəman Alp Qara Quşla qarşılaşır. Onun balalarını əjdahadan qurtarır. Bunun qarşılığında Alp Qara Quş onu yer üzünə çıxarır. Eyni motivə "Saltukname"-nin Anadolu variantında da rast gəlirik (7, s.52).

Türk eposunda daha çox sehrli nağıllarla bənzərlikləri olan bu möcüzəvi qəhrəmanların göstərdiyi igidliklər, sehlə, hiylə və fəndlə rəngləndirilmiş süjetlər dastanın daha da rəngarəng çalarlarla təsvir edilməsinə yardımçı olur. Biz dastanlarda qəhrəmanın istər fiziki xüsusiyyətlərinə, istər qarşısındakı nəhəng qəhrəmanlara, səmavi və zülmət dünyasının əcaib varlıqlarına, istər tanrı və yarım tanrılarla mübarizələrinə, vəhşi heyvanlarla savaşılarına xitab etməklə dastan

qəhrəmanın qeyri-adi gücə malik olmasının şahidi ola bilirik. Bəzən qəhrəman vətəni, xalqını, ailəsini qorumaq üçün bu mübarizələrə qoşulur, bəzən sevgilisi əldə etmək və ya düşməndən xilas etmək üçün meydana atılır, bəzən də qara qüvvələr və ya mənfi obrazlar tərəfindən bilərəkdən gedərgəlməzə göndərilirlər.

Tıva dastanı "Han-Şilgi Attıg Han-Hülük" dastanında qəhrəman Han Huluk qardaşının sağlması üçün çox çətin sınağa məruz qalır:

a) Göyün üst qatının ən uc nöqtəsində yerləşən gölün göy buğasının ürəyini gətirmək;

b) Göyün üst qatının ən uc nöqtəsində yerləşən yetmiş illik məsafədəki Üç taylıq Sagaan İngilin südünü gətirmək;

c) Göyün üst qatının ən uc nöqtəsində yerləşən yetmiş illik məsafədəki Sunduk Lamadan dərman gətirmək və sairə.

Sadalanmadan da göründüyü kimi, bu işlərin yerinə yetirilməsi sadə insanın işi deyil. Bu, açıq-açıqına birisini gedər-gəlməzə göndərmək deməkdir. Bu işin öhdəsindən ancaq möcüzəvi güclərə malik olan qəhrəman, alp, bahadır gələ bilər. Bu isə iki halda mümkündür:

– *Qəhrəman özü tanrıdan gələn möcüzəvi güc sahibidir;*

– *Qəhrəmana fəvqəltəbii qüvvələr yardım edir.*

Haqqında danışdığımız dastanda qəhrəmana ilk vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün yaşlı bir qadının verdiyi sehirli parça, ikincisində isə yenə həmin qadının verdiyi ağıl kömək edir. Üçüncü və son vəzifəsini yerinə yetirməkdə yenə ona eyni qadın kömək edir. Həmin qadının verdiyi məktubla Sunduq Lamanın məkanına gələn qəhrəman ona lazım olan dərmanı almaq üçün bu dəfə Sunduq Lamanın dediklərini yerinə yetirməlidir: Aldın Şarlaaşın qanadını, dərmana qatılması üçün bildirçinin qanadını və Sunduk Lamanın vaxtilə yeraltı dünyadakı Ejeen Haana verdiyi erkək və diş quzuları gətirməlidir.

Göründüyü kimi, bu şərtləri yerinə yetirmək də həm zaman, həm güc, həm zəka baxımından hər qəhrəmanın işi deyil. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq qəhrəman bu şərtləri də yerinə yetirir və dərmanı da götürüb öz obasına dönür.

Qəhrəmanlıq dastanlarının qəhrəmanlarının göstərdiyi bu möcüzəvi fədakarlıq sırasında əsas yerlərdən birini də öz sevgililərinə qovuşmaq, evlənmək üçün üzləşdikləri sınaqlar zamanı göstərdiyi şücaətlər tutur. Qızın, qızın atasının, qardaşının tələb etdiyi və ya da rəqiblə mübarizəyə girmək məcburiyyətində qaldığı anlarda da biz qəhrəmanların möcüzəvi gücünün şahidi oluruq.

Lakin onu yaddan çıxarmaq olmaz ki, möcüzəvi güc hələ hər şey demək deyil. Əsas bu gücü qəhrəmanın hansı məqsədlər üçün sərf etməsidir. Dədə Qorqud dastanının məşhur Təpəgözü də möcüzəvi gücə sahibdir. Amma o gücünü xeyirxah işlərə sərf eləmir. Bu, onun daha doğruluşundan bəllidir. Onun - Təpəgözün doğrulması zinanın nəticəsi olduğu üçün dastançı onu mənfi obrazlar silsiləsinə daxil etmişdir. İgidlik, ərlik, xalq xilaskarı kimi cəhətlərlə, xüsusiyyətlərlə zinətləndirilən Basat isə Təpəgözün əksinə əsl xalq qəhrəmanıdır. Bu cəhətlərinə görə də Basatın Təpəgöz üzərində qələbəsi əxlaqi-mənəvi tərbiyələndirmə nöqtəyi-nəzərindən labüd gözləntidir. Basat təbii ki, fiziki cəhətdən Təpəgözü qalib gələ bilməzdi. Təpəgöz həm nəhəng velikandır, həm də

pəri anasının ona bəxş etdiyi ox batmaz, qılınc kəsməzliyə sahibdir. Bu möcüzəvi güclə savaşımaq və qalib gəlmək möcüzəvi yolla, ağıl gücüylə mümkündür ki, Basat bu yollardan bir az hiylə, biraz pusqu, bir az ağıl, bir az sirr, bir az dua vasitəsilə qalib gələ bilir.

İstər vətəninini, torpağını, xalqını, ailəsini qoruyarkən, istər ad alarkən, istərsə də evlənərkən girdikləri sınaqlarda şücaət göstərməsi, öz rəqiblərini məğlub etməsi qəhrəmana istədiklərini əldə etməklə yanaşı, cəsarətlərini, bilək və ağıl güclərini yeraltı və yerüstü dünyaya göstərmə fürsəti verir.

Nəhayət, aparılan tədqiqatlar nəticəsində türk dastan qəhrəmanlarının möcüzəvi doğuluşunu dörd versiyada sistemləşdirmək mümkündür:

1. Ya qəhrəman ana bətninə bir qurtum sudan, su üzündə bir parça köpükdən, göydən düşmüş dolu dənəsindən, dərvişin ağzının suyundan, sehrbazın sehrindən, bir yarpaqdan, bir gülü iyləmək, bir almanı, bir narı, başqa bir meyvəni yeməkdən, bir nəfəsdən və sairədən düşər.

2. Ya tanrılar, yarıtanrılar, gün, ay, günəş, dəniz və digər kultlar qəhrəmanın ya anası, ya atası olaraq bilinər.

3. Ya yer üzündəki yaşlı qarı-qocalara dua, alqış, əhd, xeyir işlər görmək sayəsində sehrli alma və ya yuxu vasitəsilə xüsusi güclərə malik olan şəxslər tərəfindən "hədiyyə" olunur.

4. Dastanlarda ən az istifadə olunan motiv isə övladlığa götürmədir.

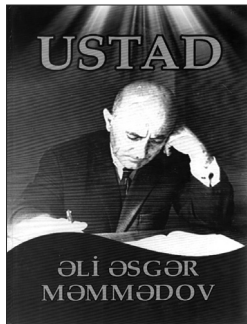
Adətən bu versiyalardan biri şəklində doğulan, ana-ataya "ərməğan" edilən uşaqlar yenə də sehrli qüvvələr, seçilmiş şəxslər, lamalar, dərvişlər, şamanlar tərəfindən verilən xüsusi güclərə sahib olur, möcüzəvi güc sayəsində xalqın, ailənin, yurdun qəhrəmanına çevrilirlər.

Möcüzəli doğuluşa malik olub çox böyük sürətlə, ayla-illə deyil, saatla-günlə böyüyən, rəşadət göstərib ad-san qazanan, qəhrəman rütbəsi alan bu bahadırların dastan boyu apardığı mübarizələr onların igidliyinin qüvvətlənməsinə, sadəcə, öz elinə deyil, dünyaya səs salmasına vəsile olur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dastanları. 5 Cildə. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 464 s.
2. Türk xalqları folkloru. IV kitab. Altay dastanları və əfsanələri. Redaktor Əfzələddin Əsgər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 312 s.
3. Aslan E. "Dede Korkut Hikâyeleri İle Türk Destan ve Halk Hikâyelerinde Alp-Kız Motifi", Folklor // Edebiyat Dergisi, 1995, Eylül, Sayı 4.
4. Camgirçiyeva G. "Manas Destandaki Gelenekler ve Motifler". Türk Lehçeleri ve Edebiyat Dergisi, 1995, Ekim, Sayı 3.
5. Gelayeva A. "Karaçay-Malkarların Kahramanlık Destanları "Nart"ların "Manas"taki Paralelleri" // Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni, Ankara; 1995.
6. Köroğlu H. "Manas Destanı'nda Calgız Köz". Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni. Ankara; 1995.
7. Turgunbayev C. "Er Töştük Destanı ve Saltukname'deki Bir Olay Motifi Üzerine" // Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, 1997, Sayı 12.

♦ Kitab rəfi

USTAD

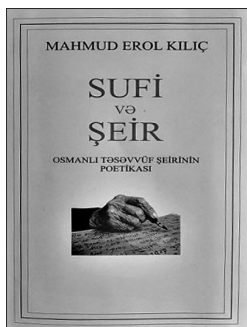
ƏLİ ƏSGƏR MƏMMƏDOV (monoqrafiya)

Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2020

Kitab Azərbaycanda ərəbşünaslıq məktəbinin banisi, görkəmli alim, professor Əli Əsgər Məmmədovun şərəfli və mənalı həyat yolundan, Azərbaycan elminə göstərdiyi misilsiz xidmətlərindən bəhs edir. Nəfis tərtibatda çap olunmuş kitabda professorun verdiyi müsahibələr, yetirmələri olan görkəmli elm xadimlərinin Ustad haqqında zəngin

xatirələri, ailə fotoları yer almışdır.

Kitabın tərtibçisi "Hər yol gedən yolçu deyil" başlıqlı ön sözün müəllifi Südəbə Ağabalayeva, redaktoru Əməkdər incəsənət xadimi İntiqam Qasımzadə, məsləhətçisi Şərafət Məmmədovadır.

MAHMUD EROL KILIÇ

"SUFİ VƏ ŞEİR – OSMANLI

TƏSƏVVÜF ŞEİRİNİN POETİKASI"

Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2020

Müasir türk fəlsəfi-ədəbi fikrinin görkəmli nümayəndəsi Mahmud Erol Kılıçın bəşər təfəkküründə bu gün və sabah üçün təsəvvüfün nümunə olduğuna dair araşdırmaları bu kitabda öz əksini tapıb.

Kitab AMEA Fəlsəfə İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya üzrə elmlər doktoru Afaq Əsədovanın elmi redaktorluğu ilə çap olunub. "Ön söz"ün müəllifi Afaq Əsədovadır.

GÜNEL EYVAZLI

İŞIQ

Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2020

Kitaba müəllifin son illərdə qələmə aldığı, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunmuş esse, hekayə, şeir və bədii-publisistik yazıları daxil edilib. Mövzulara fərqli rəqursdan baxış bucağını, düşüncə genişliyini, fəlsəfi, sürreal, okkultiv, intellektual izah maneərlərini görmək mümkündür. Kitabın redaktoru filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, "Ədəbiyyat

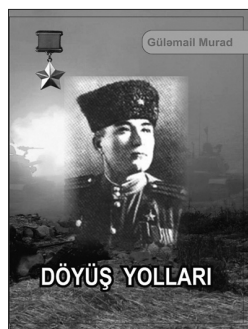
qəzeti"nin baş redaktoru Azər Turan, ön söz müəllifi filologiya elmləri doktoru, tənqidçi-ədəbiyyatşünas Elnarə Akimovadır. Günel Eyvazlının "İşıq" adlı kitabı "Ədəbiyyat qəzeti" yayınları silsiləsindən çap olunub.

SƏRDAR AMİN

**“Azərbaycan tarixində beş ən yanlış addım”
Bakı, “MÜCRÜ” nəşriyyatı, 2020**

Kitab tarixi qaynaqlar və tanınmış tarixçilərin araşdırmalarına, iddialarına əsaslanır. Araşdırmalar zamanı bu tarixi səhifələrə toxunulub: Səfəvilərin şiəliyi dövlət məzhəbinə çevirməsi Azərbaycanı türk kultüründən necə uzaq saldı? Şah İsmayılın xətaları. Ərəb xilafətini yıxmaq üzrə olan Babək hansı səhvi ucbatından zirvəni əldən verdi? Cənubi Azərbaycanı niyə azad edə bilmədik? Təbrizdə elan olunmuş Milli hökuməti kim yıxdı? Qarabağ ermənilərə nə zaman verildi? 70 illik səhlənkarlığın acı sonluğu. Bütün bu sualların cavabını “Azərbaycan tarixində beş ən yanlış addım” kitabında tapa bilərsiniz.

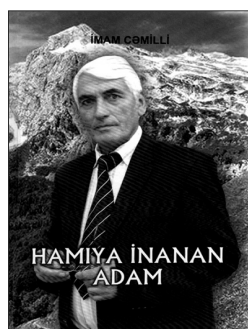

GÜLƏMƏİL MURAD

DÖYÜŞ YOLLARI (poema)

Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2020

Kitab İkinci Dünya müharibəsində Alman faşizmi üzərində Qələbənin 75 illiyinə həsr edilib. Poemada Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Müseyib Allahverdiyevin şərəfli döyüş yolu işıqlandırılıb.

İMAM CƏMİLLİ

“HAMIYA İNANAN ADAM” (monoqrafiya)

Bakı, “ECOPRINT” NƏŞRİYYATI, 2020

Monaqrafiya tanınmış yazıçı-publisist və pedaqoq Fazil Sənanın həyat və yaradıcılığına həsr edilib. Kitabda yazıçının uzun illər çalışdığı pedaqoji fəaliyyəti, dövrü mətbuatda çap olunmuş publisistik yazıları, bədii yaradıcılığı geniş təhlil olunur.

Kitabın redaktoru və “Ön söz”ün müəllifi şair, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sahib İbrahimlidir.

